

Міністерство освіти і науки України
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

*100-річчю Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара присвячується*

Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро

Монографія

Том 1

Дніпро
2018

*100-річчю Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара присвячується*

Монографія

**Особистість і соціальні інститути
в урбанізованому суспільстві:
місто Дніпро**

Том 1

УДК 316.344.8 : 316.334.56

ББК 60.54

О 75

*Рекомендовано до друку вченою радою
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(протокол № 13 від 31 травня 2018 р.)*

Рецензенти:

Хміль В. В. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна;

Іщенко І. В. – доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

О 75 Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро: монографія: в 2 томах / В. В. Кривошеїн, О. Ю. Висоцький, В. В. Ніколенко та ін.; за заг. ред. професора В. В. Кривошеїна. – Том 1. – Д.: Видавництво _____, 2018. – 289 с.

Монографію присвячено дослідженню комплексу соціальних проблем сучасного міста на прикладі міста Дніпро. Розглядаються теоретико-методологічні засади дослідження особистості і соціальних інститутів в урбанізованому суспільстві; проблеми культури сучасного міста, зокрема питання міської ідентичності, історичної та соціальної пам'яті у просторі міста, деякі аспекти ціннісної системи городян; проблеми соціальної сфери, зокрема проблемне поле сучасного міста, екологічні та гендерні питання, деякі аспекти якості вищої освіти в умовах змін ринку праці; проблеми формування міського політичного режиму, зокрема вплив на цей процес коаліцій зростання; проблеми міського самоврядування, зокрема партисипативні міські практики, питання політичної відповідальності міських еліт, лобістський потенціал соціального партнерства, деякі аспекти залучення городян до прийняття рішень у місті тощо.

Для науковців, державних службовців, громадських діячів, усіх, хто цікавиться проблемами сучасного міста.

ISBN

© Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2018
© В. В. Кривошеїн, О. Ю. Висоцький,
В. В. Ніколенко та ін., 2018

Зміст

Том 1	
Передмова	4
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження особистості і соціальних інститутів в урбанізованому суспільстві	8
1.1. Урбанізоване суспільство як предмет соціологічного вивчення	8
1.2. Новий урбанізм – ідеологія розвитку сучасного міста	39
1.3. Соціально орієнтована ринкова економіка, публічний простір та громадянська ініціатива у соціологічному вимірі	67
1.4. Соціальні ризики урбанізованого суспільства	90
Розділ 2. Культура сучасного міста	108
2.1. Ідентичності містян Дніпра: історичний, етнічний, релігійний та політико-владний вимір	108
2.2. Історична пам'ять у просторі міста: «ментальна» архітектура та динаміка міських топонімів	142
2.3. Соціальна пам'ять у просторі міста: трансформації в історико-краєзнавчих описах міста	162
2.4. Образ міста Дніпро в сприйнятті його мешканців	191
2.5. Здоров'я в ціннісній свідомості мешканців міста	203
Розділ 3. Соціальна сфера сучасного міста	226
3.1. Соціальна мапа проблемного поля м. Дніпро	226
3.2. Місто Дніпро: ефекти екологічної репрезентації	241
3.3. Гендероване місто: спроба соціологічної інтерпретації	257
3.4. Підготовка фахівців вищої кваліфікації в умовах змін ринку праці	272

Передмова

Сьогодні урбаністичні дослідження є дуже популярними. В цьому зацікавлені як самі міста, так і національні уряди (щоб мати національні урбаністичні стратегії), глобальні інституції (враховуючи внесок міст у вирішення таких глобальних проблем, як зміна клімату, епідемії, тероризм).

Однією з особливостей сучасного світу є те, що в його урбаністичній структурі, за умови постійного зростання абсолютної кількості міст, дедалі більше населення акумулюється в найбільших формах розселення, серед яких провідне місце посідають міські агломерації з людністю понад 1 млн осіб.

Зростання абсолютної кількості надвеликих міст і концентрація в них населення мають сталий і повсюдний характер. Не випадково сучасний етап розвитку світового співтовариства часто називають «епохою великих міст», чи «макрополізацією світу». Якщо в середині минулого століття міста-мільйонери були в кожній сьомій країні світу, то на сьогодні – в кожній третій. На планеті нараховується близько 456 міських агломерацій з населенням понад 1 млн мешканців, у них зосереджено приблизно 2/5 городян і 1/5 усіх мешканців світу (понад 1,4 млрд осіб). Незважаючи на те, що половина городян світу все ще зосереджена в містах з населенням до 500 тис. осіб, постійне підвищення частки надвеликих міст в урбаністичній структурі світу загалом, а також у

різних типах країн свідчить про випереджувальні темпи зростання їхнього населення порівняно з містами нижчих ієрархічних рівнів (на сьогодні 1/8 міських мешканців проживає у 28 мегаполісах з кількістю населення понад 10 млн осіб). 600 міст виробляють 60% світового ВВП¹.

¹ Дронова О.Л. Новий урбанізм: у пошуках виходу з урбаністичного колапсу // Український географічний журнал. 2015. № 3, с. 34.

Місто як сучасна і розвинена формація характеризується такими рисами. По-перше, це економіка знань. По-друге, це нові інформаційні технології, створення так званого «розумного міста» («smart city»). Адже все більший і більший вплив інформація справляє на організацію міського життя – регулювання міського транспорту чи розподіл енергії. По-третє, це космополітизм – умови, за яких дуже різні люди (навіть протилежні за своїми поглядами, з різних куточків світу) живуть і взаємодіють разом. Це і є основні тренди розвитку сучасного міста, як, зрештою, і здатність протистояти всім вищезгаданим вразливостям. Чим вище вона, тим більш прогресивним є місто.

Місто відіграє важливу роль в державотворенні, адже воно виступає і як окремий платник податків, так і місцем для наповнення державного бюджету. Крім того місто (а особливо велике місто) має великий потенціал для надання бізнес-середовищу як робочих ресурсів, так і можливості для розвитку та функціонування.

Міська різноманітність репрезентована такими основними типами міських поселень: мегаполіси (понад 10 млн мешканців), великі міста (1-10 млн мешканців), середні міста (500 тис. – 1 млн мешканців), маленькі міста (до 500 тис мешканців). Саме останній тип переважає в Європі – в них мешкає дві третини громадян країн ЄС. За прогнозами до 2030 року в них буде проживати половина урбаністичного населення¹.

У публічній сфері міста відіграють декілька ролей: співтворці (партнери в політиці розвитку), каталізатори (розвинуті міста здатні впливати на національну політику, допомагають вирішити національні проблеми), підсилювачі (міста створюють репутацію і бренд країни).

Розгляду сучасних тенденцій у вивченні урбаністичних процесів присвячено дане монографічне дослідження. Як емпіричну основу обрано місто Дніпро, яке за чисельністю населення є четвертим містом в Україні після Києва,

¹ Беляєва М. Розумні міста: що нас чекає наступні 50 років // Korydor. Журнал про сучасну культуру. 2015. 2 вересня. – Режим доступу: <http://www.korydor.in.ua/ua/ideas/smart-cities.html>

Харкова та Одеси. Місто Дніпро є центром Дніпровської агломерації, до якої включено міста Кам'янське, Новомосковськ, Підгороднє, Іларіонове, Синельникове, Верхівцеве, Верхньодніпровськ та прилеглі села і селища. В її нинішньому складі Дніпровська агломерація сформувалася наприкінці 80-х років XX століття з населенням майже 2 млн. людей.

Місто Дніпро має потужний промисловий потенціал – протягом усієї своєї історії воно формувалося й розвивалося як місце зосередження базових галузей важкої промисловості – металургійної, машинобудівної, паливно-енергетичної та хімічної, а також легкої та харчової промисловості. На його території розташовано більше 200 підприємств, на яких виробляється 4,5% всієї промислової продукції України.

Місто Дніпро є крупним діловим, науковим і культурним центром України. Тут розташовано 120 банків та їх філій, 5 бізнес-центрів, торгово-промислова палата. На території міста функціонує 13 закладів вищої освіти. Є 9 професійних театрів, філармонія, будинок органної та камерної музики, 18 палаців і будинків культури, планетарій та інші об'єкти культурно-мистецької та спортивно-оздоровчої інфраструктури. За своїм плануванням та архітектурою Дніпро не поступається кращим європейським містам.

Структура монографії складається з п'яти розділів, у яких розкривається комплекс соціальних проблем сучасного міста на прикладі міста Дніпро. Розглядаються теоретико-методологічні засади дослідження особистості і соціальних інститутів в урбанізованому суспільстві; проблеми культури сучасного міста, зокрема питання міської ідентичності, історичної та соціальної пам'яті у просторі міста, деякі аспекти ціннісної системи городян; проблеми соціальної сфери, зокрема проблемне поле сучасного міста, екологічні та гендерні питання, деякі аспекти якості вищої освіти в умовах змін ринку праці; проблеми формування міського політичного режиму, зокрема вплив на цей процес коаліцій зростання; проблеми міського самоврядування, зокрема

партисипативні міські практики, питання політичної відповідальності міських еліт, лобістський потенціал соціального партнерства, деякі аспекти залучення городян до прийняття рішень у місті тощо.

До монографії включено матеріали кандидатської дисертації (підрозділи 4.2-4.3) Павла Миколайовича Левчука, який 14 червня 2014 року, за тиждень після її захисту, загинув внаслідок бойових дій над м. Луганськом. Його коротке, але яскраве життя було прикладом відданого служіння українському народові у лавах Збройних Сил України, прагнення розвивати політичну науку, робити внесок у виховання молоді.

У підготовці монографії взяли участь: доктор політичних наук, професор Кривошеїн В. В. (передмова, підрозділи 1.1, 1.4, післямова); доктор політичних наук, професор Висоцький О. Ю. (підрозділ 2.1); доктор соціологічних наук, доцент Ніколенко В. В. (підрозділ 1.3); доктор філософських наук, професор Токовенко О. С. (підрозділ 5.2); доктор політичних наук, доцент Третяк О. А. (підрозділи 4.1, 5.2); доктор політичних наук, професор Тупиця О. Л. (підрозділ 5.3); кандидат історичних наук, доцент Ковальська-Павелко І. М. (підрозділ 1.2); кандидат філософських наук, доцент Гилюн О. В. (підрозділ 3.4); кандидат соціологічних наук, доцент Гудзенко О. З. (підрозділ 2.4); кандидат соціологічних наук, доцент Демичева А. В. (підрозділ 5.1); кандидат соціологічних наук Зубарева О. І. (підрозділ 2.5); кандидат соціологічних наук, доцент Комих Н. Г. (підрозділи 3.2, 3.3); кандидат політичних наук Левчук П. М. (підрозділи 4.2, 4.3); кандидат історичних наук, доцент Легеза С. В. (підрозділ 2.3); кандидат соціологічних наук Міхно Н. К. (підрозділ 2.2); кандидат політичних наук, доцент Шуліка А. А. (підрозділ 5.4); Склярєнко К. О. (підрозділ 3.1); Стриж А. Є. (підрозділ 3.1).

Розділ 1

Теоретико-методологічні засади дослідження особистості і соціальних інститутів в урбанізованому суспільстві

1.1. Урбанізоване суспільство як предмет соціологічного вивчення

Урбанізоване суспільство – це суспільство, у якому урбанізацією охоплена більша частина населення. Тобто ключовим до розуміння урбанізованого суспільства є поняття урбанізації(від лат. urbanus – міський).

Існує різні сучасні підходи до визначення урбанізації. Так, А. Буряченко додержується думки, що урбанізація є надто складним процесом, тому його не можна зводити лише до зростання міст і збільшення чисельності міського населення. Урбанізацію варто розуміти як новий етап розвитку суспільства, який характеризується концентрацією економічного, демографічного та політичного потенціалу, який дає змогу концентрувати та контролювати значні обсяги фінансових ресурсів, створювати нові технології, нові види послуг, здійснювати інноваційну діяльність¹.

Я. Верменич під урбанізацією розуміє процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства, а її найголовнішими проявами є зростання міських поселень, концентрація населення в них, поширення міського способу життя на сільські поселення. У поняття «урбанізація» включають і якісні зміни в житті суспільства – перетворення його переважно у міське за характером праці, способом життя, розвитком культури².

1 Буряченко А. Є. Урбанізація в контексті фінансового, демографічного та соціального розвитку // Вчені записки: збірник наук. праць. К.: КНЕУ, 2013. Вип. 15, с. 87.

2 Верменич Я. Урбанізаційні процеси в УРСР як об'єкт дослідження у системі локальної історії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць. 2007. Вип. 16 (1), с. 257-258.

І. Гукалова і Н. Омельченко вважають, що урбанізація – це всебічний процес підвищення значимості міст у житті суспільства, результатом якого є відносне збільшення міського населення і формування ієрархічної системи міських поселень як центрів поширення міських способу, умов життя населення і міської культури у конкретних суспільно-географічних умовах. При цьому міська культура – це дуже значимий компонент урбанізації, саме вона має свою специфіку на рівні типів країн, окремих країн та їх частин. Вона охоплює багато аспектів – від технологічних та економічних особливостей способу виробництва і способу життя до особливостей міського «ландшафту»¹.

Є. Перцик визначає урбанізацію як багатогранний глобальний процес, пов'язаний з посиленням науково-технічної революції та концентрацією виробничих сил і форм соціального спілкування, підвищенням ролі міст та розповсюдженням міського стилю життя на всю мережу населених пунктів².

Є. Сігарєва визначає урбанізацію як історичний процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства, який охоплює зміни в розміщенні продуктивних сил, насамперед, у розселенні населення, його соціально-професійній, демографічній структурі, способі життя, культурі тощо³.

Ю. Смагін під урбанізацією розуміє процес зростання чисельності міських поселень, в тому числі й крупних розмірів, концентрацію населення у крупних міських утвореннях, збільшення чисельності і частки міського населення⁴.

1 Гукалова І.В., Омельченко Н.В. Категорія «урбанізація» у понятійній площині соціальної географії та інших наук // Вісник Одеського національного університету. Сер.: Географічні та геологічні науки. 2015. Т. 20, вип. 2 (25), с. 104

2. Перцик Е.Н. Геоурбанитистика: учебник. М.: Изд. центр «Академия», 2009, с. 23

3 Сигарева Е.П. Урбанизация // Социологическая энциклопедия: в 2 т. Т. 2. М.: Мысль, 2003, с. 685

4 Смагин Ю.А. Территориальная организация населения: учеб. пособие / под общ. ред. В.Г. Глушковой. 2-е изд., испр. и доп. М.: Изд.-торг. корпорация «Дашков и К°», 2005, с. 116

І. Шепеленко, визнаючи, що процес урбанізації не можна ототожнювати з простим механічним зростанням міст, підкреслює, що він пов'язаний з більш глибоким структурним перетворенням міста на основі розвитку нових систем індустрії, транспорту, житлового будівництва, масових комунікацій, на основі поширення впливу міського способу життя¹.

У цілому урбанізацію розглядають як позитивну тенденцію розвитку світу, як об'єктивний процес, пов'язаний із забезпеченням для все більшого числа жителів планети умов для більш зручного, комфортабельного, здорового життя, для більш повного розвитку здібностей. Проте урбанізація звісно пов'язана не лише позитивними трансформаціями, що відбуваються в житті людей, але й з негативними змінами – зокрема, із забрудненням навколишнього середовища, перенаселенням території, збільшенням негативних суспільних явищ тощо.

Характеризуючи урбанізаційні процеси варто підкреслити, що умови життя людини в місті значно відрізняються від умов життя в сільській місцевості. Соціальні умови міста мають більш розвинений характер. На початкових етапах урбаногенезу – у добу рабовласництва і феодалізму – село уособлювало в собі територіально-поселенський спосіб виробництва, а місто виступало як торгово-ремісниче поселення. У подальшому – у добу капіталізму – спостерігається зворотній процес: разом з індустріалізацією й технізацією життя місто уособлює новий спосіб виробництва, а село перетворюється на поселення з напівфеодалним чи дрібнотоварним укладом, яке повною мірою підпорядковано місту. Головною причиною цього, на думку Ю. Тарабукіна, є соціально-економічні відмінності між містом і селом як формами розселення². Тобто урбанізація – це, перш за все, соціально-економічний

1 Шепеленко І.П. Теоретико-методологічні засади дослідження міста в класичній соціології // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки. 2013. № 1, с. 102

2 Тарабукін Ю.О. Соціологія міста: курс лекцій: у 2 ч. Ч. 1. К., 2004, с. 36

процес зростання міст, міського населення, поширення міського способу життя на все суспільство.

Цілком природно, що історично урбанізація пов'язана з розвитком капіталізму. Першою країною, у якій розпочалася урбанізація вважається Великобританія, де була вперше проведена широкомасштабна індустріалізація, наслідком якої стало переважання міського населення. Більшість країн Європи та США почала урбанізовуватися на початку XIX ст. Наприклад, за період з 1800 по 1900 рік населення Нью-Йорка збільшилося з 60 тис. до 4,8 млн. осіб. У Європі найурбанізованішою сучасною країною є Німеччина.

У другій половині XIX ст. почалось активне формування системи наукового знання, яке спеціально зосереджувалося на дослідженні форм міських поселень та того способу життя, яке в них виникає. Перші спроби пояснення характерних рис, притаманних урбанізації як багатобічному соціально-економічному процесу, в основі якого лежать історичні форми суспільного та територіального розподілу праці, були здійснені класиками соціологічної науки – Е. Дюркгеймом, М. Вебером, Ф. Тьоннісом і Г. Зіммелем¹.

Зокрема, Еміль Дюркгейм, аналізуючи суспільство як цілісний організм, підкреслював, що «міста завжди виникають від потреби, що спонукає індивідів постійно перебувати в максимально можливій близькості один до одного; вони представляють мовби точки, в яких соціальна маса стискається сильніше, ніж в інших місцях»².

Е. Дюркгейм вважав великі міста вогнищами прогресу, оскільки в них виробляються ідеї, моди, характери, потреби, які потім поширюються на іншу частину країни. У великих містах життя змінюється з вражаючою швидкістю, «вірування, смаки, пристрасті знаходяться там в постійному розвитку. Немає більш сприятливого ґрунту для соціального розвитку всякого роду»³.

1 Шепеленко І.П. Указ. твір, с. 104

2 Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. М.: Канон, 1996, с. 241.

3 Там же, с. 304

Таким чином, розвиток міст Е. Дюргейм пов'язує з посиленням напруженості соціального життя, яка найбільш висока у великих містах саме внаслідок найвищої щільності їх населення. Внаслідок урбаністичної концентрації створюються певні умови, в яких інтенсифікується людська життєдіяльність і за допомогою яких отримує своє прискорення суспільний розвиток.

У своїх працях «Місто» та «Історія господарства»¹ Макс Вебер розглядав місто як місце, в якому можна побачити багато ключових рис сучасної урбанізованої території: зростання бюрократії, уряди, що змінюються, демократію, ранні капіталістичні підприємства. Такі міста сприяли перетворенню феодалізму в капіталізм, вони привносили новий дух раціональності – порядок, ефективність і причинність як основу ефективного функціонування суспільства. Вони стимулювали нові ідеї, культуру, структури управління. Міста сприяли зростанню індивідуальних підприємств, їх самостійності. Соціолог надав глибокий аналіз трьом основним типам європейського міста: місто виробників, споживачів і торгове місто, простежив еволюцію конкретних міських поселень. М. Вебер також вказував на важливість функції наявності гарнізону – відмінної риси (не завжди міські стіни служили такою рисою) муніципальної власності. Не тільки економічні причини були основою зростання міст, потужним прискорювачем їх розвитку служило надання їм особливого адміністративного статусу. У своїй роботі М. Вебер обґрунтував ідеальний тип «повної міської спільноти», головними рисами якої є захисні споруди, ринок, суд, відносна форма асоціації, хоча б часткова політична автономія. Однак становлення європейських монархій, національних держав та імперій, зростання капіталізму в таких містах приводило до втрати їхньої незалежності. М. Вебер жалкував про те, що «вік» міста підійшов до кінця².

1 Вебер М. История хозяйства. Город: пер. с нем. М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. 576 с.

2 Шепеленко І.П. Указ. твір, с. 105-106

Започаткувавши системний підхід до міста як до своєрідного співтовариства громадян, що еволюціонувало у бік перетворення в автономну корпорацію, М. Вебер започаткував напрям у суспільних науках, який сьогодні передається поняттям «urbanhistory». При цьому йому вдалося вирішити цілий ряд взаємопов'язаних завдань – дати узагальнену дефініцію міста як суспільного явища, прояснити обставини виникнення міст, простежити роль глобальної цивілізаційної матриці їхнього розвитку, створити узагальнену типологію міст¹.

У М. Вебера місто виступає не лише як «ринкове поселення», де місцеве населення задовольняє суттєву частину свого щоденного економічного попиту на місцевому ринку, причому значною мірою предметами, виробленими або купленими для збуту місцевим населенням, але і як політичний центр. Тобто місто може розглядатися як до певної міри автономний союз, громада з особливим політичними і адміністративними установами. Різниця між економічним і політико-адміністративним визначенням міста для М. Вебера принципова – бо лише в останньому сенсі місту належить особлива міська територія. Для міста як економічної категорії головним способом регулювання прибутковості є домоволодіння, а земля тут є лише додатком. Адміністративна ж роль міста значною мірою визначається територією.

За М. Вебером, щоб стати громадою, місту потрібні: 1) укріплення, 2) ринок; 3) власний суд і, хоча б частково, власне право; 4) корпоративність; 5) хоча б часткова автономія або автокефалія, тобто управління за допомогою апарату, в якому беруть участь мешканці міста. Такі права виливалися зазвичай у форму станових привілеїв, а їх носієм виступав певний стан городян (громадян). Саме наявність такого стану і є головною особливістю міста у політичному відношенні. Хоч зрозуміло, що певною мірою вказані

1 Верменич Я. Проблеми дефініції і генезису міста у науковій спадщині М. Вебера // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірник наук. праць. 2009. Вип. 11, с. 7-8.

ознаки властиві далеко не всім середньовічним містам. В Азії корпоративний характер міст і автономне управління ним могли існувати лише у вигляді слабких натяків. Що ж до автономії – участі городян в управлінні – то її М. Вебер спостерігає більшою мірою в селах¹.

Процес становлення міст Ф. Тьонніс описує таким чином: «почасти з надр села, почасти поруч з ним, у своєму розростанні утримуване не так загальними природними об'єктами, скільки загальним духом, розвивається місто, яке за своїм зовнішнім буттям – ні що інше, як велике село, скупчення сусідських сіл або ж село, обнесене стіною. Але скоро воно як ціле починає панувати над навколишньою місцевістю і в союзі з нею утворює нову форму організації у вигляді волості, а в більш широких масштабах – країни»². Велике місто, на думку вченого, втілює в собі основні риси суспільства і характеризується соціальною волею у формі конвенції, політики та публічної думки, в той час як сільська форма життя характеризується соціальною волею у формі однастайності, звичаю і релігії. Розвиток міста реалізується як механізм трансформації та організації систем відносин при переході суспільства на новий рівень розвитку, коли на всьому протязі процесу урбанізації місто виконує в ньому важливу організуючу і інтегруючу функції. По-перше, місто забезпечує об'єктивно необхідний новий соціальний простір для здійснення принципово нових відносин, які були неможливі в межах спільноти. По-друге, в місті інтегруються неможливі для спільноти відносини індивідів, зокрема, спеціалізація різноманітної діяльності.

Ф. Тьонніс робить висновок, що в міру того, як місто стає великим містом, воно майже повністю втрачає всі ознаки життя, властиві спільноті³. Він аналізує найбільш значне міське утворення – світове місто, що містить в собі екстракт не тільки національного суспільства, а й усього

1 Там само, с. 11

2 Тённис Ф. Общность и общество. Основные понятия чистой социологии. СПб.: Издательство «Владимир Даль», 2002, с. 38

3 Там же, с. 370

населеного кола, всього світу. Гроші і капітал панують в ньому безроздільно; він міг би постачати товари та наукові досягнення для всього земного кола, міг би встановлювати дієві закони і формувати публічну думку для всіх націй. Він втілює в собі світовий ринок і світові засоби повідомлення, в ньому зосереджуються галузі світової промисловості, його газети рясніють новинами з усіх країв земної кулі збираються в ньому, гнані своєю жагою грошей і насолод, своєю допитливістю і цікавістю¹.

Ф. Тьоніс, аналізуючи характер суспільних відносин, зосередив увагу на дослідженні відмінностей між традиційними спільнотами (*Gemeinschaft*), де в основі соціального життя лежать персональні відносини між людьми, основними формами яких є родина, сусідство та дружба, та міськими спільнотами нового типу, які дослідник називає «суспільством» (*Gesellschaft*), основою якого є раціональні взаємодії між людьми, а отже, більш офіційні та корисливі відносини². Проте відстоювана Ф. Тьонісом позиція, відповідно до якої існує чіткий поділ між традиційними спільнотами, що формуються у малих населених пунктах, зокрема селах, та міськими спільнотами може бути поставленою під сумнів у контексті розгляду сучасного урбанізованого середовища. Адже, по-перше, міський простір – настільки багатогранний, що і відносини всередині нього мають різну природу і характер. По-друге, поділ на місто і село ніколи не був і не є сьогодні абсолютним³, а тому й відповідне розрізнення характеру спільнот досить умовне.

Основною ознакою традиційної спільноти, згідно із позицією Ф. Тьоніса, є тривалість і сумісність життя, що забезпечується родинними зв'язками та походженням. Натомість міському суспільству притаманна скороминучість

1 Там же, с. 372.

2 Див.: Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. К.: Дух і літера, 2005. 262 с.

3 Див.: Макеев С. Соціально-економічна стратифікація в Україні: неадекватні оцінки, хибні пріоритети // Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг; [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. К.: Інститут соціології НАН України, 2010. С. 119-127

та позірність¹. Аналізуючи доробок Ф. Тьоніса, А. Рішко справедливо вказує, що класик аналізував характер спільнот середини – кінця XIX ст., коли завдяки індустріальному розвитку міста стрімко розросталися, постійно виникали нові міські поселення, натомість старі, окрім того, що зовнішньо трансформувалися, отримували нове економічне й культурне наповнення. Мобільність груп у місті мала інтенсивний характер, проте частина «змобілізованих» скупчень у сучасному місті набула осілого характеру².

На думку Ф. Тьоніса, традиційна спільнота складається з людей, що органічно пов'язані між собою волею та взаємною згодою. Первісними спільнотами класик вважав насамперед рідню, дещо слабші зв'язки відзначав у сусідстві та дружбі. Розвиток сусідських спільнот розглядав у селі, де близькість осель та території праці (суміжні поля) сприяла інтенсифікації контактів між мешканцями, звиканню один до одного, спільній праці, спільному управлінню, а також створенню підґрунтя для виникнення спільних ритуалів у межах спільноти. Автор припускав можливість формування сусідських спільнот також і в місті, навіть в одному домі, коли учасниками спільноти є не лише родичі, а слуги, наймити, тощо, але пріоритет залишався за сільськими групами³.

Особливу роль у існуванні територіальних спільнот у великих містах відіграє довіра. Існування довіри у спільнотах малих поселень і спільнотах великих міст – явища різного характеру. У малих поселеннях, селах довіра має індивідуальні властивості – мешканці знають один одного особисто або знайомі з родичами, сусідами, тощо. Ф. Тьоніс відзначав, що таке порозуміння у традиційній спільноті зумовлене безпосередньою участю однієї людини в житті іншої, взаємною схильністю до спільної радості та

¹ Тьоніс Ф. Указ. твір, с. 19-22.

² Рішко А.М. Соціум сучасного міста: спільноти та тенденції їх розвитку // Вісник НТУУ «КПІ». Сер.: Політологія. Соціологія. Право. 2012. Вип. 2 (14), с. 53

³ Тьоніс Ф. Указ. твір, с. 28

співпереживання¹.

Разом з тим варто відзначити, що довіра у великих містах має значно складніший характер, і швидше є «інтуїтивною», аніж ґрунтується на достеменному знайомстві індивідів. Мегаполіси завжди повні незнайомців, і незнайомцями можуть бути як перехожі, так і сусіди поруч. Створюється система «інтуїтивної» довіри – мешканці з одного боку довіряють незнайомцям-членам спільноти, а з другого боку, контролюють незнайомців-гостей, керуючись при цьому нормами спільноти.

Георг Зіммель у своїй праці «Метрополіс і ментальне життя» унікальним досягненням міста визначає інтенсифікацію – «*nervousstimulis*» – психологічних впливів на людину. На відміну від сільських поселень, де життя тече більш плавно і традиційно, місто бомбардує індивіда всілякими знаками, звуками і запахами. Все це привчає індивіда до більшої сприйнятливості і одночасно з цим відбувається притуплення сприйняття. На думку Г. Зіммеля, цей процес робить городян більш інтелектуально і психологічно багатими, ніж селяни. Результат процесу – в більшій раціональності і ощадливості городян. Особливу, ні з чим не порівнянну, роль у місті грають годинник і гроші. Г. Зіммель пише про те, як складно навіть уявити, що може статися в разі, якщо хоча б одну годину в Берліні перестануть ходити всі годинники. Це неминуче призведе до катаклізмів різного масштабу. Неможливо собі уявити місто без грошей як універсального засобу обміну в епоху загального поділу праці. Незважаючи на те, що в «місті-джунглях» потенційно висока загроза різного роду психічних розладів, самогубств, бродяжництва та безпритульності, місто, тим не менше, дає потенційну можливість вивільнення, дозволяє індивіду уникнути жорсткого соціального контролю у вираженні власної індивідуальності і творчості².

Г. Зіммель звертає увагу на особливі психологічні умови

1 Там само, с. 33

2 Шепеленко І.П. Указ. твір, с. 108

життєдіяльності населення великих міст¹. Він зазначає, що характерною рисою великих міст є підвищена нервовість життя, яка є наслідком швидкої й безперервної зміни зовнішніх і внутрішніх вражень. Мешканці міст перебувають під постійним тиском сильних подразників, які впливають на нервову систему, серед яких такі компоненти міського життя, як різноманітні шуми, вогні, свистки тощо. Всі ці впливи вимагають від людини безперервних і постійних реакцій, додаткового фізичного та психологічного напруження. Саме тому у великих містах переважає інтелектуальний, раціональний характер духовного життя, натомість у містечках і селах духовне життя ґрунтується на традиційній основі, що «наближена» до землі та спілкування з природою.

Феномен міського способу життя є прямим і закономірним наслідком існування самого процесу урбанізації й є способом організації індивідів та соціальних груп, що дає змогу останнім взаємодіяти й розвиватися в специфічному середовищі. Саме тому, міський спосіб життя є найважливішим атрибутом урбаністичного розвитку.

Особливий внесок у розробку міської проблематики зробили представники Чиказької школи соціології Р. Парк, Е. Бьорджес, Л. Вірт та ін. У міських дослідженнях соціологи Чикаго наголошували на таких важливих аспектах сучасного соціального життя, як міська просторова та демографічна експансія і домінування міста над сільською місцевістю (і, відповідно, міської західної цивілізації над сільськогосподарськими і сировинними периферіями) та відповідне зростання ролі міст. З урахуванням останньої тенденції, вони робили важливі кроки в аналізі впливу міської форми поселення на спосіб життя і повсякденні практики особистості. Урбаністичні дослідження, розробку процедур вивчення міста, теоретичний аналіз міських структур, процесів і способу життя можна вважати найважливішим внеском чиказької школи у розвиток соціології. Отже, серйозне місце цих досліджень

1 Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь // Логос. 2002. № 3 (34). С. 23-34.

посідає конкретно-методологічне забезпечення, що й насучасному етапі гарантує їхню актуальність¹.

Важливо в цьому разі пам'ятати про схильність представників школи трактувати соціологію міста в широкому сенсі як соціологію сучасного суспільства (що багатьом чому відповідає сучасній ситуації на пострадянському просторі, де практично всі соціально значущі процеси сконцентровані в містах, причому в найбільших).

Роберт Парк, який у 1915 р. організував перший в США центр міських досліджень, спираючись на доробки теорії еволюційного розвитку видів Ч. Дарвіна, розробляв ідею екологічно взаємопов'язаного розвитку людського суспільства². Головними процесами змін у місті він вважав такі:

- 1) концентрація населення;
- 2) централізація (виділення центру);
- 3) сегрегація (тобто вплив хронотопу проживання особистості на її соціальні практики, її спрямованість, успішність та життєві траєкторії).

Р. Парк, розглядаючи вплив на міську екологію, в основу своєї теорії закрив відмінності двох груп чинників: біотичних і культурних³.

Біотичний рівень – рівень базисних потреб людини (потреба у воді, їжі, одязі, житлі та інших ресурсах). Ці чинники визначають кількість населення в конкретному хронотопі існування (ареалі розселення). Термін «природні ареали» використаний в аналізі появи так званих трущоб, багатих передмість, кварталів прибуткових будинків: усе це – результат дії стихійних сил біотичного рівня. Ці природні ареали є наслідком боротьби за існування різних «видів» (груп населення), за забезпечення їх житлом, ресурсами та

1 Артюх Г. О. Концепції міста в працях вчених-урбаністів Чиказької школи // Вісник Львівського університету. Сер.: соціологічна. 2008. Вип. 2, с. 348.

2 Park L.E. The Urban Community. Selected Papers from the proceedings of the ASS, 1925. New York: AMS Press, 1971. 268 p.

3 Ibid., p. 49

послугами.

Рівень існування, на якому до розгляду людського суспільства застосовні загальні екологічні принципи боротьби за екологічну нішу, природного відбору, виживання найсильнішого, спеціалізації виду, є базовим для існування будь-якого міста. Сюди можна зачислити ландшафт, клімат, забезпеченість водою та якісними ґрунтами, доступ до морських просторів, багатство флори та фауни екологічної ніші міста тощо.

Над біотичним рівнем суспільства підноситься культурний рівень, який характеризують іншими закономірностями й іншою внутрішньою логікою. Цей рівень конституює комунікація, тобто суб'єктивно осмислена взаємодія. Саме на цьому рівні стає можливою найскладніша форма людської соціальної поведінки – колективна (корпоративна) дія; і основоположним для нього є принцип кооперації. У цьому випадку головною функцією культурних конвенцій є соціальний контроль, регулювання біологічних імпульсів людини, раціональне обмеження біотичної стихії.

Біотичне і культурне соціологи чиказької школи розмежовують перш за все в онтологічному сенсі: біотичне співтовариство – це субстанціальна основа культури. Якщо ж говорити про реальні соціальні утворення, то в них одночасно є обидва аспекти. Біотичне і культурне тісно переплетені й взаємопов'язані.

Ернест Бьорджес розробив теорію концентричних міських зон¹, виявивши тенденцію, властиву більшості міст у разі розділення їх на певні «зони», населені представниками одного соціального класу. Центром міста в його аналізі є центральний діловий район, оточений зоною переходу – внутрішнім містом, – яка забудована заводськими корпусами мануфактурного виробництва і житлом робочого класу. Потім іде зона резиденцій вищого класу, забудована будівлями відповідного типу, і приміська

1 McKenzie R.D., Park R.E., Burgess E.W. The City. Chicago: University of Chicago Press, 1967. 239 p

зона, населена людьми, що приїжджають на роботу до міста.

У цілому представники урбаністичної екології (Р. Парк, Е. Бьорджес) вважають, що міста зростають не хаотично, а відповідно до особливостей зовнішнього середовища. Своєрідність розміщення, пересування у міському середовищі аналогічна тій, що відбувається у природі. А різні міські райони розвиваються завдяки адаптації їх мешканців, що борються за власне існування. Загалом формування міста можна розглядати як відтворення послідовних концентричних кіл, що уособлюють міські сфери, поділені на сектори: у центрі розташовані райони «внутрішнього міста», поза ними – житлові квартали, далі – приміська зона. Процеси захоплення екологічної ніші, закріплення в ній відбуваються у секторах концентричних кіл.

Концепція урбанізму як способу життя представлена в роботі Луїса Вірта «Урбанізм як спосіб життя»¹, який тлумачить урбанізм на підставі трьох його особливостей: розміру території міст, щільності та гетерогенності (неоднорідності) населення. Серед чинників, що визначають світосприйняття мешканців міст, він виділяв психологічні ефекти міського життя, їх вплив на соціальну структуру та індивіда. До негативних він відносив взаємну байдужість, безцеремонність, підвищене емоційне навантаження, що призводить до відчуття тривоги, нервового напруження, відсутність підтримки через послаблені міжособистісні зв'язки мешканців міст.

Водночас у містах люди відчувають себе вільнішими і мають змогу жити на власний розсуд. Аналізуючи соціальну структуру міст, Л. Вірт дійшов висновку щодо диференціації, тобто фрагментації людської життєдіяльності. Таке розшарування спричиняє послаблення соціальних зв'язків, втрату згуртованості груп, посилення самотності людини.

Л. Вірт визнавав урбанізацію не тільки як частину суспільства, але й як віддзеркалення природи ширшої

1 Вірт Л. Урбанізм как образ жизни // Социология. М.: ИНИОН РАН, 1997. С. 22-43.

соціальної системи, а також як чинник, що впливає на неї. Кожен з аспектів міського способу життя характеризує соціальне життя міського суспільства загалом, а не тільки життя мешканців великих міст.

Л. Вірт підкреслював, що місто є не лише місцем проживання та роботи сучасної людини, а й являє собою центр, з якого бере свій початок і здійснюється управління економічним, політичним і культурним життям, є центром, що об'єднує різні території, етноси в єдину впорядковану систему. Процес урбанізації змінює родинні зв'язки, тісні зв'язки із сусідами на формальні, швидкоплинні, анонімні відносини. Незважаючи на безпосередню просторову близькість одне до одного людей, що живуть у великому місті, городяни здебільшого залишаються незнайомими людьми. З іншого боку, в Україні на сучасному етапі наявність якраз родичів у місті приваблює інших (особливо молодих) членів родин приїжджати до міст і долучатися до міського життя (з метою навчання, пошуку роботи, через одруження тощо). Це є особливістю того етапу розвитку урбанізації, коли ще збережені родинні зв'язки тільки прискорюють процес переміщення населення до міст.

Теорія Л. Вірта визнає урбанізацію не лише як характеристику розвитку спільноти, а й як відображення природи більш широкої соціальної системи, а також факторів, що на неї впливають. Різні аспекти міського способу життя характеризують життя сучасного суспільства загалом, а не лише життя людей у великих містах.

Представники композиційної теорії (Г. Ганс), критикуючи ідею Л. Вірта про диференціацію, що руйнує зв'язки між людьми і групами, стверджували, що життя людей відбувається у невеликих групах (родині, колі друзів, сусідів), навколо яких виникають так звані соціальні світи, які ізолюють людей від навколишнього середовища (міста) та послаблюють руйнівні процеси. Тому аналіз таких чинників, як суспільний клас, етап життєвого циклу, етнічне походження набагато важливіший для розуміння соціального життя мешканців міст, ніж вивчення їх розмірів,

щільності, складу населення.

Ще одним напрямком сучасного урбанізму є теорія субкультури К. Фітера, згідно з якою навколишнє середовище міста справді впливає на приватне життя людей. Однак у містах складаються також умови для створення та зміцнення соціальних груп. Міське середовище сприятливе для розвитку субкультур саме завдяки диференціації. Тут виникає багато груп, пов'язаних загальними інтересами, кожна з яких може стати центром субкультури. Великі міста приваблюють багатьох людей, сприяють їх диференціації; у них немало людей, об'єднаних спільними інтересами, діяльністю, що зміцнює згуртованість груп. Саме у великих містах людині легше знайти друзів або приєднатися до якоїсь групи.

Прибічники цієї теорії вважають, що для міського середовища характерною є тенденція до соціального конфлікту, але джерелом його є не розпад груп, а суперечності між стабільними субкультурами. Не беручи до уваги різноманітність теоретичних підходів до трактування, критеріїв виділення та ранжування цих утворень, спільним сутнісним знаменником для них є їх функціональне бачення як вузлів концентрації, розподілу та синергії взаємодії фінансових, інформаційних, людських потоків у глобальному масштабі. Така концентрація є джерелом розвитку як процесів конструктивного характеру, так і процесів деструктивного характеру, що безпосередньо пов'язуються в єдине логіко-семантичне поле конфліктогенності простору¹.

Так, Дж. Фрідман у праці «Гіпотези світового міста» висуває сім припущень щодо виникнення феномену світових міст. Він констатує, що виникнення та формат світових міст актуалізує головні протиріччя індустріального капіталізму, серед яких просторова і класова поляризація населення; ріст світових міст також супроводжується випереджаючим зростанням соціальних витрат понад фінансові можливості

¹ Кушнірецька О.В. Конфліктогенність міського простору: підходи до дослідження в умовах метрополізації // Регіональна економіка. 2014. № 2, с. 52.

держави¹. Одним із трьох просторових рівнів поляризації є метрополійна, яка пов'язана із такими проявами міського середовища, як просторова сегрегація бідних міських гетто, розростання приміських житлових нетрів та етнічних анклавів робочого класу. Просторова поляризація, властива для світових міст, виникає із класової поляризації, якій притаманні такі аспекти, як величезний розрив у доходах між працівниками транснаціональної еліти та малокваліфікованими працівниками, широкомасштабна імміграція у світові міста із сільської місцевості та з-за кордону, а також структурні тенденції в еволюції сфери зайнятості.

Саскія Сассен розглядає глобальне місто як стратегічний простір – концентратор постіндустріального виробництва, особливо у фінансовому секторі та сфері послуг, а також місце локалізації контролюючих та управлінських функцій, що виокремлюють глобальні міста з національного територіального контексту. На її думку, у глобальному місті відбувається концентрація функцій «влади і впливу», «управління і контролю», що призводить до викривлення структури зайнятості та ВВП². Зокрема, внаслідок згортання традиційного промислового сектору та прискореного розвитку сфери послуг (особливо високотехнологічних галузей) та ділового сектору (банківська справа, страхування) у глобальних містах зростає контрастність і поляризація структури зайнятості населення. З одного боку, зростає частка високооплачуваного та висококваліфікованого персоналу, а з іншого – значними темпами зростає частка низькооплачуваних та низькокваліфікованих працівників (як правило, іммігрантів), що здебільшого зайняті у сфері обслуговування, побутових послуг, туризму, розваг і відпочинку. Таким чином, на переконання С. Сассен, глобалізація, що призвела до появи глобальних міст, не

1 Friedmann J. The World City Hypothesis // Development and change. 1986. Vol. 17, № 1, p. 76.

2 См.: Сассен С. Глобальный город: введение понятия // Глобальный город: теория и реальность / под ред. Н.А. Слуки. М.: ООО «Авангарион», 2007. С. 9-27.

сприяє зростанню середнього класу, толерує зростання ваги та цінності високопрофесійних працівників (у корпоративному секторі) та сприяє знеціненню інших сфер економічної активності, причому джерело бідності слід вбачати саме у низькооплачуваній праці сфери обслуговування, а не у безробітті.

Представник стадіальної концепції урбанізації Джек Джіббс виділяє такі стадії:

1. Міста ще замалі, тільки зароджуються; темпи зростання міст нижче, ніж у сіл («преурбанізація»).

2. Міста ростуть швидше сіл, зростання яких сповільнюється (початкова урбанізація).

3. Відбувається депопуляція сіл через відтік у міста; відбувається абсолютне скорочення сільського населення за рахунок міграції з села в місто і зростання міських агломерацій за рахунок міграції з малих міст у великі (класична урбанізація).

4. Апогей зростання великих міст – процес концентрації населення досягає кульмінації, але загальні темпи зростання міського населення сповільнюються (села і потім малі міста втрачають населення) (пізня урбанізація).

5. Темпи зростання поселень різного розміру вирівнюються (деконцентрація, її пізніше стали називати контрурбанізацією), розосередження в передмістя і міста-супутники, історичні міські «ядра» переходять в стан стагнації та занепаду¹.

Перехід від першої до другої стадії еволюції урбанізації відбувається на тлі і в результаті активної індустріалізації, яка є провідним містоутворюючим чинником. Найскладнішими системами є великі міста. Під час третьої стадії зростає агломераційний ефект розміщення. У передмістях великих міст з'являються міста-супутники виробничого профілю. До міських агломерацій стягуються основні економічні функції. Падає роль автономно розташованих невеликих міст. Міграції населення і розміщення господарства на другій і третій стадіях мають доцентрові характер.

1 Gibbs J. The evolution of population // Economy Geography. 1963. № 2. P. 119-129.

На четвертій стадії напрямок міграційних потоків у межах міських агломерацій набуває відцентрованого характеру. Нові функціональні типи центрів, у тому числі невиробничі, утворюються переважно в приміській зоні, де осідає доцентрові потік з неагломераційних районів і відцентровий з головних міст.

П'ята стадія характеризує період суцільної ареальної урбанізації (інтегрованого сільсько-міського континууму або контурбанізації); переважання зрушень від центру до периферії всередині агломерацій і між агломераціями. Збільшуються радіуси розселення щодо місць прикладання праці. Знижується величина агломераційного ефекту в промисловості. Зростає різноманітність функціональних типів серед неагломераційних міст. Змінюється структура економіки: скорочується частка промисловості, зростає зайнятість у сфері послуг. Посилюються функціональні і соціальні контрасти всередині агломерацій.

Більшість дослідників виділяють такі стадії процесу урбанізації:

1. Від виникнення міст до XVIII ст. (лише деякі міські зони мали понад 100 тис. мешканців).

2. Кінець XVIII – початок XX ст. (швидке зростання розмірів і чисельності міст). У науковій літературі цей період отримав назву «індустріального» або «індустріальної фази урбанізації». Бурхливий розвиток капіталізму зумовив становлення власне міських відносин у суспільстві. Саме у великих містах зосереджувався основний економічний, соціально-професійний і культурний потенціал суспільства. Зростаючі потреби суспільства приводили до створення нових форм діяльності, які концентрувалися переважно в містах, що, в свою чергу, створювало перевагу для міст в економічному і соціальному розвитку. Саме у такий спосіб зміни, пов'язані з індустріалізацією, визначили ключову роль міст у становленні нових соціальних відносин¹. У цей час сформувалися специфічний простір і соціальні інститути, які виявилися визначальними для подальшого

¹ Шепеленко І.П. Указ. твір, с. 102-103

розвитку сучасних міст. З цього приводу Фернан Бродель відмічав своєрідність розвитку міст: «міста та гроші породили сучасний світ», вони «є водночас і двигуном, і показником розвитку; вони викликають зміни і вказують на них. але при цьому вони також є їх наслідком»¹.

3. Метрополізація (їй властиве зосередження людей, багатств, політичних, економічних, культурних установ у містах протягом ХХ ст.). Цей період стало часом створення особливих, місько-сільських систем розселення – агломерацій. В основі останніх лежить певне місто (чи сукупність поселень міського типу), яке разом із своєї периферією становить складну багатокомпонентну динамічну систему з інтенсивними економічними, соціальними, культурно-побутовими, рекреаційними та іншими зв'язками. В англomовній традиції такі скупчення прийнято називати конурбаціями (метрополісами).

Розрізняють моноцентричні міські агломерації з одним містом-ядром і поліцентричні з кількома. Агломераціям притаманний маятниковий тип трудових і культурно-побутових поїздок між міськими й сільськими поселеннями, висока питома вага екологічних проблем.

4. Дезурбанізація, тобто зростання передмість, міграцію у сільські райони, планування нових міст тощо. Саме осмислення цих процесів є предметом сучасних теорій урбанізації. Вони фокусують свою увагу на тому, що урбанізм не є ізольованим явищем, він пов'язаний із головними політичними та економічними чинниками.

Для сучасного етапу урбанізації тривають процеси субурбанізації – активного розвитку й освоєння приміських зон великих міст (спочатку більш заможним населенням, пізніше й населенням із середнім рівнем доходів), внаслідок чого відбувається утворення міських агломерацій); рурбанізації – процес поширення міських форм життя на сільську місцевість; контрурбанізації – процес уповільнення зростання міських агломерацій. Зокрема, рурбанізація (від англ. *rural* – сільський та урбанізація) може виражатися у

1 Бродель Ф. Динамика капитализма. - Смоленск: Полиграмма, 1993, с. 21.

міграції міського населення в сільські поселення, розвитку форм господарської діяльності, що характерні для міст, у тому числі промисловості, сфери обслуговування та ін. При цьому відбувається залучення сільських жителів до міської культури, крім цього сільські поселення стають функціональною складовою виробничо-територіальних систем, що формуються на базі великих міст.

Субурбанізація (від лат. sub– під, біля та лат. urbanus – міський), за якою також закріпився термін «руралізація», є подальшим етапом урбанізації, який характеризується вищими темпами збільшення кількості жителів приміських поселень і міст-супутників порівняно з містами – центрами агломерацій. Субурбанізації сприяє те, що з середини 1960-х років йде процес зменшення у найбільших містах агломерацій робочих місць і зайнятості в оброблювальній промисловості й пов'язаних з нею галузях. Виробництво відділяється від управління ним, розвивається транспорт і зв'язок. Зарахунок розвитку комп'ютерних мереж зростають можливості для роботи вдома. Тому економічно активне населення надає перевагу проживанню в ізольованих місцях, в оточенні природи, у невеликих містечках.

Один із представників сучасних теорій урбанізації Д. Харві вважає, що:

- урбанізм є одним з аспектів штучного середовища, породженого розвитком і розквітом промислового капіталізму;

- у сучасному суспільстві відмінність між способами життя міського і сільського населення набагато розмитіша, ніж у традиційному суспільстві;

- у сучасному урбанізмі простір постійно реорганізується, що залежить від того, де великі фірми обирають місця для розміщення свого виробництва, науково-дослідницьких центрів, та від приватних інтересів, що впливають на купівлю та продаж будинків і землі.

Інший представник нового урбанізму М. Кастельс також вважає міста штучним утворенням, наголошуючи, що просторова форма суспільства тісно пов'язана з

усіма механізмами його розвитку. А для розуміння міста необхідно усвідомлювати процеси, що керують створенням і зміною просторових форм. М. Кастельс розглядає місто як окремий населений пункт і як складову процесу колективного споживання, що є рисою промислового капіталізму, вважає, що конфлікт у містах, проблеми міст стимулюють різні соціальні рухи. На думку М. Кастельса, технології є причиною істотних перешкод для формування міської ідентичності. Вони не сприяють більшій комунікації представників різних міських спільнот один з одним, а за рахунок можливостей виборчого спілкування провокують їх фрагментацію і ізоляцію, що породжує взаємні страхи, вибудовування кордонів, зменшення кількості і зниження значущості публічних міських просторів і т.д. На цьому тлі відбувається поглиблення розриву між включеними в глобальне економікувально-ключових агентів виробництва і споживання «елітами», з одного боку, і «масами», зайнятими переважно обслуговуючими функціями, з іншого. Перші втрачають зв'язок з «місцем», стаючи багато в чому «космополітичними» і «екстериторіальними», другі, не маючи відповідних освітніх, економічних, культурних, технологічних і т.д. можливостей, змушені залишатися «локальними» і намагаються вибудовувати власну ідентичність за допомогою смислів, пов'язаних з місцем¹.

Урбанізація є соціальним процесом, тому є предметом соціологічного вивчення. У соціологічному розрізі урбанізація вивчається за такими ознаками:

- частка міського населення в загальній чисельності населення регіону, країни;
- щільність і ступінь рівномірності розташування по країні мережі міст;
- транспортна та інша доступність великих міст для населення країни;
- різноманітність галузей народного господарства;

¹ Кастельс М. Реконструкция социального смысла в пространстве потоков: [пер. с англ. В.В. Вагина] // Портал «Социологические прогулки». – Режим доступу: <http://www.urban-club.ru/?p=100>

- різноманітність видів трудової, дозвіллевої діяльності населення;
- поширення міських форм життя як на населення міст, так і на жителів села.

До головних соціальних аспектів урбанізації відносять такі:

1) концентрація, інтенсифікація, диференціація і різноманітність міських видів діяльності, а останнім часом і сільського господарства в приміських зонах великих центрів багатьох країн;

2) поширення і поза центрами урбанізаційних ареалів міського способу життя з особливою структурою спілкування, культурою, системою ціннісних орієнтацій;

3) розвиток великих міських агломерацій, урбанізованих районів, зон унаслідок посилення взаємозв'язків у системах розселення;

4) ускладнення форм і систем урбанізованого розселення, перехід від лінійних – до вузлових, смугових форм;

5) збільшення радіусів розселення в межах агломерацій і урбанізованих районів, пов'язаного з місцями прикладання праці, відпочинку та ін., які викликають територіальний ріст міських систем; відповідно, відбувається збільшення площ високоурбанізованих територій за рахунок розширення і появи нових вогнищ урбанізації.

Урбанізація як соціальний процес різнобічно впливає на людину – тут можна виділити і позитивні, і негативні сторони (див. табл. 1).

Розвиток міського середовища передбачає вдосконалення організації особистого досвіду, транспорту, всієї сфери обслуговування, що змінює структуру позаробочого часу населення й створює сприятливі можливості для змістовного використання вільного часу. Висока територіальна, соціально-професійна мобільність людей, формування розвинутої здатності до сприйняття нової і різноманітної інформації, адаптивність людини дає змогу повніше розвивати й реалізовувати її здібності та інтереси.

З іншого боку, така «напруженість» життя створює низку соціальних та екологічних проблем¹.

Таблиця 1 – Наслідки впливу урбанізації на людину

Позитивні сторони	Негативні сторони
Зростання рівня освіченості (зосередження закладів науки та культури) й розширення можливостей наступного трудового вибору	Ризик для здоров'я (інфекційні хвороби, ультразвукове випромінювання, стрес, забруднене повітря тощо)
З а б е з п е ч е н н я висококваліфікованої медичної допомоги та інших видів обслуговування	Поширення девіантної поведінки, соціальних хвороб
Широкий ринок праці та можливості соціально-професійної мобільності	Надмірний рівень споживання, високий асортимент продукції при неоднозначній її якості
Кращі житлові та соціально-побутові умови життя	Низький рівень соціальної взаємодії населення, який не сприяє громадській згуртованості
Різноманітність форм проведення дозвілля та відпочинку	Зростання «вартості» життя, зменшення цінової доступності житла

Складено за: ²

Процеси урбанізації в розвинених країнах і тих, що розвиваються, відрізняються не лише кількісними показниками, а й якісними характеристиками самого процесу. Показник частки міського населення в розвинених країнах останнім часом зростає повільно, а для окремих країн цієї групи навіть зменшується. Таке явище зумовлене

1 Омельченко Н. Соціальний аспект феномену урбанізації // Економічна соціальна географія. 2014. № 11, с. 87

2 Салій І.М. Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти. К.: Наук. думка, 2005. 303 с

наявною тенденцією до переселення міських жителів у передмістя, за його адміністративну межу у зв'язку з децентралізацією промисловості та прагненням до більш екологічно чистих умов проживання¹.

Загальні тенденції урбанізації простежуються і в Україні. Водночас помітні й певні специфічні риси «української урбанізації». Головна з них – зростання міст і поширення міського способу життя на всі форми життєдіяльності. Якщо, наприклад, перед початком Другої світової війни питома вага міського населення України складала лише 34%, то у післявоєнний час вона почала помітно збільшуватися, досягнувши у 1992 р. 68%. Загалом кількість міського населення з 1960 по 1997 рік зросла у 1,7 рази. Але це відбувалося переважно за рахунок скорочення сільського населення, занепаду села.

Масштабна урбанізація в Радянській Україні розпочалась лише після 1945 року у зв'язку зі зростанням попиту промислових підприємств на робочу силу та ініціативою з масового будівництва житла. У 1945 році в міських населених пунктах мешкало лише 34% населення України; в країні переважало сільське населення. Стрімка урбанізація розпочалась пізніше. Її спричинило зростання попиту промислових підприємств у містах Радянської України на робочу силу та масштабна кампанія з будівництва житла, в основі якої лежала житлова реформа, ініційована М. С. Хрущовим наприкінці 1950-х років. Зростання міського населення по всьому СРСР було пов'язане, насамперед, із масовим переселенням сільського населення в міста².

В Україні урбанізація та індустріалізація відбувалися пліч-о-пліч; у міру відновлення в СРСР інфраструктури та заводів, зруйнованих під час війни, та будівництва нових підприємств сюди з центральних районів Росії та інших регіонів СРСР почали прибувати робітники.

¹ Там само, с. 87-88.

² Україна. Огляд урбанізації / Міжнародний банк реконструкції та розвитку; Світовий банк. К., 2015, с. 15.

У той час більшість населення України мешкало в комунальних квартирах, гуртожитках або бараках, а будівництво односімейного житла з усіма основними зручностями стало в 1950-1960 роки предметом загальнодержавної політики. Політика у сфері містобудування була тісно пов'язана з рішенням про розширення обсягів житлового будівництва. Індустріалізація та стандартизація житлового будівництва уможливили стрімке збільшення пропозиції житла та відіграли головну роль у зростанні міст України. Ідея будівництва простого та утилітарного багатоквартирного житла потрапила в СРСР із Німеччини та США, де вже в 1930-ті роки розпочалось, а одразу ж після Другої світової війни продовжилось будівництво житла з готових конструкцій (мова йде, зокрема, про концепцію панельного будівництва (Plattenbau), поширену в Німеччині)¹.

Нові будівлі збиралися на будівельних майданчиках із виготовлених на заводах конструкцій. За оцінками, в період із 1956 по 1964 рік в Україні було збудовано більше будівель, ніж за попередні 38 років радянського режиму².

У ті часи містобудування розглядалось як один із засобів досягнення вищої соціально-економічної справедливості в містах України. На XXII з'їзді КПРС, що відбувся 1961 року, окреслив програму, націлену на усунення дисбалансів у соціальній інфраструктурі між містами та селами. Водночас, перед урядовцями було поставлене завдання уникати надмірної концентрації населення у великих містах, заохочувати розвиток малих міст і селищ, а також перетворювати села на більші за розміром селища міського типу. У ті часи оптимальною вважалася чисельність населення міста від 20 000 до 300 000 жителів³.

У 1956-1965 роках кількість міст значно зросла почасти завдяки внесенню змін до законодавства, якими обласним

1 Там само.

2 Hyrych Ya. Urbanization According to Plan // The Ukrainian Week. 2012. 26 September.

3 Україна. Огляд урбанізації. Указ. твір, с. 15.

радам було дозволено надавати селищам статус міста, тоді як раніше таке право в Україні мав лише уряд (або Верховна Рада). І якщо в 1946 році система міського розселення України складалась із 258 міст, то до 1959 року їх кількість зросла до 331 міста, а до 1970 року – до 385. Наприклад, місто Ужгород мало наприкінці війни лише 17 000 жителів, але після надання місту статусу обласного центру (в 1946 році) та відкриття університету його населення значно зросло. У 1989 році місто мало більш ніж 100 000 жителів. І навпаки, ті населені пункти, які втрачали свій статус «міста», потроху згасали¹.

У післявоєнну епоху міста розвивались навколо ключових промислових підприємств, а їх розвиток диктувався політикою індустріалізації. Більшість цих міст виникли в пріоритетних промислових районах, визначених та утворених урядом у центрі, – в Донецькій, Луганській і Дніпропетровській областях, а також у Причорномор'ї. Ця політика призвела до утворення монофункціональних міст, більшість населення яких працювала на одному або кількох профільних підприємствах, від яких повністю залежало все міське господарство².

Чисельність населення Києва досягла мільйонного рівня в 1957 році, Харкова – у 1962 році, а Одеси – в 1974 році. У 1976 році в Києві мешкало вже 2 млн жителів, а в 1979 році мільйонної позначки сягнуло й населення Дніпропетровська та Донецька. Урбанізація була стрімкою: якщо в 1959 році в Радянській Україні було лише 25 міст із більш ніж 100 000 жителів, то в 1979 таких міст було вже 4 615³.

Система міських поселень в Україні розвинулась у радянські часи; їх виникнення та розвиток регулювались централізовано, а не на основі ринкових принципів. Попит і пропозиція житла та інших ресурсів і послуг жорстко регулювались. У містобудуванні домінував підхід, заснований на економії на ефекті масштабу, вузькій

1 Там само, с. 16.

2 Там само, с. 17.

3 Там само.

спеціалізації окремих промислових міст, а також широкій кооперації між містами та приміськими територіями. Територію СРСР було розділено на економічні райони з обмеженою кількістю спеціалізованих промислових міст, в яких розміщувались самодостатні промислові підприємства та об'єкти інфраструктури (електропостачання, водопостачання, дороги тощо). Після розпаду СРСР і переходу на ринкові рейки стало очевидним, що з просторової точки зору чимало міст було збудовано там, де їх узагалі не повинно було бути. Наприклад, багато міст не мають навколишніх сіл, з яких можна було б організувати постачання харчової продукції, що поставило їх у залежність до постачання субсидованих товарів. Крім того, існування багатьох промислових міст Східного регіону сильно залежало від постачання сировини та субсидованої енергії з інших республік СРСР; після відкриття кордонів вони виявились неконкурентоспроможними на міжнародному рівні. Монофункціональні міста, які були в економічній залежності від одного або кількох підприємств, виявились найбільш вразливими до такої ситуації¹.

І хоча розпад Радянського Союзу дав можливість перейти до більш ефективної системи розселення, та політика, що проводилась у перехідний період, лише зміцнювала бар'єри, що перешкоджали внутрішній мобільності в межах України. Протягом цього періоду право власності на житло було передане мешканцям практично без оплати, наслідком чого стала дуже висока частка житла у власності: за оцінкою Світового банку² в 2012 році у власності своїх мешканців перебувало 95% житла.

Віддзеркаленням обмеженого внутрішнього руху населення, притаманного сучасній Україні, є подальша, але більш-менш статична «урбанізація» населення. Фактично, «урбанізація» в Україні триває попри стрімке зменшення

¹ Там само с. 18.

² In Search of Opportunities. How a More Mobile Workforce Can Propel Ukraine's Prosperity / World Bank. 2012. Vol. I: Summary Report. 36 p. – Access mode: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/12268/NonAsciiFileName0.pdf?sequence=1>

чисельності населення¹. Протягом останніх двох десятиріч зменшувалось як населення міських населених пунктів, так і сільської місцевості. Водночас, зменшення чисельності населення на селі відбувалося швидше, внаслідок чого тривало повільне зростання рівнів урбанізації. При цьому варто розрізняти рівень урбанізації та частку населення, що мешкає в містах, оскільки останній показник – це пасивне число, яке залежить від загальної чисельності населення України.

У 1989 році 66% населення України мешкало в міських населених пунктах. У період із 1989 по 2001 рік сільське населення зменшилось із 17 млн осіб до 16 млн осіб (на 6%), тоді як міське – з 34 млн осіб до 33 млн осіб (тобто на 4%). Взаємодія цих тенденцій і призвела до підвищення коефіцієнту урбанізації України до 67% у 2001 році. У період із 2001 по 2011 рік сільське населення зменшилось ще більше до 14 млн осіб (тобто на 10%), тоді як міське – до 31 млн осіб (тобто на 4%). Внаслідок цього коефіцієнт урбанізації у 2011 році зріс до 68%. У середньому рівень урбанізації невинно зростав приблизно на 0,15% на рік у період із 1989 року².

Водночас, між регіонами протягом останніх двох десятиріч спостерігаються певні розбіжності в динаміці урбанізації. Так, рівень урбанізації Східного та Південного регіонів у 1989 році вже був високим: у міських населених пунктах мешкало відповідно 84% та 70% населення цих регіонів. Протягом 1989-2011 років рівень урбанізації в цих регіонах залишався більш-менш стабільним, оскільки міське населення в них скорочувалося приблизно в тому ж темпі, що й сільське населення цих регіонів. А от Центральний і Західний регіони у 1989 році були найменш урбанізованими: в міських населених пунктах мешкало відповідно 60% та 45% їх населення. Водночас, рівень урбанізації в Західному регіоні залишився більш-менш незмінним, тоді як у

1 Koettl J., Kupets O., Olefir A., Santos I. In Search of Opportunities? The Barriers to More Efficient Internal Labor Mobility in Ukraine. Bonn: Institute for the Study of Labor, 2014. 29 p.

2 Україна. Огляд урбанізації. Указ. твір, с. 20.

Центральному регіоні урбанізація тривала й дійшла до рівня 67% у 2011 році (натомість у Західному регіоні рівень урбанізації залишається найнижчим серед усіх регіонів і становить 49%). Це виявилось можливим через те, що міське населення Центрального регіону залишилось відносно незмінним, тоді як його сільське населення скорочувалось¹.

На сучасному етапі в Україні почали розвиватися і дезурбанізаційні процеси, найпомітнішими з яких є:

- зниження ролі міста як центру концентрації передових виробничих технологій, виробничих науково-дослідних установ, високопродуктивних підприємств;
- декваліфікація кадрового потенціалу, втрата досвіду висококваліфікованої праці;
- руйнування міських особливостей зайнятості населення, деформація міського способу життя;
- скорочення кількості міського населення (депопуляційні процеси), зворотна міграція у сільську місцевість, скорочення міських територій за рахунок адміністративно-територіальних реорганізацій.

Попри те, що більшість міст України мають менш ніж 20 000 жителів, більшість міського населення мешкають у містах із населенням більше 100 000 жителів. Фактично, близько 34% міського населення зосереджено у восьми містах (Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Львові та Кривому Рогу). Крім того, кількість населення, що мешкає в функціональній приміській зоні цих восьми міст, становить більшу частку міського населення України (62%), оскільки кожне з зазначених міст є ядром великої міської агломерації (див. табл. 2).

В Україні основна частка економічної активності, що зосереджена в містах, суттєво перевищує частку сільської місцевості. Міське виробництво в Україні, яке оцінюється за показником валової доданої вартості (далі – ВДВ), у період із 2002 по 2010 рік є набагато більшим за сільське. Мають місце також і відмінності між регіонами. Обсяг виробництва в Центральному регіоні є найвищим як у

¹ Там само.

сільській місцевості, так і в містах. Цей регіон, провідну роль у якому відіграє Київ, має найвищий у країні показник міської ВДВ; за ним ідуть відповідно Південний та Східний регіони. Західний регіон цілком очікувано посідає останнє місце за обсягами міського виробництва. Аналогічною є градація й за ВДВ сільської місцевості, крім періоду 2002-2004 років, коли сільське виробництво у Східному регіоні було вищим, ніж у Південному¹.

Таблиця 2 – Структура міського населення в сучасній Україні

	Частка міст (у % до загальної кількості міст)	Населення міст (у % до загальної кількості міського населення)
Малі селища (до 10 тис.)	15	2
Середні селища (10-20 тис.)	35	8
Великі селища (20-50 тис.)	27	13
Малі міста (50-100 тис.)	12	11
Середні міста (100-500 тис.)	9	32
Великі міста (понад 500 тис.)	2	34

Джерело: ²

Міські сектори є більш продуктивними, ніж сільські. Населення України в цілому зменшилось, але це зменшення гостріше позначилось на сільській місцевості, ніж на міських населених пунктах. Ця закономірність разом із внутрішньою міграцією у великі міські населені пункти

¹ Там само, с. 52

² Там само, с. 23.

призвела до збільшення частки населення, що проживає в містах¹.

За відсутності економії за рахунок ефектів агломерації (або в тому разі, якщо витрати, обумовлені перенаселенням, їх перевищують) продуктивність праці, вимірювана за показниками ВДВ міських і сільських секторів, чітко відповідала б співвідношенням міського та сільського населення. Водночас, виробництво в містах по відношенню до виробництва на селі зростало набагато швидше, ніж частка міського населення в період 2002-2010 років².

1.2. Новий урбанізм – ідеологія розвитку сучасного міста

На тлі зростання проблем в урбанізованому суспільстві нового звучання набуває ідея створення міст, зручних для життя, дружніх людині, незалежно від її соціально-економічних чи фізико-біологічних особливостей. Сьогодні особливого значення набуває роль міст як носіїв своєї цивілізаційної пам'яті, осередків духовного спадку людини. Ці питання є особливо актуальними за умов активного зростання міст, коли збільшується кількість їх населення і виникає соціальна, функціональна та просторова фрагментація й поляризація міського простору. Даний напрям урбаністичних студій отримав назву «новий урбанізм».

Ідеологія нового урбанізму знайшла втілення в численних концепціях щодо конструювання міст. Однією з таких концепцій є ідея «Міста-саду», яку було запропоновано Ебенізером Говардом у 1898 р. в Англії. За словами Е. Говарда, «місто є символом суспільства, громади, співпраці і співробітництва, розвитку стосунків між людьми, символом науки, мистецтва, культури і релігії. Село –

1 Там само,

2 Там само, с. 23.

це символ любові Бога до людини. Земля – це джерело здоров'я, багатства, знання»¹. Бажання досягти гармонії цих двох форм організації поселення стимулює до пошуку нових ідей та концепцій. Місто-сад Е. Говарда – своєрідний різновид ідеального міста, заснованого на гуманістичних принципах співіснування, врахуванні зручності людини і її прагнення життя в гармонії з природою². Концепція «міста-саду» є засадничим принципом міського планування і справила значний вплив на погляди урбаністів, призвела до численних спроб реалізації цієї ідеї, які, між іншим, не мали логічного завершення.

Однією з перших почала масово використовувати ідеї міст-садів при побудові поселень для робітників Німеччина. При цьому важливим тут є кооперативні спільноти які отримували кошти на спорудження міст через системи кредитів³.

У СРСР у 20-30 ті рр. XX ст. питання майбутнього «соціалістичного розселення» стало предметом дискусії урбаністів, що відстоювали ідеї «промислового міста» та необмеженого зростання міст за рахунок будинків комун і повного усупільнення побуту, та дезурбаністів, що обстоювали ідею поступового знищення міста як форми розселення, натомість пропонуючи малоповерхове житло міст-садів. У радянських міст-садів був ряд проблем, пов'язаних із максимальним усупільненням побуту, адже квартира передбачалась лише як місце для сну, а суспільні заклади міста-саду мали дати можливість проведення дозвілля. Проте були передбачені покращені санітарно-гігієнічні умови життя, громадсько-побутові та культурно-освітні споруди.

Велику увагу приділяли зеленим зонам (комплекси будівельних, зелених, водних масивів). Проте дуже часто

¹ См.: Хоуард Э. Города будущего. СПб.: типография товарищества «Общественная польза», 1911. 177 с.

² Див.: Кучерявий В.П. Урбоекологія: Підручник. Л.: Світ, 2001. 440 с.

³ Говоренкова Т., Жуков А., Савин Д., Чувев А. Что такое города-сады. – Режим доступа: http://www.socpolitika.ru/rus/social_policy_research/analytics/document6195.shtml

не враховувалися особливості території, рельєфу, водних і лісових ресурсів. Протягом чотирьох років Діпроміст розробив проекти 27 міст і великих селищ, зокрема таких, як Велике Запоріжжя, Сталіно, Краматорськ, Кривий Ріг, Одеса, Херсон, Миколаїв, Дніпропетровськ, Харків та інші.

Хоча концепція Е. Говарда ніде не отримала повного втілення, її основні положення стали суспільним та творчим імпульсом для багатьох еколого-містобудівних проектів ХХ ст. Сьогодні дослідники та послідовники Е. Говарда відзначають, що планувальна концепція міста-саду вдало поєднується з впроваджуваною під патронатом ООН концепцією сталого розвитку постіндустріального суспільства¹.

Ще однією концепцією щодо конструювання міст є спосіб планування міст, орієнтованих на транзит (англ. Transit Oriented Development – TOD). Вона спрямована на створення невеликих, компактних, багатофункціональних міських поселень з прив'язкою до транспортних вузлів і в силу цього стала ключовою стратегією з регулювання наслідків урбаністичного зростання, що пропонує привабливіші міські форми зі зменшенням негативного впливу автотранспорту².

Один із творців TOD П. Калзорп ще у 1993 р. визначив розвиток міст, орієнтованих на транзит як забудову середньої та високої щільності, що поєднує житло, місця прикладання праці, відпочинку, отримання послуг і розваг та громадський простір, із зосередженням у багатофункціональних міських комплексах, розташованих у стратегічних точках вздовж регіональних транзитних транспортних систем³.

Подібна забудова була характерною для США та Канади до Другої світової війни. Дослідження, проведені Канадською

1 Чекайло К.М., Богданова Ю.Л. Міста-сади як сучасна урбаністична концепція організації житлового середовища // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Сер.: Архітектура. 2014. № 793, с. 257.

2 Дронова О.Л. Новий урбанізм: у пошуках виходу з урбаністичного колапсу // Український географічний журнал. 2015. № 3, с. 36.

3 Calthorpe P. The Next American Metropolis: Ecology, Community, and the American Dream. Princeton: Princeton Architectural Press, 1993. 176 p.

корпорацією з питань іпотеки та житла вказують на такі функціональні особливості міст, орієнтованих на транзит:

- всі об'єкти знаходяться в межах 800 м, або 10 хвилин пішохідної прогулянки від центральної станції (вокзалу);
- зручна та приємна пішохідна зв'язаність;
- високоякісні громадські простори;
- ущільнення форм біля транзитної станції;
- змішане землекористування з наявністю привабливих місць для транзитних відвідувачів, наприклад, зручних магазинів роздрібною торгівлі, кафе, розважальних закладів тощо;

– скромні місця для паркінгів, що демонструють прагнення до зниження використання автомобіля¹.

Як стверджує сучасний інтерпретатор нового урбанізму І. Варламов, «у той час як весь світ будує міста для людей, ми намагаємося перекроїти наші міста для автомобілів... Місто, яке намагається підлаштуватися під автомобіль, стає незручним для життя. Ми не хочемо гуляти вздовж галасливих проспектів, ми не любимо ходити заставленими машинами тротуарами». І прогнозує: «У найближчі 10-15 років повністю зміниться підхід до житлової забудови міст. На зміну багатоповерховим спальним мікрорайонам прийдуть акуратні квартали малої і середньої поверховості, вони будуть самодостатніми міськими одиницями з нерухомістю різного призначення. Комфортно жити стане можливо в будь-якому районі міста. Саме поняття “спальний район” – гігантські квартали, де люди сплять, а потім їдуть в центр міста на роботу, перевантажуючи всю міську інфраструктуру, – піде в минуле»².

На думку А. Лефевра, проблема нового урбанізму в філософській постановці полягає в цілеспрямованому і раціональному творенні соціального життя, що дорівнює

1 Transit-Oriented Development (TOD): Canadian Case Studies // Canada Mortgage and Housing Corporation. Socio-economic Series 09-018. 2009. November. – Access mode: <http://www.cmhc-schl.gc.ca/odpub/pdf/66627.pdf?fr=1437125363418>

2 Варламов И. Будущее: города для людей // Naked Science. Интернет-издание. 2017. 18 сентября. – Режим доступа: <https://naked-science.ru/article/column/budushchee-goroda-dlya-lyudey>

або перевищує життя, породжене історією¹. Тому аналіз ефективно здійснюваних функцій у нових міських ансамблях, їх опис і класифікація «повинні послідовно відтворити зв'язки і взаємодії, інакше кажучи, мало-помалу відтворити живий організм...Нові міста можна розглядати як соціологічні лабораторії не тільки в сенсі фактів, а й в тому, що стосується створення і відтворення життя².

Досліджуючи негативний і деструктивний вплив нових міських ансамблів, варто мати на увазі, що попередні стосунки, які походили з джерел людської соціабільності, кровних і сусідських зв'язків, які протягом багатьох століть служили опорою і робили привабливою суспільне життя, сьогодні активно руйнуються. Проте аналогічних механізмів за сучасних умов ще не створено.

У нових міських ансамблях брак спонтанного органічного суспільного життя призводить до повної його «приватизації». Люди йдуть у сімейне, «приватне» життя. І це спостерігається в останні роки у всіх високо розвинутих індустріальних країнах. Такі чинники, як демографічна структура, властива новим міським ансамблям, звукопроникність стін і перекриттів, шум, надмірне споживання контрольованих «мас-медіа» (особливо телебачення) та ін., із сімейного життя зникає інтимність, приватність. Приватне життя в'язне в проміскуїтеті, зникає в потоці шумів і поверхневої інформації, відбувається драматичне перетворення його в «приватне життя», тобто встан позбавленості і фрустрації, яке терплять, підкоряючись свого роду громадському, людському заціпенінню³.

А. Лефевр також звертає увагу ще на одну проблему – нові міські ансамблі погубили вулицю. У сучасних містах вулиця більше не є основою соціабільності, як це було в середньовічних або античних містах, але вона і не стала просто місцем для пішоходів і вуличного руху, просто

1 Лефевр А. Идеи для концепции нового урбанизма // Социологическое обозрение. 2002. Т. 2, № 3, с. 20.

2 Там же, с. 22.

3 Там же, с. 23.

проміжком між місцем роботи і житлом. Вона зберігає власну реальність, специфічне і самобутнє життя. З іншого боку, сучасні проблеми автомобільного руху мають тенденцію робити вулицю переважно проїздом. Однак вони не повинні приховувати її соціального значення і цінності. Вулиця вириває людей зі стану ізоляції і дефіциту спілкування. Спонтанний театр, місце ігор без чітких правил, місце зустрічей і численних мотивів – матеріальних, культурних, духовних – все це вулиця в сучасному місті. Виходячи з цього, А. Лефевр вважає, що «новий урбанізм повинен відновити значення вулиці в цілісності її функцій, а також в її трансфункціональному, тобто естетичному (як експозицію різних звичайних і незвичайних предметів) і символічному значеннях»¹.

Один із ідеологів нового урбанізму (його ще називають постмодерний урбанізм) Девід Харві, погоджуючись з ідеєю А. Лефевра про важливу роль урбанізації в розвитку сучасного капіталізму (індустріалізму), зазначає: «Капіталізм змушений урбанізувати, щоб відтворити себе»². Саме міський простір, на думку Д. Харві, став головним способом закріплення капіталу. Однак простір як абсолютна умова всього капіталістичного виробництва і всього споживання повинно постійно розширюватися. Відповідно, вже освоєний міський простір стає бар'єром для капіталовкладень і прибутку, що викликає необхідність у його реорганізації, яка орієнтується лише на короткостроковий ефект. Міський простір виявляється місцем вкладення надлишків капіталу, а тому змушений постійно перебудовуватися для того, щоб ці надлишки поглинути. Через це утверджуються і відтворюються кордони між соціальними групами і класами, що перешкоджає формуванню спільної ідентичності³.

1 Там же, с. 24.

2 Харви Д. Городской опыт: пер. с англ. В.В. Вагина // Портал «Социологические прогулки». – Режим доступа: <http://www.urban-club.ru/?p=105>

3 Мусиездов А.А. Городская идентичность и постмодерный урбанизм // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2015. Вип. 35, с. 8.

Х. Молоч¹ у своїх працях висловлює схожі ідеї. На його думку, саме завдяки зацікавленим діям городян (в першу чергу, економічних міських еліт) міський простір створюється в якості бажаного ресурсу. Одним із головних підстав для цього виступає риторика «зростання», «розвитку»: в той час як вона проголошує поліпшення міського життя, якщо не для всіх, то для більшості, на практиці відповідна політика виявляється реалізацією дій, спрямованих на підвищення ціни міської нерухомості²).

Аналізуючи ці погляди, О. Мусієзов доходить висновку про те, що ключовим агентом формування міської ідентичності виступають капіталістичні відносини. Відповідно, міська ідентичність стає інструментом легітимації капіталістичного виробництва і споживання. Це стосується як «благоустрою» житлових зон, спрямованого на стимулюючий споживання міського простору («фетишизації простору»), так і брендингу міст, який може сприяти формуванню міської ідентичності лише в тій мірі, в якій це вписується в логіку глобальної конкуренції³.

На відміну від Д. Харві та Х. Молоча, які наголошували на економічну складову урбанізації, Фредерік Джеймсон фокусує свою увагу на інтерпретації нової логіки культури. На його думку, нинішнє суспільство є «постсучасним» («постмодерним»). Постмодерн є новим етапом розвитку суспільства – третім («пізнім») етапом розвитку капіталізму, що володіє своїми, в першу чергу культурними, особливостями. У зв'язку з цим Ф. Джеймсон зауважує, щовчені різного спрямування поділяли загальне відчуття того, що в певний момент після Другої світової війни

1 Moloch H. The City as a Growth Machine: Towarda Political Economy of Place // The American Journal of Sociology. 1976. Vol. 82, № 2. P. 309-332.; Logan J., Moloch H. Urban Fortunes: The Political Economy of Place. Berkeley; Los Angeles: University of California Press. 1987. 413 p.

2 Трубина Е. Город в теории: опыты осмысления пространства. М.: Новое литературное обозрение, 2010, с. 321-326; Логан Д., Молоч Х. Город, как механизм (машина) развития: [пер. с англ. В.В. Вагина] // Портал «Социологические прогулки». – Режим доступа: <http://www.urban-club.ru/?p=9>

3 Мусієзов А.А. Указ. соч., с. 8.

став формуватися новий тип суспільства (який позначається як постіндустріальне суспільство, транснаціональний капіталізм, суспільство споживання, медійне суспільство та ін.). «Нові типи споживання; планована зміна одних поколінь речей іншими; постійно прискорюється темп змін стилістики моди і енвайронмент; проникнення реклами, телебачення і медіа в найглибші шари соціальності; нейтралізація колишньої напруги у відносинах між містом і селом, між центром і провінцією через появу передмістя і процес універсальної стандартизації; розростання величезної мережі хайвеїв і прихід автомобільної культури – все це лише окремі риси, які, як нам здається, маркують радикальний розрив з колишнім довоєнним суспільством, у якому високий модернізм був ще якоїсь андерграундною силою»¹, – стверджує Ф. Джеймисон.

Ф. Джеймисон виділяє такі риси постсучасного суспільства:

- відсутність глибини, поверхневий погляд на світ;
- ослаблення емоцій;
- втрата історичності;
- переважання відтворюють, а не виробляють технологій².

Згідно з Ф. Джеймисоном, ключовим в розумінні специфіки постсучасного суспільства є фрагментація життя. На його думку, фрагментація приходить на зміну відчуженню, описаного К. Марксом і багатьма його послідовниками. У постсучасному суспільстві соціальне середовище і сама людина як би розпадаються на частини, позбавляються якості цілісності. Оскільки людина стає фрагментованою, її почуття також фрагментуються, не охоплюють її особистість цілком; постсучасна людина відмовляється від спроб знати власне минуле, яке постає для нього лише набором текстів про нього, нескінченно змінюють інтерпретацію. Переважання відтворюють, а не виробляють технологій призводить до величезного

1 Джеймисон Ф. Постмодернизм и обществопотребления: пер. сангл. // Логос. 2000. № 4 (25), с. 73.

2 Мусиездов А.А. Указ. соч., с. 9.

розмаїття «культурної продукції» – образів, знаків, символів, у яких людина часто не в силах розібратися. Тобто головна роль, яку виконує людина у постсучасному суспільстві, – це, є роль споживача, в тому числі і міської ідентичності, для конструювання якої сучасний світ володіє тепер набагато більшими можливостями, ніж раніше.

Вагомий внесок у розробку ідеології нового урбанізму належить лос-анджелеській школі урбаністики. На відміну від Чиказької школи урбаністики, яка уособлює класичну урбаністику, лос-анджелеська школа урбаністики підкреслює поліцентричність міста; робить наголос на периферію; висувають ідеї про те, що соціальне та політичне уявне все більш стає матеріальною силою, втілюючись у міських проектах; фокус інтересу зосереджується на діях влади; вивчає процеси деіндустріалізації і реіндустріалізації, індустрію розваг і т.п.; у схемах бачення розвитку міста домінує нелінійність інтерпретації¹. Тобто лос-анджелеська школа урбаністики набуває яскраво вираженої постмодерністської спрямованості.

Авторитетними представниками лос-анджелеської школи є Майкл Девіс і Едвард Соджа. Так, М. Девіс з'єднує два взаємозалежних моменти. З одного боку, він показує, як в розвитку Лос-Анджелеса реалізовувалися інтереси різних міських еліт (і як це позначалося на отриманні бюджетних коштів, розбудові міського простору, джентрифікації, витіснення бідних з комерційно прибуткових районів, формуванні нових маргінальних зон міста і т.д.). З іншого боку, його аналіз виступає засобом деконструкції міфу про Лос-Анджелес як про лабораторію майбутнього – уявлення, що дозволяє міським елітам зміцнювати свою владу і отримувати економічні та символічні вигоди².

Е. Соджа, вважаючи, що простір відіграє принципово важливу роль не тільки в соціальних процесах взагалі, але в міських процесах, зокрема, стверджує, що давньогрецька

1 Трубина Е. Указ. соч., с. 111-115.

2 Davis M. City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles. L.: Macmillan, 1992. 462 p.

ідея синойкізму була недооціненою сучасними соціальними і міськими теоретиками. Синойкізм означає спільне розташування різних людей і речей на одній території, що має наслідком формування нових якостей за рахунок економії часу і сил: «...синойкізм означає творчість, нововведення, територіальну ідентичність, політична свідомість і соціальний розвиток, яке виникає з спільного життя в більш щільних і гетерогенних міських областях. І в цьому сенсі я визначаю синойкізм як стимулюючий вплив міської агломерації і безпосередньо пов'язую його з тим, що можна назвати просторовим своєрідністю урбанізму – реальними і уявними, матеріальними і символічними географії або просторовими вимірами міського життя»¹.

Характеризуючи сучасний міський простір, Е. Соджа пише: «Нова міська форма ще більше розмила простий дуалізм сучасного метрополіса – поділ між щільним, гетерогенним і вкрай сінойкічним центром міста і сонним, гомогенним світом передмість. На його місці виник більш багатоцентричне, глобалізоване і інформаційне місто-регіон, що породило безліч нових термінів для опису його основних особливостей: зовнішнє місто, околичне місто, постпередмістя, технопередмістя, кремнієві ландшафти, технопарки, метроплекс, екзополіс. Подібно до того, як в цій урбанізації передмість відбулося повне вивертання навиворіт сучасного метрополіса, у багатьох випадках також мало місце повернення до центрів міст, особливо в результаті масової міграції людей з того, що ми зазвичай називаємо «третім світом». Це парадоксальне перетворення центру на периферію призвело до появи самих гетерогенних в культурному відношенні міст в історії і в той же час сприяло посиленню соціальної поляризації і зростанню нерівності в багатстві і владі, заснованого на класової, расової, етнічної та національної приналежності. І зростаючий розрив між багатими і бідними став, можливо, найбільш важливою

¹ Соія Э. Как писать о городе с точки зрения пространства: пер. с англ. А. Смирнова // Логос. 2008. № 3, с. 131-132.

рисом цього нинішнього етапу міської реструктуризації»¹.

У своїх міркуваннях Е. Соджа не тільки вказує на просторову реструктуризацію сучасних міст, а й обговорює проблему міського уявного як прояв злиття реальності та уяви у гіперреальності, що знову виникає². Місто в цьому сенсі виявляється не тільки матеріальною фактичністю, але її сплетінням з уявленнями про неї. З точки зору аналізу теми міської ідентичності це означає, що людина вибудовує її не тільки в процесі «вписування» себе в фізичне міський простір, але і в співвіднесенні з уявними просторами, що забезпечують мову і образи, необхідні для того, щоб «передати іншим і побачити самих себе». Е. Соджа пише: «Міста і інші простори соціального життя завжди мали владу абсорбувати і репрезентувати свідомість та ідентичність. Відмінність сьогоднішніх днів – в епідемічному масштабі і можливостях цих симулятивних просторів і в їх заразливій потужності приймати обриси субстанції і значення нашого сучасного життєвого світу, світогляду і життєвого простору»³.

Е. Соджа спеціально наголошує, що це зовсім не означає подолання простору і навіть повної заміни «міста механізмів» модерну «інформаційним кібермістом» постмодерну. Необхідно критично ставитися до «реальних-і-уявних» міст: «Локалізація і нерівномірності розвитку, обумовлені географією, продовжують забезпечувати суттєві відмінності. Навіть «увійшовши в Мережу» або «занурившись у Веб», ми перебуваємо в постійному зв'язку з містом (безперечно, реструктурованих), або простором, знанням і владою»⁴.

Описуючи теоретичне підґрунтя нового урбанізму, необхідно наголосити, що ключовим для розгляду сучасного міста є його включеність у глобальну економіку. Це означає,

1 Там же, с. 139.

2 См.: Сося Э. Постметрополис. Критические исследования городов и регионов: пер. с англ. А. Резниченко // Логос. 2003. № 6 (40). С. 133-150.

3 Там же, с. 141.

4 Там же, с. 147.

що те, що відбувається з містом і в місті не можна розглядати поза більш широким контекстом – участі в світовому виробництві та споживанні, ролі в світових фінансових, міграційних, інформаційних і т.д. потоках, конкуренції з іншими містами і т.д.

Прогрес в області інформаційних і комунікаційних технологій радикально збільшує значення культурної складової в житті міста – у виробництві та споживанні значень міста і його елементів, міського простору, городян, локальних спільнот і т.д. Принципово важливою є інформаційно-технологічна складова життя сучасного міста («cybercity»). З цього приводу М. Дір і С. Фласті пишуть: «Ніхто не може ігнорувати виклики інформаційного століття, яке обіцяє зруйнувати численні наші звичні уявлення про соціопросторове структурування»¹.

У русі культурно-символічної урбаністики цікавою є позиція Льюїса Мамфорда, який, розвиваючи думку про призначення міста, його головною функцією вважає трансляцію культурної спадщини людської цивілізації. Поряд із загальноприйнятими функціями міст він пропонує визначати важливіші, історично визначені й перевірені часом.

Головними функціями міста Л. Мамфорд визначає такі:

- притягування (місто збирає, притягує як магніт соціальних акторів і слугує полем для їх діяльності, максимально стимулюючи їх взаємодію);
- драматичного діалогу (місто розвивається через діалог, що підсумовує повноту життєвого досвіду);
- перемішування (різних культур, традицій, людей з різними заняттями, що створює ефект розширення можливостей людини);
- матеріалізації та етеріалізації (англ. *etherialization* – одухотворювання, обожествлювання)².

1 Dear M., Flusty S. Postmodern Urbanism // Annals of the Association of American Geographers. 1998. № 88 (1), p. 67.

2 Mumford L. The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects. New York: Mariner Books, 1968, p. 302-303.

Сучасні мегаполіси, що надзвичайно розрослися і просторово розповзлися, Л. Мамфорд порівнює з Римом, який розкладався впродовж останніх десятиріч свого існування. На його думку, місто зникло, оскільки втратило функцію етеріалізації (духовного центру). Сьогодні до «міст-переростків» повертаються ті явища Риму, які призвели до його загибелі – неконтрольоване зростання, бездумне використання й матеріальне перенасичення: багатоповерхове житло, масові конкурси і виставки, спортивні змагання, постійне збудження почуттів надзвичайними новинами, сценами насолоди та насильства у засобах масової інформації – елементи «справжнього римського стилю»¹.

Новий урбанізм є соціально-орієнтованою течією у конструюванні міст, яка акцентує увагу на питаннях якості життя в міському середовищі. Основними принципами нового урбанізму є:

- компактність та ущільненість міських форм;
- багатофункціональність і різноманітність планування і забудови;
- пішохідна доступність до більшості важливих об'єктів у межах міста і взаємопов'язаність транспортної та пішохідної мереж;
- висока якість архітектури і планування, що базується на традиціях і культурі даного регіону;
- збалансований розвиток і енергоефективність, які у поєднанні створюють середовище високої якості та комфорту для місцевих жителів².

Ідеологи нового урбанізму прагнуть відродити мале місто, яке, на відміну від стандартної субурбії, повинне мати власний публічний простір, свої торговельні та інфраструктурні центри і має забезпечувати робочі місця для місцевого населення. Прихильники нового урбанізму схильні вважати, що ключовою проблемою міста епохи модернізму і надалі – постмодернізму є сама його

1 Ibid, p. 304.

2 Дронова О.Л. Указ. твір, с. 33.

організація. Сучасне місто, яке зростає за логікою панівного функціоналізму, розділилося на зони, чітко прив'язані до функцій (спальні, виробничі, рекреаційні, ділові райони тощо). Нерідко подолання відстаней між цими зонами потребує значних затрат часу та зусиль, що не є природним для людини. Чим більше зростає місто у просторовому та функціональному відношенні, тим сильніше проявляється відірваність міського простору від його мешканців, тим глибшою стає відчуженість між його мешканцями¹.

Виникнувши на початку 1990-х років у США і Канаді, ідеологія нового урбанізму була сприйнята світовою науковою спільнотою як нова течія розвитку міст, як спроба відродити дух територіальної громади і почуття співтовариства. Згідно з цією ідеологією, міський простір – це поле для людини, а не для машин, люди живуть, працюють і відпочивають в одному місці, важливі об'єкти інфраструктури розташовані у пішохідній доступності. «Ідеальне місто нового урбанізму схоже на колесо зі спицями. Громади, як намистини, нанизані на лінію швидкісного транспорту, міста шикуються вздовж транспортного коридору регіону. Місто складається з громад, регіон – з міст»².

Урбаністична структура, за новим урбанізмом, включає ієрархічні елементи трьох рівнів:

- перший рівень (складові регіону): метрополіс, місто, містечко;
- другий рівень (складові метрополісу): околиці (передмістя), райони і коридори;
- третій рівень (складові околиць і районів): квартали, вулиці, будівлі.

Для кожного рівня надається чітка організаційна і планувальна канва.

Ідеологія нового урбанізму ґрунтується на таких постулатах:

1 Там само, с. 37.

2 Аммосов Ю. Возвращение дружелюбного города // Эксперт. 2005. № 17 (464), 9 мая.

1. Пішоходна доступність. Цей принцип передбачає, що більшість об'єктів має знаходитися в межах 10-хвилинної прогулянки пішки від домівки до роботи. Вузькі вулиці комфортні для пішохода: обмеження швидкості руху автомобілів, будівлі розміщені вітринами і під'їздами на вулицю, вздовж вулиць насаджені дерева, місця для паркування автомобілів відведені у дворах тощо.

2. Зв'язаність. Мережа взаємопов'язаних вулиць забезпечує вигідний розподіл транспортного руху і полегшує рух пішоходів. Ієрархія вулиць (вузькі вулиці, бульвари, алеї). Висока якість пішохідної мережі та громадських просторів робить пересування пішки привабливим.

3. Змішане використання, багатофункціональність і різноманітність. Різнорманітне і змішане планування магазинів, офісів, індивідуального житла, що сприяє розвитку малого бізнесу. Багатофункціональність окремих районів, кварталів, будинків. Поєднання людей різного віку, рівня доходу, культури, раси тощо.

4. Різнорманітна забудова. Різні типи, розміри, цінові категорії будинків, розташованих поруч.

5. Якість архітектури і міського планування. Акцент на красу, естетику, комфорт, створення «почуття місця». Публічні простори розташовані так, щоб забезпечувати потреби кожної з громад. Архітектура і загальна організація міського середовища підносять гуманістичні настрої суспільства.

6. Традиційна структура планування околиць. Чітко виокремлений центр і периферійні зони. У центрі наявність високоякісного публічного простору. Головні об'єкти, які використовуються щодня, знаходяться в межах 10-хвилинної пішохідної доступності. Найвища щільність об'єктів – у міському центрі, вона знижується у міру віддалення від нього (застосування підходу поперечного планування – *Transectplanning* – методологія зонування, що передбачає утворення ряду зон з різною щільністю об'єктів та поступовою зміною міського типу використання земель на сільський, а згодом – на природоохоронний).

7. Принцип вищої щільності. Будівлі, житлові будинки, магазини, центри обслуговування розташовані близько один від одного для полегшення пішохідної доступності, забезпечення вищої ефективності використання ресурсів та послуг, створення сприятливішого життєвого середовища.

8. Зелений транспорт. Мережа високоякісного громадського транспорту сполучує міста, містечка, околиці. Планування сприятливе для пішохода, передбачає широке використання велосипедів, роликів ковзанів, самокатів, піших прогулянок для переміщень щодня.

9. Сталий (збалансований) розвиток. Мінімальний негативний вплив забудови на довкілля. Екологічно чисті технології, турбота про навколишнє природне середовище і усвідомлення цінності природних систем. Енергоефективність, зменшення використання невідновлюваних джерел енергії, збільшення місцевого виробництва, пішохідного руху, зменшення використання автомобіля.

10. Якість життя. У поєднанні дотримання цих принципів нарощує якість життя і забезпечує можливість створювати міста, що піднімають, збагачують і надихають людський дух. Принципи нового урбанізму застосовуються для всіх категорій міст – від малих до найбільших¹.

Отже, фактично, новий урбанізм поєднує планування і розвиток міст, спираючись на кілька провідних ідей, які застосовуються на всіх рівнях, – від регіону, що включає певний перелік різних міст, до планування окремого кварталу в місті. Головна мета цієї стратегії розвитку – люди повинні жити, працювати та відпочивати у одному і тому самому місці з високою якістю довкілля. Місто нового урбанізму вписується у ландшафт, культуру та історію своєї країни не тільки образно, а й структурно, забезпечуючи унікальність і неповторність міст всіх історичних типів. За своєю суттю це демократичне місто, яке надає рівні можливості всім жителям, включаючи людей похилого віку, дітей, людей з обмеженими можливостями, всіх, до кого

¹ Дронова О.Л. Указ. твір, с. 38.

сучасне постмодерністське місто є непривітним і байдужим.

На міжнародно-правовому рівні ідеологія нового урбанізму втілена у документі «Нова програма розвитку міст» (англ. New Urban Agenda), яка схвалена Генеральною Асамблеєю ООН, резолюція № A/RES/71/256*¹.

У цьому документі, який, по суті, є «дорожньою картою» запровадження положень нового урбанізму, підтверджується прихильність справі сталого міського розвитку як найважливішого кроку для досягнення сталого розвитку на основі комплексного і скоординованого підходу на глобальному, регіональному, національному, субнаціональному і місцевому рівнях за участю всіх відповідних суб'єктів (п. 9); визнається, що культура і культурна різноманітність є джерелами збагачення людства і роблять значний внесок у сталий розвиток міст, населених пунктів і громадян, наділяючи їх можливістю грати активну й унікальну роль в ініціативах у сфері розвитку (п. 10). У програмі запроваджується бачення міст для всіх, маючи на увазі під цим рівноправне володіння і користування містами й населеними пунктами, прагнучи сприяти всеосяжності та забезпечити для всіх жителів нинішнього і майбутніх поколінь без будь-якої дискримінації можливість проживання справедливих, безпечних, здорових, доступних у фізичному та фінансовому плані, життєздатних і стійких містах та населених пунктах і їх будівництва з метою сприяння процвітанню та якості життя для всіх (п. 11). Міжнародне співтовариство закликає національні і місцеві органи управління вжити зусилля стосовно закріплення цього бачення, яке називається «право на місто», в їх законодавствах, політичних деклараціях і статутах.

Міста, дружні до людини – це, перш за все, такі поселення, які:

- виконують свою соціальну функцію, у тому числі

¹ Нова програма розвитку міст / United Nations. – Режим доступу: <https://drive.google.com/file/d/0B9jMMBcZIHvkU0NNdFRmM0NrV1E/view>

соціальну та екологічну функцію земельнихресурсів, з метою поступового досягнення повної реалізації права на достатнє житло як одного з компонентів права на задовільний рівень життя без будь-якої дискримінації, загального доступу до безпечної та доступної за ціною питної води і санітарних послуг, а також рівного доступу для всіх до суспільних благ і якісних послуг у таких сферах як продовольча безпека і харчування, охорона здоров'я, освіта, інфраструктура, мобільність і транспорт, енергетика, якість повітря і джерела коштів для існування;

- створюють умови для участі; сприяють участі громадянського суспільства; породжують відчуття причетності та відповідальності серед усіх їх мешканців; приділяють першочергову увагу створенню безпечних, відкритих, доступних, екологічно чистих і якісних громадських місць, сприятливих для сімей; посилюють соціальну взаємодію та взаємодію між поколіннями, форми культурного самовираження і участь у політичному житті, в залежності від обставин; а також сприяють соціальній згуртованості, інтеграції та безпеці в мирних і плюралістичних суспільствах, де задовольняються потреби всіх жителів при визнанні особливих потреб тих, хто знаходиться в уразливому становищі;

- домагаються гендерної рівності та розширення прав і можливостей усіх людей жіночої статі шляхом забезпечення повної та ефективної участі й рівних прав жінок у всіх сферах і на керівних посадах на всіх рівнях прийняття рішень; забезпечення гідної роботи та рівної оплати за рівну працю або працю рівної цінності для всіх жінок; і запобігання та ліквідації всіх форм дискримінації, насильства та домагань по відношенню до людей жіночої статі у приватних та громадських місцях;

- вирішують проблеми та використовують можливості нинішнього і майбутнього послідовного, всеохоплюючого і стійкого економічного зростання, використовуючи урбанізацію для структурних перетворень, високої продуктивності, що створюють цінність видів діяльності

таресурсоефективності, залучаючи місцеву економіку і беручи до уваги внесок неформального сектора економіки, при цьому підтримуючи стійкий перехід до формальної економіки;

- виконують свої територіальні функції в рамках усіх адміністративних кордонів і грають роль центрів і рушійних сил збалансованого, сталого і комплексного міського та територіального розвитку на всіх рівнях;

- сприяють плануванню з урахуванням вікових та гендерних аспектів та інвестиціям в інтересах стійкої, безпечної та доступної міської мобільності для всіх і ресурсоефективних транспортних систем для перевезення пасажирів і вантажів, ефективним чином пов'язуючим між собою людей, місця, товари, послуги та економічні можливості;

- приймають і здійснюють заходи щодо зниження та управління ризиками лих, знижують ступінь уразливості, підвищують життєстійкість і здатність реагувати на стихійні та антропогенні лиха, а також сприяють пом'якшенню наслідків і адаптації до зміни клімату;

- захищають, зберігають, відновлюють і сприяють формуванню своїх екосистем, водних ресурсів, природних місць проживання і біорізноманіття, зводять до мінімуму свій вплив на навколишнє середовище і переходять до стійких моделей споживання та виробництва (п. 13).

Для втілення вищевикладеного бачення міста мають керуватися наступними взаємопов'язаними принципами:

- нікого не забути, за допомогою ліквідації бідності у всіх її формах і проявах, включаючи викорінення крайніх злиднів; забезпечення рівних прав і можливостей, соціально-економічного та культурного різноманіття й інтеграції в міському просторі; поліпшення зручності життя, освіти, продовольчої безпеки і харчування, охорони здоров'я і благополуччя, у тому числі шляхом припинення епідемій СНІД, туберкульозу та малярії; сприяння безпеці та ліквідації дискримінації і всіх форм насильства; забезпечення участі громадянськості, що дає безпечний і

рівний доступ для всіх; і надання рівного доступу для всіх до фізичної та соціальної інфраструктури та основних послуг, а також до достатнього і доступного житла;

- забезпечити створення стійкої та всеохоплюючої міської економіки шляхом використання переваг агломерації, наданих добре спланованою урбанізацією, у тому числі високої продуктивності, конкурентоспроможності та інновацій; сприяння забезпеченню повної та продуктивної зайнятості й гідної роботи для всіх; забезпечення створення гідних робочих місць і рівного доступу для всіх до економічних і виробничих ресурсів та можливостей; і недопущення спекуляції землею, сприяння надійним правам землеволодіння і регулювання скорочення чисельності міського населення, коли це доречно;

- забезпечити екологічну сталість шляхом заохочення застосування екологічно чистої енергії та сталого використання земель і ресурсів у сфері міського розвитку; охорони екосистем і біорізноманіття, включаючи вибір здорового способу життя в гармонії з природою; сприяння впровадженню стійких моделей споживання і виробництва; зміцнення життєздатності міст; скорочення ризику лих; і пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптації до нього (п. 14).

Реалізація Нової програми розвитку міст передбачає:

- перегляд способів планування, фінансування, розвитку, управління та регулювання міст при визнанні сталого міського та територіального розвитку необхідною умовою досягнення стійкого розвитку і процвітання для всіх;

- визнання провідної ролі національних урядів (за необхідністю) в розробці та здійсненні всеохоплюючих і ефективних заходів міської політики та законодавства з метою сталого міського розвитку і не менш важливий внесок субнаціональних і місцевих органів управління, а також громадянського суспільства та інших відповідних зацікавлених сторін на основі принципів прозорості та підзвітності;

- здійснення заходів політики, стратегій, створення потенціалу та дій на всіх рівнях, які ставлять на перше місце інтереси людей і враховують вікові та гендерніаспекти і комплексні підходи до питань міського і територіального розвитку (п. 15).

З цією метою передбачаються такі інструменти:

- розробка і здійснення заходів міської політики на належному рівні, у тому числі в рамках місцево-національних і багатосторонніх партнерств, створення комплексних систем міст і населених пунктів та сприяння співробітництву між усіма рівнями уряду, щоб вони могли забезпечити сталий комплексний розвиток міст;

- зміцнення міського управління при наявності ефективних установ і механізмів, які розширюють права і можливості та передбачають участь міських зацікавлених сторін, а також належної системи стримувань і противаг, що забезпечує передбачуваність і узгодженість планів міського розвитку з метою забезпечення соціальної інтеграції, послідовного, всеохоплюючого і сталого економічного зростання й охорони навколишнього середовища;

- активізація довгострокового і комплексного міського та територіального планування і проектування з метою оптимізації територіальної складової міської форми і досягнення позитивних результатів урбанізації;

- підтримка ефективних, інноваційних і сталих фінансових механізмів та інструментів, що дозволяють зміцнити муніципальні фінанси й місцеві фінансові системи з метою створення, підтримки і розподілу цінності в результаті сталого міського розвитку на основі загальної участі.

Культурна спрямованість міської політики є наріжним каменем Програми. Міжнародне співтовариство вітає різноманітність у містах, закликає зміцнювати соціальну згуртованість, міжкультурний діалог і взаєморозуміння, терпимість, взаємну повагу, гендерну рівність, інновації, підприємництво, всеосяжність, самобутність і безпеку та гідність усіх людей, а також сприяти

зручності життя і динамічній міській економіці. Задля цього потрібно вживати заходи для забезпечення того, щоб міська влада сприяла плюралізму і мирному співіснуванню в рамках усе більш неоднорідних і багатокультурних суспільств (п. 40).

Мають бути створені всеохоплюючі платформи, які дозволили б забезпечити для всіх значущу участь в ухваленні рішень, плануванні та наступних процесах, а також розширене залучення громадян і їх участь у наданні та створенні громадських послуг (п. 41).

На основі Нової програми розвитку міст перспективним для міста Дніпро є розробка і реалізація ініціативи «Місто, дружне до людини», яка спрямована на те, щоб зробити міста комфортними для проживання всіх громадян, визнаючи їх інтереси найвищим пріоритетом.

Цей концепт виник у результаті декількох дуже важливих тенденцій:

- швидкої урбанізації, яка призводить не тільки до зростання кількості мешканців міст, але й до нових соціальних проблем та труднощів. З іншого боку висока щільність населення в містах дозволяє надавати базові й спеціалізовані послуги за більш низькою вартістю в розрахунку на одну особу і швидше досягати змін;
- глобальної тенденції децентралізації влади і зростаючої відповідальності муніципалітетів та місцевих співтовариств за своє населення; і як наслідок цього, зростання ролі міст у рамках національно-політичних й економічних систем. Місцеві органи влади більш наближені до населення, тому зростання їх відповідальності за надання соціальних послуг громадянам є логічним.

Ініціатива «Місто, дружне до людини», є результатом усвідомлення світовою спільнотою глобальних викликів, в першу чергу, необхідності гуманізації політики, боротьби з бідністю та хворобами, збереження довкілля тощо.

З іншого боку, вона є спробою практично втілити на муніципальному рівні міжнародних та національних документів у сфері захисту прав людей. Ідея міста, дружнього

до людини, визначає, яким чином має бути організовано місцеве врядування, щоб забезпечити виконання взятих на себе зобов'язань та постійне підвищення життєвих стандартів у відповідності з вимогами міжнародних та національних документів у сфері захисту прав людей на рівні, який має найбільший безпосередній вплив на життя людей.

Створення Міста, дружнього до людини, – це процес практичних змін, у якому повинні брати активну участь влада, громадськість та самі члени міської громади.

Ініціативу «Місто, дружнє до людини» можна вважати:

а) певною Стратегією, що сприяє досягненню найбільш високої якості життя всіх громадян;

б) процесом постійного розвитку міста, вдосконалення послуг, що надаються людям, у якому вони беруть участь як повноправні члени громади, інтереси яких є головним пріоритетом влади.

Тобто концепція Міста, дружнього до людини, не заснована на якому-небудь уявленні про ідеальне місто або його стандартну модель. Ця концепція представляє собою певну Програму дій, покликану допомогти будь-якому місту стати доброзичливим до людей у всіх аспектах врядування, екології й послуг.

Орієнтована на людину міська політика має гарантувати впровадження в практику врядування принципу «людиноцентризму» і формувати нові стандарти у всіх сферах життя у місті, забезпечуючи прискорене досягнення певних результатів.

Особливого значення набуває спілкування з громадськістю. З метою поширення інформації та залучення прихильників ініціативи «Місто, дружнє до людини», можна використовувати три комунікаційних канали:

1. Інформування через засоби масової інформації:
 - укладення та поширення прес-релізу;
 - прес-конференції і брифінги;
 - прес-тури;
 - участь представників робочої групи або органів

влади в різноманітних теле- й радіопрограмах, передачах тощо;

- створення тематичних теле- та радіопрограм, власних рубрик у газетах;
- інформаційне спонсорування рубрик (надання авторам рубрик своєї ексклюзивної інформації):
 - «прямі ефіри»;
 - інтерв'ю;
 - написання та розміщення спеціалізованих публікацій
- створення власного порталу в Інтернеті та розміщення інформаційних матеріалів в різноманітних форумах, базах даних, довідниках, каталогах.

2. Організація власних спеціальних інформаційних заходів та спеціальних подій:

- зустрічі з громадськістю;
- виставки, презентації, конкурси, фестивалі;
- церемоніальні події (нагородження, пам'ятні вечори, урочистості з нагоди вшанування певної особи тощо);
- різноманітні «аукціони», ярмарки соціальних послуг;
- оприлюднення результатів «публічних рейтингів» (осіб чи інституцій);
- засідання «круглих столів»;
- різноманітні розважальні заходи;
- спортивно-масові чи культурно-пізнавальні заходи (походи, марафони, рейди, екскурсії, конкурси тощо);
- теле- та радіо-марафони;
- церемонії відкриття нових об'єктів тощо.

3. Загальне інформування всіх своїх цільових аудиторій:

- виготовлення та поширення власних інформаційних матеріалів (буклетів, звітів, бюлетенів тощо);
- електронні та поштові розсилання згідно з попередньо укладеними списками (т. зв. «директ-мейл»);
- виготовлення та розповсюдження рекламно-інформаційних атрибутів (наприклад, ручок з логотипами, календарів, календариків, плакатів, наклейок, інших

«дрібничок», що мають на меті «нагадувати про присутність»);

- «позначення присутності»: обов'язкове відвідування заходів, що їх здійснюють інші організації (інституції), виступи, привітання тощо.

Складовою частиною ініціативи «Місто, дружнє до людини», що ґрунтується на ідеології нового урбанізму, є концепція «Розумне місто») (англ. smartcity). Аналізуючи сучасні урбаністичні процеси, Нік Данн виділяє тенденцію до розбудови розумного міста. Коли завдяки технологіям усе перебуває у взаємодії, є зв'язок між різними частинами міста, навіть між мобільними й домашніми приладами – ви приходите додому, а вечір вже готова. Звісно, великі перевантажені мегаполіси не комфортні для життя. Тож міста майбутнього будуть не лише високотехнологічними, а й зручними для життя – з середньою щільністю населення, місцями для прогулянок, велосипедними доріжками, зеленими зонами. Крім того, важливий і соціальний аспект – мешканці міста повинні думати, як змінити на краще своє місто, що хочуть тут бачити містяни, як покращити стандарти життя та довкілля, бути задіяними у прийнятті важливих для міста рішень.

Ключовим для концепції розумного міста є роль та участь звичайної людини у житті міста, його плануванні. «Розумні міста» – це коли мешканці за допомогою новітніх технологій, інтернету впливають на рішення щодо модернізації міст. Тому міська політика та дизайн архітектурного середовища мають бути максимально чіткими й прозорими, з використанням інтерактивних інструментів міського розвитку. Таким чином, архітектура й планування може стати соціально перетворювальною силою завдяки дизайну участі. За допомогою громади можна домогтися швидших змін і ефективного використання ресурсів міста, оскільки влада зазвичай реагує повільно.

Н. Данн пророкує, що традиційні методи проектування, містобудування та ландшафтного дизайну поступаються новим, зокрема – це побудова певного середовища із

залученням та за участі мешканців міста. Воно дасть змогу поєднати дві системи управління: зверху-вниз і знизу-вгору. Тож головне завдання – створити загальний ресурс для розвитку міст, доступний усім¹.

Цікаві дані щодо сприйняття мешканцями м. Дніпро елементів ідеології нового урбанізму, дають результати Четвертого всеукраїнського муніципального опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» в період з 20 січня по 10 лютого 2018 р.²

Зокрема, респондентам було запропоновано відповісти на питання «Оцініть, будь ласка, рівень можливостей у Вашому місті» (див. табл. 1).

Таблиця 1. Розподіл відповідей на запитання «Оцініть, будь ласка, рівень можливостей у Вашому місті» (у %)

	Відмінно (%)	Добре (%)	Середньо (%)	Погано (%)	Жахливо (%)	Важко відповісти (%)
Вільно реалізовувати свої духовні потреби	9	35	30	11	3	12
Отримувати достатньо гроше за свою роботу	2	15	26	36	14	7
Займатися підприємницькою діяльністю	3	13	30	29	6	19

1 Беляєва М. Розумні міста: що нас чекає наступні 50 років // Korydor. Журнал про сучасну культуру. 2015. 2 вересня. – Режим доступу: <http://www.korydor.in.ua/ua/ideas/smart-cities.html>

2 Четверте всеукраїнське муніципальне опитування. 20 січня-10 лютого, 2018 р. / Center for Insights in Survey Research; Соціологічна група «Рейтинг». К., 2018. 213 с.

*Особистість і соціальні інститути в урбанізованому
суспільстві: місто Дніпро*

Самореалізовуватись, робити те, що любиш	7	27	35	19	4	8
Отримувати якісну освіту різних спеціальностей та рівнів	6	38	29	16	1	10
Різноманітно проводити дозвілля	11	36	31	13	2	7
Включатися у процес формування рішень у місті	3	18	25	21	8	25
вільно пересуватися усіма частинами і районами міста	17	47	26	7	1	2
вільно висловлювати власні думки	14	42	28	6	3	7

Складено за: ¹

На основі отриманих даних розрахуємо середні зважені за 5-бальною шкалою, де 5 балів присвоюється оцінці «відмінно», а 1 бал – оцінці «жахливо». Маємо такі результати:

- вільно висловлювати власні думки – 3,6;
- вільно пересуватися усіма частинами і районами міста – 3,8;
- включатися у процес формування рішень у місті – 2,8;
- різноманітно проводити дозвілля – 3,4;
- отримувати якісну освіту різних спеціальностей та рівнів – 3,4;
- самореалізовуватися, робити те, що любиш – 3,2;
- займатися підприємницькою діяльністю – 2,7;
- отримувати достатньо грошей за свою роботу – 2,5;
- вільно реалізовувати свої духовні потреби – 3,4.

Найбільш схвальними для городян є такі можливості: вільно пересуватися усіма частинами і районами міста; вільно висловлювати власні думки, а також: різноманітно проводити дозвілля; отримувати якісну освіту різних спеціальностей та рівнів; вільно реалізовувати свої духовні потреби.

Відповідаючи на запитання «На Вашу думку, наскільки

¹ Там само, с. 23, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 39.

місто є зручним для...» (див. табл. 2), респонденти схильні додержуватися середніх оцінок.

Таблиця 2. Розподіл відповідей на запитання «На Вашу думку, наскільки місто є зручним для...» (у %)

	Відмінно	Добре	Середньо	Погано	Жахливо	В а ж к о відповісти
люде з дитячими колясками	2	10	30	33	15	10
пасажирів громадського транспорту	4	32	42	15	4	3
водіїв приватних автомобілів	4	35	38	11	3	18
велосипедистів	2	12	29	34	14	9
пішоходів загалом	4	32	47	14	3	0

Складено за: ¹

На основі отриманих даних розрахуємо середні зважені за 5-бальною шкалою, де 5 балів присвоюється оцінці «відмінно», а 1 бал – оцінці «жахливо». Маємо такі результати:

- пішоходів загалом – 3,2;
- велосипедистів – 2,5;
- водіїв приватних автомобілів – 3,3;
- пасажирів громадського транспорту – 3,2;
- людей з дитячими колясками – 2,4.

Тобто місто Дніпро сприймається городянами скоріше, як місто для автомобілів, а не для людей. Тобто елементи нового урбанізму ще не знайшли належної реалізації. Не дуже комфортно себе відчують люди з дитячими колясками і велосипедисти.

Не зважаючи на те, що м. Дніпро ще не повною мірою відповідає критеріям нового урбанізму, соціологи фіксують зростаючу тенденцію щодо гордості за своє місто. Так, за

¹ Там само, с. 114, 116, 118, 120, 122, 124.

даними моніторингу, проведеного соціологічною службою «GFK Ukraine» (див. табл. 3), відповідаючи на запитання «Чи пишаєтесь Ви своїм містом?», городяни продемонстрували чітку однозначність у цьому питанні.

Таблиця 3 – Динамічний розподіл відповідей на запитання «Чи пишаєтесь Ви своїм містом?» (у %)

	Червень 2017 р.	Вересень 2017 р.	Грудень 2017 р.
Однозначно так	55	61	77
Дещо	29	26	20
Не дуже	9	6	2
Однозначно ні	1	1	1
Важко відповісти	6	6	2

Таким чином, сучасні тенденції розвитку міста тяжіють до гуманізації і орієнтуються на людей, що в ньому мешкають. Ідеологія нового урбанізму спрямовує зусилля городян і органів влади зробити міський простір комфортним для людей. Приєднуючись до Нової програми розвитку міст, територіальна громада міста Дніпро має розробити ініціативу «Місто, дружнє до людини» і вжити цілеспрямовані кроки щодо її реалізації на середньострокову перспективу.

1.3. Соціально орієнтована ринкова економіка, публічний простір та громадянська ініціатива у соціологічному вимірі

Сучасне місто надзвичайно складний, поліморфний, динамічний феномен, який привертає увагу соціологів з часів появи цієї науки. У цілому, місто як об'єкт соціологічного дослідження завжди знаходилося у центрі уваги. На

ньому фокусували свій дослідницький інтерес М. Вебер, Е. Дюркгейм, Ф. Тьонніс, Г. Зіммель, Р. Парк, А. Лефевр, М. Кастельс, Ю. Габермас та багато інших авторитетних науковців. Серед сучасних українських дослідників доцільно виокремити дослідження О. Мусієздова «Міська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві: український досвід»¹, де автор за допомогою соціологічної методології й емпіричних досліджень осмислює проблематику міста та показує її глибокий евристичний потенціал. Все частіше у мас-медійному просторі з'являються різноманітні порівняння, рейтинги, аналітичні огляди у яких йдеться про рівень, якість життя пересічної людини, а також туристичну, гастрономічну привабливість сучасних урбаністичних центрів. З цією метою звертаються до репрезентативних соціологічних опитувань стосовно ступеня задоволеності містян медичними й освітніми послугами, дозвоільними практиками, доквіллям, інфраструктурою тощо. Не дивно, що серед лідерів подібних співставлень постійно фігурують міста, як правило, країн західної цивілізації. Так, доцільно згадати з-поміж найкомфортніших міст для проживання Ванкувер, Торонто, Калгарі, Мельбурн, Відень, Веллінгтон, Единбург. Якщо пригадати найпопулярніші міста світу, тоді на згадку приходять Париж, Нью-Йорк, Лондон, Рим, Барселона, Венеція, Сан-Франциско, Флоренція, Прага, Берлін. Можна багато говорити про певні особливості формування їх брендів, окремих міських переваг для проживання мешканців у цих мегаполісах, але всі ці процеси об'єднанні загальним знаменником у вигляді наявності розвинутої соціально орієнтованої ринкової економіки і розгалуженої інфраструктури, зокрема, гастрономічної. До речі, гастрономічна культура прямо і опосередковано сприяє задоволенню багатьох потреб, у тому числі й формуванню комфортного публічного простору, насамперед, для повноцінного відпочинку, а також, як не парадоксально це звучатиме, розвитку досяжницької мотивації, соціально-

¹ Мусієздов О.О. Міська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві: український досвід: монографія. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 348 с.

економічної й громадянської ініціативи тощо. Тож, зупинимо нашу увагу на питаннях побудови соціально орієнтованої ринкової економіки та окремих аспектах створення комфортного публічного простору для вияву громадянської ініціативи і самореалізації.

Зогляду на це вважаємо, що фокус дослідницького інтересу слід концентрувати на досвіді демократичної модернізації й реформаторських практиках передусім країн Західної Європи і Північної Америки. Цілком очевидно, що саме там можна спостерігати та виокремити бажані соціально-економічні зразки повноцінного життя забезпечення масової людини. Такі практики і характерні соціальні стандарти зумовлюють зайняті ними провідні місця у світових табелях про ранги, наприклад, стосовно індексу розвитку людського потенціалу або найщасливіших країн світу. Тож абсолютно закономірно, що уряди країн-лідерів світового розвитку намагаються утримати пальму першості, зберегти позитивну динаміку в багатьох загальносвітових рейтингах завдяки реалізації превентивної політики, яка ґрунтується на основних принципах соціально орієнтованої ринкової економіки як господарської основи для побудови держави загального добробуту.

У науковому дискурсі проблематику побудови соціально орієнтованого ринкового господарства розробляли представники потужного корпусу дослідників. Серед західних учених слід відзначити концепції й напрацювання А. Сміта, Л. Ергарда, Г. Беверіджа, Й. Шумпетера, Н. Еліаса, Г. Еспінг-Андерсена, А. Мюллер-Армак, Ф. Хайєка, М. Мюрдаля, Д. Гелбрейта та ін. Серед вітчизняного наукового доробку варто виділити праці В. Ворони, Є. Головахи, В. Бакірова, М. Шульги, Е. Лібанової, Т. Петрушиної, О. Балакіревої, В. Пилипенка, Є. Суїменка, Ю. Пачковського, В. Резніка, Є. Сірого. Водночас не буде перебільшенням сказати, що у сучасному соціумі зростає затребуваність інформації щодо пошуку й осмислення першоджерел цієї парадигми, усвідомлення та рефлексії стосовно її класичних теоретичних основ, фіксації основних

метричних параметрів цього феномена. Тож, на нашу думку, доцільно здійснити теоретичну ревізію основних ідей, узагальнень класиків жанру, щоб зрозуміти сутність цієї соціально-економічної системи, виокремити її релевантні емпіричні індикатори й окреслити перспективні траєкторії подальшого розвитку.

Очевидно, цікаві ідеї досягнення соціально-економічного успіху держави існували ще в античні часи. Так, слід згадати працю Аристотеля «Політика», у якій він відстоював інтереси середньої верстви і розмірковував над долею багатих і бідних груп суспільства. У цьому контексті доречно згадати релевантні концепції відомих громадсько-політичних діячів, учених минулого, а саме: Ж.Ж. Руссо, Т. Джефферсона, Г. Гегеля, А. Токвіля, В. Вільсона, О. фон Бісмарка.

По суті, дихотомію соціально орієнтованої ринкової економіки та держави загального добробуту не слід сприймати окремо від процесів розвитку та реалізації основних норм, практик і принципів громадянської самоорганізації й ініціативи, демократичних інститутів, формування капіталізму «з людським обличчям», ефективного функціонування правової держави. Так, ініціатори впровадження у повсякдення громадянських прав (перше покоління), політичних (друге покоління) та соціально-економічних (третє покоління) значною мірою посприяли формування фундаменту цього феномену. Наприклад, ще І. Кант вважав правову державу невід'ємним елементом демократії, без якої не існує вільної економіки. Зрозуміло, що створення такої держави – це довготривалий процес. Загалом правовою називають державу, яка відповідає, як мінімум, трьом критеріям: а) панування закону в усіх сферах суспільного життя; б) виконання представниками державних структур законів на рівні з усіма іншими, в) судовий захист прав громадян і взаємна відповідальність держави й особистості. Правову державу часто небезпідставно асоціюють із громадянським суспільством – мережею недержавних, некомерційних

організацій, які виконують важливі, соціально схвалювані суспільні функції й подекуди виступають посередником у діалогових формах взаємодії держави та пересічної людини. Важливо зазначити, що у країнах, де державу контролює громадянське суспільство розвиток капіталізму відбувається найефективніше (Англія, США, Франція, Німеччина, Австрія тощо). Таким є загальне бачення бажаних політичних і соціально-економічних процесів на макрорівні. Однак доказовою може бути лише розлога аргументація, тому спробуємо конкретизувати наші пошуки й узагальнення методологічного фарвату і теоретичних першоджерел відносно побудови суспільства з високими соціально-економічними стандартами життя.

Стосовно методологічних орієнтирів варто зауважити на перманентному використанні державами західної цивілізації наукових моніторингових даних з метою впровадити в життя ефективні економічні та соціальні програми. Саме емпіричні показники рівня і якості життя середньої особи, динаміки її страхів / фобій, емоційного стану, соціально-психологічного й інших вимірів здоров'я, впевненості у майбутньому, наявності широких можливостей для самореалізації, рівня платоспроможності домогосподарств мають бути лакмусовим папірцем оцінки результативності реформ і будь-яких інших нововведень. Це вимагає від можновладців усіх рівнів постійної уваги до широкої бази систематичних наукових даних, щорічних соціологічних звітів, статистичних оглядів, які промовисто говорять про стан громадської думки, масової свідомості, соціальні настрої, очікування населення тощо. Так, урядовці профільних міністерств успішних країн глобального світу саме з огляду на такі моніторингові дані постійно формулюють і пропонують на розсуд громадськості змістовні відповіді на конкретні запитання щодо збереження позитивної динаміки якості життя населення, покращення його соціального самопочуття, суспільного комфорту масової людини тощо.

Учені не випадково наголошують, що громадська

думка, сформована по закінченні епохи середньовіччя у результаті розширення публічної сфери, стала виконувати функції однієї з повноцінних гілок влади. Вважають, що громадська думка існувала в усі історичні епохи. Водночас В. Бурлачук небезпідставно виокремлює підхід, відповідно до якого вона остаточно формується з появою буржуазного суспільства, просвітницького розуму і розширенням публічної сфери¹. Досвід національного будівництва західних країн переконливо доводить, що без врахування цієї інформації (громадської думки) годі й сподіватись на успішну трансформацію елітарно-ієрархічної моделі соціальної структури в егалітарно-демократичну, на побудову ефективної, консолідованої демократії, соціально орієнтованої ринкової економіки і держави загального добробуту. Примітно, що у минулому на значущості громадської думки для соціально-політичного й економічного життя суспільства неодноразово зауважували багато видатних вчених. Наприклад, іспанський філософ Х. Ортега-и-Гассет акцентував, що закон громадської думки є свого роду законом всесвітньої гравітації у сфері політичної історії, без якого історія не була б наукою. Дослідник наголошує: одне із завдань історії – довести, що сила громадської думки – не утопічна мрія, а справжня реальність, яка постійно діє в житті суспільства². Подібні думки висловлювали шотландський філософ й економіст Д. Г'юм³, а також філософ і соціолог С. Л. Франк⁴. Так, останній постійно зауважував, що громадська думка як сукупність і рівнодійна панівних вірувань, очікувань, прагнень і настроїв є універсальною основою будь-якого політичного і

1 Бурлачук В.Ф. Суспільна думка і просвітницький розум // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наук. праць. 2012. Вип. 18. С. 17-22.

2 Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс: пер. с англ. // Вопросы философии. 1989. № 4, с. 127.

3 Юм Д. Исследование о человеческом разумении: пер. с англ. М.: Издательская группа «Прогресс», 1995. 210 с.

4 Франк С.Л. Политика и идеи (О программе «Полярной Звезды») // Сочинения. М.: Правда, 1990, с. 73.

соціального порядку, перманентним двигуном національного прогресу й доленосних перетворень. Тож, для суб'єктів політичних і ринкових трансформацій емпіричні дані реального стану суспільства, його соціально-економічного клімату можуть стати запорукою впевненості канатохідця у процесах обговорення і прийняття важливих управлінських рішень. Адже без урахування соціально-психологічної реакції соціуму на процеси модернізації суспільства будь-які нововведення будуть дисфункціональними, відповідно, не принесуть очікуваного результату.

Стосовно теоретичних першоджерел побудови соціально орієнтованого ринкового господарства вважаємо за необхідне звернути увагу насамперед на думки класиків жанру: Л. Ергарда, А. Сміта, О. фон Бісмарка, Г. Беверіджа, Є. Головахи. Доцільно особливо зацентувати на реформаторському досвіді одного із видатних науковців, якого по праву вважають теоретиком і батьком-засновником економічного дива повоєнної Німеччини – Л. Ергарда. Німецьке диво у подальшому стало моделлю для багатьох вдалих прикладів модернізації сьогодні вже успішних країн світу – Іспанії, Тайваню, Південної Кореї тощо. Не зважаючи на непросту долю, Л. Ергард як практик політекономії надовго залишиться у пам'яті вдячних нащадків і прийдешніх поколінь державником, який свого часу допоміг Німеччині ефективно подолати глибоку соціально-економічну кризу завдяки будівництву вільного і відповідального господарства. Нагадаємо, що він працював міністром економіки в уряді бундесканцлера К. Аденауера після Другої світової війни. У своїй праці «Добробут для всіх» Л. Ергард (причому добробут для всіх (у вигляді підвищення заробітку, свободи споживання, зниження цін) – це термінальна цінність, а конкуренція – інструментальна)¹ особливо зауважував, що він був міністром господарства всієї Німеччини, а не мембраною або рупором інтересів окремих фінансово-промислових груп. Водночас адресатом його

¹ Эрхард Л. Благосостояние для всех: пер. с нем. / авт. предисл. Б.Б. Багарецкий, В.Г. Гребенников. М.: Начала-Пресс, 1991, с. 15.

економічних реформ по праву можна вважати насамперед пересічного споживача, а їх кінцевою метою – прагнення до постійного підвищення стандартів життя населення. За Л. Ергардом, основні ідеї соціально орієнтованої ринкової економіки в узагальненому вигляді можна сформулювати так: 1) невтручання держави в господарське життя; 2) дотримання особистих прав і свобод, зокрема права кожного громадянина змагатись з іншими щодо власних досягнень; 3) економічна конкуренція; 4) свобода вибору споживача; 5) виробництво, що покриває всі внутрішні потреби; 6) приблизно десята частина зайнятого населення має працювати у сфері будівництва; 7) конкурентність промислової продукції на світовому ринку та позитивне торговельне сальдо, 8) усвідомлення громадянами сенсу необхідності виробничої праці; 9) постійне зростання економічного добробуту суспільства, тобто збільшення ВВП на душу населення; 10) соціальна справедливість і прогрес; 11) піклування про традиції приватної власності й середній клас¹. Сукупність таких ідей-маркерів є одним із можливих барометрів, який показує наближення чи віддалення від природи, сутності соціально орієнтованого господарства. Німецький учений, спираючись на основні критерії істини – час і практику, переконливо довів, що реалізація цих ідей приведе до зменшення тіньової економіки, підвищення господарської активності, поширення соціально бажаних зразків економічної діяльності людини, зокрема поваги до виробничої праці. Нагадаємо, що в англomовній науковій традиції певні аспекти подібної проблематики відомі під назвою «welfare state», або держави загального добробуту, зокрема, в дослідженнях Г. Еспінг-Андерсена.

Практик політекономії Л. Ерхард був послідовним прихильником ринкової демократії. Головною метою його діяльності було створення суспільства у якому немає знедолених. Таке бачення проблемної ситуації суміжне з поглядами багатьох інших відомих учених. Так, на думку Е. Гідденса, ринок – це найраціональніший економічний

¹ Там же.

регулятор розподілу ресурсів, який до того ж оптимальний з позицій моралі. Загалом підприємництво та ринок – це два іманентні боки однієї медалі, названої капіталізмом. З огляду на це можна говорити про основи підприємницько-капіталістичної системи та її новаторський, вільний дух. Зокрема, підприємницькому духові непритаманні загальна зрівнялівка, звальювання відповідальності на інших, прагнення до незмінності свого положення. Подібні думки висловлював лауреат Нобелівської премії Ф. фон Хайек. Розмірковуючи стосовно специфіки двох соціально-економічних систем (редистрибутивної й ринкової), він зауважував, що для планово-адміністративної або редистрибутивної економіки характерна наявність декількох людей, які послуговуючись нікому не відомими принципами, вирішують, що, кому й у якій мірі доцільно примусово розподілити. Натомість у ринковому господарстві успіх і визнання людини залежить «від її власних здібностей, заповзятливості та певною мірою від непередбачуваних обставин»¹. Те саме переконливо говорив і доводив власною практичною діяльністю Л. Ерхард у діалозі з прихильниками редистрибутивної економіки. Симптоматично, що на тлі таких обставин лише від людини, й нікого іншого (маємо на увазі чиновників, різноманітних ієрархів, керівництва промислових підприємств тощо), залежить її доля, визнання, успіх або навпаки – невдачі. Можна стверджувати, що це ідеальне суспільне тло для популяризації та поширення особистості інтернального типу – соціально активної, незалежної, ініціативної, конкурентоспроможної, заповзятливої, енергійної, відповідальної, з сильною мотивацією досягнення й самоствердження. Важливо зазначити, що подібні особистісні якості є необхідними для розвитку будь-якої нації, та навіть доленосними.

Загальний знаменник такого типу організації соціально-економічної системи полягає не лише в раціоналізації професійної діяльності, збільшенні ВВП на душу населення, але й у налагодженні ефективного соціального

¹ Цит. по: Там же, с. ві.

забезпечення, як результат, створення більш сприятливих можливостей для повноцінної самореалізації людини. Так, Л. Ерхард наголошував, щоб соціальна спрямованість ринкового господарства не залишалася пустим звуком, слід не удосконалювати розподіл матеріальних благ, а піднімати виробництво. Жодна державна влада, жодні профспілкові союзи не здатні сприяти соціальному прогресу, якщо економіка перебуває на низькому рівні¹. Іншими словами, соціально орієнтована ринкова економіка як господарська основа для держави загального добробуту – це постійний пошук компромісу між економічною ефективністю і підтримкою соціальної сфери, господарським інтересом і соціальною справедливістю, прагненням до самозабезпечення і багатства всього суспільства. Причому знаходження такого компромісу ґрунтується на перманентному зростанні виробництва, сприяючи розвитку соціальної сфери і жодним чином не порушуючи високих стандартів господарської культури, досяжницької мотивації.

У межах цієї дихотомії варто окремо зупинитися на важливих аспектах взаємодії, точніше, релевантності соціального й економічного. Очевидно, що одним із основних завдань для суб'єктів побудови «welfare state» стає унеможливлення створення дуалістичного суспільства, де багатство зосереджене в руках незначного прошарку економічно неактивного населення, натомість представники висококваліфікованих спеціальностей залишаються на узбіччі фінансового благополуччя. З огляду на це на особливу увагу заслуговує питання щодо створення передумов для ефективного вирішення проблеми матеріального забезпечення, підвищення рівня купівельної спроможності різноманітних соціально-професійних груп, передусім затребуваних спеціальностей у сучасному турбулентному світі – медиків, програмістів, військових, інженерно-технічних і соціальних працівників, викладачів, науковців тощо. Приміром, Л. Ерхард підкреслював,

¹ Там же, с. 81.

що його реформи мають на меті не лише задоволення життєво необхідних матеріальних інтересів населення, але й поширення у домашньому господарстві товарів довготривалого користування (холодильників, пральних машин, пылесосів тощо)¹. Більше того, ці перетворення привели до трансформації продуктів преміум-класу у категорію товарів широкого вжитку, що є конкретною, фіксованою ознакою успішних господарських реформ.

Такі акценти стають гідною мотивацією для професійної соціалізації молоді, водночас створюючи важливі підстави для збільшення відрахувань до пенсійного фонду. Очевидно, варто робити рішучі реформаторські кроки задля запобігання консервації бідності та зведення нанівець її небезпечної субкультури. Якщо ми прагнемо побудувати демократичне суспільство, слід розуміти, що без повноцінного задоволення вітальних, матеріальних потреб важко сподіватись, з одного боку, на створення міцного середнього класу, дієву громадянську самоорганізацію й ініціативу, а з іншого – на стрімке поширення публічним простором європейських емансипативних і гуманістичних цінностей. Ідеться про такі бажані цивілізаційні орієнтири, як взаємопідтримка, солідарність, довіра, самореалізація, свобода, толерантність, підприємництво, мотивація досягнення і самоствердження, егалітаризм, терпимість, емпатія, функціонування комунікативного розуму (за Ю. Габермасом). Так, сам Л. Ерхард зазначав, що постійний економічний прогрес як похідна його реформаторської політики став можливим лише завдяки високому рівню довіри до уряду з боку суспільства². Важливу роль зіграло й несприйняття непотизму, абсолютного патерналізму, планово-адміністративної економіки, соціального утриманства тощо.

Безозначенихвищесоціальнихпрактиктаїхатрибутивних ціннісних елементів демократична система майже не працює, стає дисфункціональною. Доречно згадати доволі

1 Там же, с. 77.

2 Там же, с. xvi.

цікаву крос-культурну закономірність: заможні люди за власною соціальною природою ліберальні, натомість бідні, як правило, нетерпимі. Тож суспільство без середнього класу, ефективних громадянських ініціатив навряд зможе досягти успіху в процесах прискореної демократичної модернізації країни, адже її головними суб'єктами є дрібна і середня буржуазія, студентство, молодь, інтелігенція, економічно активне населення.

Більше того, через невирішеність важливих, навіть доленосних питань матеріального благополуччя у такому суспільстві матимуть місце небезпечні деградаційні процеси. Так, Є. І. Головаха неодноразово зауважував, що в поляризованих суспільствах з ознаками глибокої соціально-економічної диференціації, де існує величезна соціальна дистанція між бідними і багатими, загальна кількість людей, незадоволених різними аспектами власного життя, на порядок вище, ніж у суспільствах середнього класу. Тож не випадково за даними всесвітніх рейтингів найщасливіші люди проживають у Скандинавії, де пропорція між десятками відсотками найбільш і найменш забезпечених верств населення перебуває приблизно на позначці один до семи (1/7) або один до восьми (1/8), але не більше. Водночас на Всесвітньому економічному форумі (2017) фахівці відзначили, що Фінляндія і Норвегія – країни з найнижчим рівнем організованої злочинності. На тлі подібних практик запобігання корупції відбувається повноцінний розвиток малого і середнього бізнесу, а його представники повною мірою сплачують податки до місцевих бюджетів. Це, у свою чергу, приводить до розширення можливостей вирішення важливих соціальних питань. Отже, Норвегія в рейтингу найщасливіших країн 2017 року (World Happiness Report)¹ посідає перше місце, за нею розташовані – Данія, Ісландія, Фінляндія, Нідерланди, Канада, Нова Зеландія, Австралія і Швеція. Можна сміливо стверджувати, що для всіх цих

¹ Методологія проведення дослідження передбачала врахування: 1) ВВП на душу населення, 2) очікуваної тривалості життя, 3) соціальної підтримки з боку родичів або друзів, 4) свободи вибору в житті, 5) рівня благодійності, 6) сприйняття корупції.

країн характерні суспільства середнього класу. Прагнення наблизитись до провідних позицій у цьому списку у котрий раз актуалізує питання про зосередження реформаторських зусиль насамперед на проблемах ефективного подолання бідності й формування міцного середнього класу.

З огляду на це доцільно звернутись до порад одного із класиків політекономії – А. Сміта, й евристичного потенціалу його універсальних законів ринкового господарства. Свого часу шотландський учений і його послідовники ототожнювали економіку з так званою «невидимою рукою» і доводили ефективність підходу, який на сьогодні відомий під назвою «laissez faire», що у перекладі з французької мови означає «дозвольте робити». Утілення цього принципу відкрило дорогу до реалізації досі небачених економічних сил. Його обґрунтовували, зважаючи на те, що державні структури не повинні заважати легальній виробничій діяльності тих соціальних груп, які прагнуть реалізувати себе за допомогою власної ділової ініціативи і виконувати соціально-економічну роль важливого рушія розвитку господарської сфери – буржуа, підприємців, капіталістів, фермерів. А. Сміт зазначав, що на цій основі попит породжує пропозицію, а за умови вільного пересування економічно активного населення і капіталу економіка стає самодостатньою, саморегульованою системою, у результаті чого – збагачується все суспільство. Проте не варто забувати, що закони ліберальної економіки А. Сміта і Л. Ергарда ефективно працюватимуть лише за наявності важливого соціального складника, який окрім уже зазначеного, передбачає: 1) наявність значущого ресурсу довіри для зменшення трансакційних витрат; 2) ефективну боротьбу з корупцією; 3) скорочення соціальної й економічної дистанції між найбільш і найменш забезпеченими верствами населення; 4) дотримання традицій соціально відповідального бізнесу; 5) культурно прийнятну поведінку представників елітарних прошарків. Тож ринкова економіка ефективно працюватиме лише за умови наявності відповідного соціокультурного тла.

На нашу думку, на особливу увагу у процесах побудови «welfare state» заслуговують питання вибору дієвої парадигми соціальної політики. У всьому цивілізованому світі прагнуть відмовитися від патерналістської парадигми соціальної політики на користь активістської, за якою можна сформуванню такої життєвої мотивації, що дозволить якомога більшій частині населення реалізувати себе в різноманітних вимірах суспільного життя. Про певні ознаки такого досяжницького духу свого часу зауважував колишній прем'єр-міністр Великобританії У. Черчилль. Зокрема, він неодноразово зазначав, що ми повинні остерігатися створення такого суспільства, де люди, за винятком політичних діячів і посадових осіб, нічого не варті; суспільства, де ініціативу не винагороджують, а ощадливість не приносить благ. Безсумнівно, для абсолютної більшості самореалізація може мати місце лише в демократичній системі, на відміну від тоталітарної з її перманентними тенденціями до формування екстернальної життєвої позиції, тобто домінування у масовій свідомості експектацій на кшталт «про мене піклуватимуться інші». Цей соціальний феномен має ще одну промовисту назву – соціальне утриманство. До речі, серед населення Заходу переважає інтернальний локус особистісного самоконтролю. Інтерналі пов'язують відповідальність за власну долю лише з особистими зусиллями, наполегливою працею. На цьому тлі можна простежити два стрижневі принципи впливу на поведінку людини: зовнішній примус і внутрішню мотивацію. Н. Еліас зауважував, що процес цивілізації є трансформацією домінантної структури зовнішнього примусу з боку держави у напрямку до формування дієвого особистісного самоконтролю окремої людини, зважаючи на її власну мотивацію, індивідуальні переконання тощо¹. З огляду на це, активістський тип соціальної політики передбачає формування у масовій свідомості рельєфно

1 Див.: Еліас Н. Процес цивілізації: соціогенетичні і психогенетичні дослідження. Т. I-II: пер. з нім. О. Логвиненко. К.: ВД «Альтернативи», 2003. 700 с.

вираженої досяжницької мотивації або, як мінімум, не заважає цьому. Така парадигма змінює соціальну семантику людини від її сприйняття як об'єкта впливу на визнання за нею диспозицій суб'єкта, здатного бути дієвим творцем власної біографії. На цьому тлі активістський тип соціальної політики є органічним елементом процесу цивілізації, за Н. Еліасом. Утім це не означає, що всі нужденні соціальні групи, які з огляду на різні причини неспроможні у повному обсязі самотійно себе забезпечити, згідно з соціально-дарвіністськими поглядами залишаються сам на сам зі своїми проблемами. Для них існує виважена державна політика ефективного соціального забезпечення.

Деталізуючи цей аспект, слід виділити характерні підтипи такої соціальної політики і зауважити відповідні країни, яким вони притаманні. 1) континентальний підтип (Німеччина, Австрія, Бельгія, Нідерланди); 2) англосаксонський (США, Канада, Великобританія); 3) середземноморський (Греція, Іспанія, Італія); 4) скандинавський (Швеція, Фінляндія, Норвегія, Данія).

Концепція держави загального добробуту Г. Еспінг-Андерсена передбачає застосування дещо іншої типології, а саме виокремлення її ліберальної, соціально-демократичної й консервативної версій. Їх загальний сенс зводиться до постійного пошуку найефективнішого відсотку перерозподілу ВВП коштом бюджету країни, допомоги недержавних громадських та комерційних організацій з метою підтримати у тонусі соціальну сферу, створити комфортні умови проживання для якомога більшої частини населення і продукувати високі зразки господарської культури.

На цьому тлі, в історії європейських країн виокремлюють як мінімум дві найбільш поширені й всеохоплюючі моделі соціальної політики: бісмарківську і беверіджську. Вони є двома полюсами в широкому континуумі, де постійно шукають бажаний компроміс між економічним і соціальним. Ці моделі є похідними наукової та суспільно-політичної діяльності двох видатних особистостей свого

часу. О. фон Бісмарк – «залізний» канцлер Німеччини, активний прихильник інституту приватної власності, що виступав проти редистрибутивної парадигми організації господарського життя. Під час промов він неодноразово наголошував, якщо бажаєте будувати редистрибутивне господарство оберіть країну, яку вам не шкода. Примітним є те, що велика увага цього видатного державного діяча минулого була зосереджена на цінності освіти, конкурентних знань. Зокрема, він наголошував, що, з одного боку, навчатися необхідно так, неначе доведеться жити вічність, а з іншого – що людина має високо цінувати кожен день життя і не відкладати на завтра те, що можна зробити сьогодні. Крім того, маючи превентивний стиль мислення, німецький політик вважав, що будь-якій прогресивній країні необхідно будувати школи й університети, інакше завтра доведеться будувати в'язниці. Зважаючи на це, буде доречним навести приклади успішних країн сучасного світу, у яких збільшення інвестицій в освітню сферу приводить до підвищення рівня ВВП. Тож не випадково його ім'ям названо одну з найдієвіших моделей соціальної політики, що передбачає можливість фінансового забезпечення на соціально схвалюваному рівні будь-якої людини у разі втрати нею працездатності або виходу на пенсію. Цю допомогу здійснюють коштом виплат зі страхових фондів, у які людина сплачувала внески протягом економічно активного життя.

Г. Беверідж – колишній директор школи економічних і політичних наук у Лондоні. Фокус своєї дослідницької уваги зосереджував здебільшого на вивченні проблем вільної економіки, процесів зайнятості та безробіття. Суть беверіджської моделі соціальної політики полягає у прагненні до побудови солідарної системи соціального забезпечення, де передбачено загальнодоступну можливість отримувати систематичну допомогу з боку держави без урахування ступеня економічної активності в минулому. Незважаючи на незначні елементи начебто патерналізму, Г. Беверідж напевно залишиться у пам'яті

нащадків послідовним прихильником вільного суспільства та, як результат, ринкової господарської культури. Водночас яку б модель із цього різноманітного списку підтипів активістської парадигми соціальної політики ми не обрали, для всіх дослідників насамперед актуальні питання збереження і підтримки культури досяжницької мотивації та самоствердження людини.

Підсумовуючи, необхідно наголосити, що ідеї ліберальної економіки, конкуренції, збільшення виробництва, високої досяжницької культури – надзвичайно важливі, але далеко не самодостатні елементи у складному соціально-економічному механізмі, який дозволяє успішним країнам ефективно вирішувати доленосні питання на шляху до власної модернізації. Подолання бідності, формування міцного середнього класу, розвиток громадянської та підприємницької ініціативи, реалізація ідей правової держави виступають, з одного боку, родючим тлом, а з іншого – є результатом дії такого механізму. Не претендуючи на охоплення всіх його елементів, адже економіці та господарському прогресу не властиві абсолютні шаблони, наголосимо, що йдеться насамперед про такі системоутворювальні складники: 1) релевантність (дихотомія) економічного і соціального; 2) домінування у публічному просторі емансипативних і гуманістичних цінностей; 3) поширення інтернального локусу особистісного самоконтролю; 4) перманентна увага до наукових досліджень стосовно соціально-психологічної реакції населення і стану громадської думки. Саме на такому суспільному тлі, з одного боку, буде розширено можливості для самореалізації людини та підтримки культури досяжницької мотивації, що працюватиме на користь всього суспільства, а з іншого – ефективно забезпечено на прийнятному рівні потреби найбільш нужденних груп населення завдяки відповідному рівню розвитку соціальної сфери та інфраструктури. Саме в цьому, на нашу думку, полягає квінтесенція ідей побудови на сучасному етапі соціально орієнтованої ринкової економіки як господарської

основи для суспільства загального добробуту.

Звичайно, людина має не лише методично працювати, але й відпочивати, мати вільний час для повноцінного розвитку особистості. Певний тип гастрономічної культури може як сприяти процесам більш повної самореалізації пересічної людини, демократизації суспільства, позитивно впливати на підприємницьку активність та громадянські ініціативи, так і створювати певні бар'єри на цьому шляху. Стосовно гастрономічної культури варто зауважити, що їжа тою чи іншою мірою завжди становила предмет влади. Категорія гастрономічного постає каркасом на якому фіксують певні формати соціально-політичних відносин. Згадаємо відомі слова М. Фуко, який зауважував, що кожний дискурс передбачає окремий тип влади. Так, дослідники наголошують на значущості деяких гастрономічних детермінант навіть у процесах розвитку демократії. Зокрема, одні з промовистих ознак інституціоналізації демократичних процесів за допомогою гастрономічного знаходимо у політичній історії країн Скандинавії. Дослідники зауважують, що у минулому шведські королі, так само як датські та норвезькі, дотримувались демократичних принципів правління, одним із яких було виконання прадавнього ритуалу. Коли вікінги збирались за столом з різних приводів, і передавали колом велику чашу з вином, кожен мав випити не настільки багато, щоб не залишити іншим, і не настільки мало, щоб викликати до себе презирство.

Вважаємо, що з-поміж багатьох гастрономічних практик і відповідних продуктових маркерів, які ідентифікують зі специфічними характеристиками демократичних процесів, окремо варто розглянути специфіку побутування кави. Так, у XVII ст. в Англії відкривають одні з перших кав'ярень, де збираються найпрогресивніші люди того часу. До речі, одним із них був засновник експериментально-теоретичного природознавства – Г. Галілей. У подальшому європейські кав'ярні називали справжніми лабораторіями демократії, де у процесі соціальної взаємодії було зведено нанівець будь-які соціальні ієрархії або фінансові відмінності. Більше того,

буржуазія після докорінного зламу станових традицій і демонтажу попереднього способу життя незайнятого класу або придворного суспільства на тлі формування нової, більш раціональної, ментальності шукала власні гастрономічні референти, які відповідали б настроям того часу і дозволяли підтримувати енергію, працездатність, сприяли б формуванню нового оптимістичного погляду на світ. Таким референтом, із-поміж іншого, стала кава, вживання якої тоді посприяло тверезості мас та гостроті думки. Водночас кав'ярні із задоволенням відвідувала найпрогресивніша частина французького суспільства. Ці заклади миттєво поширилися й іншими країнами, де ставали справжніми суспільними осередками підвищеної соціально-економічної «сейсмічності» та потужними громадськими центрами, у яких вирувало життя й започатковувалися суспільні зміни. Кав'ярні перетворилися на могутні епіцентри ділової та політичної активності в багатьох суспільних системах. З огляду на це небезпідставно вважають, як було означено раніше, що у подібному публічному, зокрема харчовому, просторі набуває комунікативних імпульсів для подальшого розвитку громадська думка.

Соціальна історія кав'ярень постає напрочудеверистичним концептом, який, на думку Ю. Винничука, дозволяє глибше усвідомити сутність духовного, громадсько-політичного й економічного життя багатьох країн¹. До речі, у кав'ярнях працювали, агітували, спілкувалися та відпочивали Ж.-П. Марат, М. Робесп'єр, Т. Джефферсон, Б. Франклін, П. Бомарше і на той час ще нікому невідомий військовий – Наполеон Бонапарт. Прикметно, що після визнання Наполеона при ньому постійно перебував особистий кавник². Загалом тогочасні французькі кав'ярні перетворювалися на справжні зібрання найбільш активних і невдоволених порядками придворного суспільства громадян. Хоча згодом один із засновників соціологічної науки, А. Сен-

1 Винничук Ю. Таємниці львівської кави. Вид. 4-те. Л.: ЛА «ПІРАМІДА», 2008, с. 53

2 Там само.

Сімон, стигматизував їх, ототожнюючи з болотом, оскільки подекуди вони були геть засмічені, більше того – ставали притулком повій та інших асоціальних елементів. Проте йому заочно опонували палкі шанувальники кави, які не звертали уваги на другорядні для них речі та завдяки власному авторитету і неабиякій популярності ставали справжніми особами-символами нової кавової ідеології, стрімко поширюваної світом. Серед них відзначимо В. Гюго, Вольтера, А.-Ж. Рішельє, О. Дюма, С. де Бовуар, Ж.-П. Сартра, Гі де Мопассана, А. де Сент-Екзюпері й ін¹. Зрозуміло, що вони реалізувалися б у творчому, політичному, соціальному плані й без кав'ярень та кави, проте цілком імовірно, що ми могли б не побачити деякі їх твори саме в тій редакції, яка, зрештою, стала класикою жанру.

Так, Ю. Винничук зазначає, що багато великих теорій, маніфестів і гасел було написано та виголошено саме в таких закладах². У цьому контексті постає доволі рельєфний зв'язок між кав'ярнями та створенням сприятливих передумов для виникнення масштабних реформаторських рухів. Невипадково в арабських країнах, де кава почала входити в моду на кілька століть раніше, окремі можновладці вголос виказували занепокоєння з приводу того, що люди в цих закладах забагато говорять про політику. Як зауважує Ю. Винничук, незмінними завсідниками кав'ярень були й видатні українці – В. Стефаник, С. Крушельницька та ін.³ Цілком вірогідно, що всі вони як особи великого таланту та неабиякої обдарованості майже інтуїтивно відчували, що саме в таких місцях набагато продуктивніше писати, відпочивати, думати, аналізувати, одним словом – творити. По суті, сучасна наука довела, думки та ідеї, генеровані колективом, становлять на 70 % більше, ніж сума індивідуальних суджень.

Як бачимо, «зовнішня кухня» у вигляді розмаїття закладів громадського харчування напрочуд чутливо реагує на

1 Там само.

2 Там само.

3 Там само, с. 69

соціальні зміни, постаючи їх певним каталізатором і дієвим провідником. Так, свого часу таверни у світській Англії, яку історики небезпідставно вважають однією з колисок парламентаризму, з'явилися зовсім не випадково. Ці заклади виникли в Лондоні насамперед для обслуговування аристократів із палати лордів. Отже, як уже було зазначено, кожний дискурс (тим більше гастрономічний) містить у собі певний алгоритм реалізації влади. У Новому світі теж виникла й закріпилася подібна форма гастрономічної культури, що стала похідною певного образу життєзабезпечення і світосприйняття тогочасного американського суспільства. З огляду на кулінарну есеїстику О. Геніса прийнято вважати, що перші ресторани й аналогічні заклади в Америці почали відкривати здебільшого на Західному узбережжі. Тобто ділові самотні чоловіки, мотивовані пошуками «ельдорадо» та «золотого руна», змінювали спосіб свого життя, майже відмовившись від самообслуговування. Це змушувало їх набагато більше часу проводити у публічних закладах, де можна було задовольнити різноманітні потреби, у тому числі й гастрономічні.

На нашу думку, саме через застосування цих практик, формувалася зовсім інша логіка легітимації влади, заснована на вільних зібраннях у публічній сфері й на демократичних принципах особистісного волевиявлення. Зважаючи на це, можна припустити, що її вертикаль почала формуватися не згори, а із соціальних низів. Не буде перебільшенням сказати, що таке міцне підґрунтя вона має й донині, приносячи неабиякі дивіденди. Хоча слід додати, що з гастрономічного простору акценти змістилися в інші площини соціального життя з релігійними, політичними, освітніми конотаціями тощо. Можливо, з огляду на це багато аналітиків вважають практики громадянської самоорганізації й ініціативи у США одними з найміцніших. Адже такі нормативні практики у сфері публічного життя, передаванні з покоління в покоління, на сучасному етапі небезпідставно сприймають як надійні гарантії для вільного висловлювання особистісної позиції та самоствердження.

Ймовірно, маючи можливість задовольнити голод, разом з іншими у певній соціальній групі, людина на підсвідомому рівні відчуває себе більш захищеною, як наслідок – спокійно і вільно формулює та висловлює власні думки, незважаючи на їх соціальний резонанс і політкоректність. Багато класиків гастрономічного жанру сходяться на думці: ніщо так не розв'язує язики, як колективне застілля. Це припущення, красномовно ілюструє латентне призначення приватних кухонь у повсякденному житті «*homo sovieticus*». Експерти небезпідставно зауважують, що саме вони ставали дієвими осередками виробництва та поширення суспільним простором незаангажованих суджень, опозиційних думок і політичних анекдотів, саме там ще можна було побачити хоча б якісь натяки на індивідуальність, зокрема й завдяки наявності власного гастрономічного смаку.

Сьогодні прийнято вважати, що чим більше ресторанів та інших закладів громадського харчування розташовано у певному локусі, тим вища якість життя його населення. Наприклад, лише у Лондоні нараховують близько 7000 пабів. До речі, учені Оксфордського університету зафіксували цікаву соціально-типову закономірність: мешканці Лондона, які проживають безпосередньо біля пабів, мають більше друзів, більше задоволені життям, менше пиячать. Експерти відзначають унікальну неформальну атмосферу, що там панує і являє собою надзвичайно продуктивне тло для громадянських ініціатив не лише у бізнесі, політиці, але й стосовно інших важливих питань самоорганізації суспільного життя. Крім того, в Іспанії нараховують приблизно сім ресторанів на тисячу осіб. Знову ж таки, чим більше місць громадського харчування розташовано у публічному просторі, тим впевненіше можна говорити про високі стандарти соціального самопочуття населення. Однак з огляду на досвід тоталітарної регламентації «зовнішньої кухні» у XX сторіччі така закономірність стає можливою лише за однієї важливої умови – якщо цей публічний простір насичений легітимними, соціально прийнятними емансипативними цінностями, такими як самореалізація,

самоствердження, толерантність, взаємодопомога, довіра, здоровий індивідуалізм, можливість змагатись з іншими у результатах власної праці, підприємництво, егалітаризм, конкурентоспроможність, досяжницька мотивація тощо. Такі цінності, за Р. Інглехартом, називають постматеріальними і протиставляють матеріальним: самозабезпеченню коштом інших, піклуванню лише про власний матеріальний комфорт, домінуванню «Ми» над «Я» тощо.

Тож «зовнішня кухня» – це один із вимірів соціального життя, у якому активно формується громадянське суспільство. Вона завжди постає надзвичайно інформативним тлом, де з легкістю можна виокремити симптоматичні ознаки старого або нового, який лише формується, владних дискурсів, а також наявних і потенційних соціальних змін. Тому присутність у цьому вимірі людини з емансипативними цінностями, цілком можливо, є запорукою процесам зростання громадянської активності. Варто згадати, наприклад, такі країни, як Англія, Іспанія, Італія, Греція, Чехія, Словаччина тощо, не говорячи вже про США, або одну з колисок елітарної «зовнішньої кухні» – Францію. У цих країнах надзвичайно багато місць, де можна пообідати або просто посидіти за чашкою кави у публічній атмосфері, обговорити важливі та не дуже, особисті й громадські питання.

Отже, доцільно стверджувати, що гастрономічний дискурс є доволі симптоматичною похідною дискурсу влади. Особливо рельєфно такі процеси виявляються у просторі «зовнішньої кухні», яка є «лакмусовим папірцем» соціальних змін і їх активним провідником. Саме там можна простежити певні трансформаційні процеси, які за посередництва гастрономічного змінюють аксіологічну топографію суспільства і приводять до конституювання певних владних відносин. До речі, на сьогодні кава є одним із найпопулярніших напоїв у світі, можливо це зумовлює, поряд з іншим, динамічність сучасного соціуму.

Насамкінець зазначимо, що комфортні умови для

проживання пересічної людини у сучасному місті являють собою похідну неймовірно складного комплексу різноманітних політичних, соціально-економічних, громадянських складників. На цьому тлі, на нашу думку, особливої уваги заслуговують питання побудови соціально орієнтованої ринкової економіки та формування розвинутої інфраструктури і відповідного публічного простору, насиченого європейськими емансипативними цінностями.

1.4. Соціальні ризики урбанізованого суспільства

Небезпека є невід'ємною частиною життя будь-якого сучасного міста. Безпека як стан захищеності від небезпек досягається не лише ефективною діяльністю правоохоронних органів, а й доступністю самих міст для різних соціальних категорій, громадською інфраструктурою, публічними просторами, рівнем надання необхідних сервісів, професійними можливостями і значною мірою культурою громад та колективною поведінкою.

Дуже серйозними викликами для великих міст сьогодні стають природні лиха, техногенні катастрофи, економічні катастрофи, а також функціональна вразливість, як то вимкнення електроенергії або затори на дорогах. Новітньою вразливістю стає тероризм, який також призводить до порушення функціонування міста – прямо чи опосередковано¹.

Безпека в місті – це також і соціальна проблема. Адже її важко досягти у мегаполісах із великими потоками людей, що приїжджають і від'їжджають, і де значну частку населення становлять саме новоприбулі. Тобто багато в чому соціальна вразливість пов'язана з міграцією людей

¹ Вчений-урбаніст Ален Бурден: Повністю безпечні міста – це мертві міста // zik.ua. 2017. 27 листопада. – Режим доступу: https://zik.ua/news/2017/11/27/profesor_alen_burden_nebezpeka_ie_chastynoyu_zhyttya_budyakogo_suchasnogo_1213863

у великі міста. Одні приїжджають сюди, щоб вчитися чи знайти кращу роботу, інші – втікають від проблем у своїх регіонах, ще одні – це категорія відвідувачів: ті, які щодня приїжджають-від'їжджають з трудовою або туристичною метою. Соціальну вразливість також можна бачити у можливостях доступності до міських багатств, ресурсів та сервісів (якісного житла, медичного обслуговування, кращого харчування тощо). Такі блага доступні далеко не всім, тож це веде до розшарування на багатих і бідних¹.

В Україні гострота соціального розвитку міст за своїм характером має певні особливості. Головною тенденцією розвитку сучасного українського суспільства є перехід від старого типу розселення – невелике місто, село – до нових агломерацій – київська, харківська, дніпровська, львівська та інші, які ставлять нові соціальні проблеми, викликані проживанням величезної чисельності населення на обмеженій території. Саме функціонування міст має загальні та специфічні проблеми, що породжують певні соціальні ризики.

Соціальний ризик, який постійно продукується сучасним суспільством, його причини, закономірності перебігу, способи мінімізації – всі ці питання є одним з найбільш актуальних напрямків дослідження методами різних наук – соціології, соціальної психології, менеджменту, соціальної філософії тощо. І хоча в сучасному науковому дискурсі концепт «соціальний ризик» часто використовується як протиставлення техногенним і природним ризикам, проте, така позиція не охоплює весь спектр проявів різноманітних соціальних ризиків у сучасному суспільстві. За своїми наслідками будь-який ризик фактично є соціальним, незалежно від джерела його продукування. Наприклад, навіть різноманітні техногенні негаразди, по суті, є продовженням людського чинника, який «закладається» в техніку вже на стадіях її проектування і виготовлення. Так само далеко не всі соціальні ризики продукуються соціальними суб'єктами, а фактично соціальні ризики

¹ Там само.

можуть бути комбінованими за джерелами і наслідками / результатами.

У цілому ризик (від пізньолат. *risicare* – обгинати виступ) тлумачиться як вірогідність несприятливих наслідків рішень, які ухвалюються в умовах невизначеності, дефіциту ресурсів (часу, інформації тощо), що призводить до збитків (втрат), і вірогідності здійснення небажаних подій для учасників діяльності (в першу чергу, комерційної). Ризик передбачає можливість відхилення від припустимої мети; ймовірність отримання бажаного результату; відсутність упевненості в досягненні поставленої мети; можливість настання несприятливих наслідків; матеріальні, екологічні, морально-ідеологічні та ін. втрати; очікування небезпеки, невдачі внаслідок вибору альтернативи та її реалізації.

Концепт «соціальний ризик» сформувався в руслі творення теорії соціальної держави і визначається як вірогідність втрати людиною матеріальних засобів для задоволення її базових потреб, необхідних для збереження і відтворення повноцінного життя як члена суспільства. До таких базових потреб відносяться потреби в їжі, одязі, житлі, в медичній допомозі та соціальному обслуговуванні. У сфері соціального забезпечення зміст соціального ризику розкривається через можливість настання матеріальної незабезпеченості в результаті відсутності заробітку або трудового доходу з об'єктивних соціально значущих причин, зокрема, через втрату працездатності (професійні та загальні захворювання, нещасні випадки, у т.ч. на виробництві) або відсутність попиту на працю (безробіття), а також у зв'язку з додатковими витратами на утримання дітей та інших членів сім'ї, які потребують допомоги, на задоволення потреб у медичних і соціальних послугах.

Об'єктивною основою соціального ризику можна назвати антагоністичний характер суспільних відносин, структурні особливості, характер, зростання соціального відчуження, порушення адаптивних процесів до суспільства. Причиною соціального ризику можна назвати і широке поширення різного роду девіацій серед населення, умови соціального

розвитку і його перспективи.

У зоні ризику опиняються і люди, які були недостатньо виховані або соціалізувалися в неправильний спосіб ще в дитячому віці, психічно хворі, які не змогли нормально вписатися в суспільство. Для груп соціального ризику характерний специфічний спосіб життя, для якого характерно постійно збільшується відчуженість від суспільних цінностей, інтересів, їх звуження і зниження.

Нерідко відбувається деградація особистості (криміналізація). Соціальний збиток від осіб соціального ризику виражається в порушенні ціннісно-нормативної системи суспільства, зростанні паразитизму (коли людина надає перевагу життю за рахунок допомоги з боку держави, а не самостійному утриманню). Особливо питання соціального ризику актуальне для молоді, яка, крім наявної нестійкості психіки, ще й матеріально незабезпечена і залежна від старших. Разом з тим, молоді люди прагнуть до самостійності і мають широкі споживчі запити, які змушують їх інколи здійснювати протиправні дії, якщо можливостей для їх реалізації немає.

Посилаючись на міжнародно-правову практику, О. Є. Мачульська виокремлює загальновизнані (традиційні) соціальні ризики, до яких відносяться хвороба, працездатність (усі її види), материнство (вагітність і пологи, а також догляд за малолітніми дітьми, догляд за хворими дітьми), сімейні витрати на утримання дітей (в т.ч. додаткові витрати на утримання, виховання та освіти дітей), безробіття, старість, смерть, вдовство. Окрему видову групу традиційних соціальних ризиків утворюють професійні ризики, які зумовлені негативними факторами виробництва – небезпечними, шкідливими, важкими умовами праці, які, у свою чергу, можуть спричинити трудове каліцтво, професійне захворювання. До групи нетрадиційних соціальних ризиків відносять нужду, бідність (яка безпосередньо пов'язана з таким соціальним стандартом, як прожитковий рівень, що включає їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування,

який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту людини та її сім'ї), потребу у сторонньому догляді через самотність, сирітство, необхідність догляду та утримання непрацездатних членів сім'ї, жорстоке поводження в сім'ї тощо. Також до нетрадиційних соціальних ризиків доцільно відносити і ризики, спричинені певними державно-політичними подіями – воєнними діями, політичними репресіями, а також такі, що виникають унаслідок техногенних та екологічних катастроф¹.

Як інститут права соціального забезпечення соціальні ризики набувають таких ознак:

1. Соціальні ризики – це зазвичай явища об'єктивного характеру, їх настання не залежить від волі особи та не є наслідком дій останньої. Негативні наслідки соціальних ризиків не можуть бути усунені нею самостійно через зовнішні чинники, а не з будь-яких суб'єктивних причин.

2. Наслідками настання соціальних ризиків є обмеження чи порушення життєдіяльності людини, що зумовлює її соціальну та матеріальну незахищеність.

3. Важливою ознакою соціальних ризиків є те, що вони потребують закріплення у законодавстві саме як обставин, внаслідок настання яких особа може потребувати допомоги держави чи суспільства.

4. Настання соціального ризику є потенційно можливим для кожної людини. Вони обов'язково або як правило трапляються чи можуть трапитись за певних обставин.

Таким чином, соціальний ризик – це соціально значуща обставина об'єктивного характеру, з настанням якої громадяни (члени їхніх сімей) не здатні самостійно себе утримувати, а тому потребують додаткового матеріального захисту з боку держави.

З огляду на організаційно-правові форми соціального забезпечення, соціальні ризики можна класифікувати на страхові, тобто ті, які забезпечуються в межах системи

¹ Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития: [монография]. М.: Городец, 2000, с. 12.

соціального (державного та недержавного) страхування, та нестрахові – забезпечуються за програмою соціальної державної підтримки.

За юридичною природою виділяються такі ризики: непрацездатність, безробіття (часткове безробіття), втрата годувальника та малозабезпеченість.

Непрацездатність – це такий соціально-фізіологічний стан людини, що зумовлений втратою чи зменшенням природних функцій організму або зниженням професійної кваліфікації та неможливістю здійснення трудової діяльності відповідно до суспільне значущих вимог.

Непрацездатність може бути наслідком різних за природою юридичних фактів:

1) загально-соціальних, які зумовлені її фізіологічною та соціальною природою (наприклад, старість, вагітність та пологи, травма, не пов'язана з виробництвом, тощо);

2) професійних, які є наслідком чи пов'язані з трудовою діяльністю, що виконувала особа (нещасний випадок на виробництві, професійне захворювання);

3) публічних, які пов'язані з наслідками економічних, технічних, соціальних подій у конкретній державі (техногенні катастрофи, військові конфлікти, стихійні лиха тощо).

В умовах урбанізованого суспільства окремої уваги заслуговує демографічний ризик. Парадоксальність ситуації, що склалася, полягає в тому, що одним із шляхів покращення демографічної ситуації в місті є профілактика демографічного ризику в місті, реалізації якої зашкоджують соціальні умови суспільного життя.

Демографічний ризик слід розуміти як комплексне поняття, сукупність різноманітних ризиків, пов'язаних з людським фактором. Якщо рештусоціальних ризиків можна чітко розподілити на внутрішні та зовнішні, різні аспекти демографічного ризику існують як внутрішні, такі зовнішнічинники. Також значної уваги вимагають не лише наслідки втілення ризикових ситуацій, а й умови, що їх викликають.

До зовнішніх складових демографічного ризику відносять:

1. Ризик втрати частки населення внаслідок перевищення смертності над народжуваністю, причиною якої можуть бути, в тому числі й соціально-економічні умови.

2. Ризик зменшення населення внаслідок від'ємного сальдо міграції, через відсутність перспектив творчого та соціального зростання особистості.

3. Екологічний ризик, пов'язаний з можливістю погіршення загального рівня здоров'я населення.

4. Природно-кліматичний ризик, що може бути виражений у вигляді збільшення втрат населення внаслідок смертності чи зростання обсягу еміграції, через природні катаклізми чи зміни клімату.

5. Військовий та соціальний ризики, що мають безпосереднє відношення до соціально-психологічного клімату суспільства та зовнішньополітичної ситуації в світі.

6. Медичний та санітарно-гігієнічний ризик, що виражений у можливості отруєнь та виникненні епідемій в регіоні, внаслідок незадовільної діяльності чи недостатності фінансування відповідних служб.

7. Ризик зменшення населення та його якості, через зменшення фінансування державних / муніципальних програм щодо розвитку та виховання дітей-сиріт.

8. Ризик погіршення рівня здоров'я та життя населення внаслідок недостатності розвитку інформаційної інфраструктури регіону.

9. Ризик зменшення обсягів інвестування та скорочення ділової активності в місті внаслідок зменшення чисельності населення.

До внутрішніх складових демографічного ризику відносять:

1. Втрату працездатності, каліцтво, професійні захворювання, смертність, зменшення тривалості життя внаслідок незадовільних умов праці.

2. Ризик економічних втрат внаслідок браку робітників

високого рівня кваліфікації під час впровадження у виробництво нових технологій та систем управління.

3. Ризик економічних втрат внаслідок зміни місця роботи працівників, як результат цього – збільшення обсягів фрикційного безробіття на рівні міста.

4. Ризик зменшення обсягів виробництва внаслідок зниження рівня кваліфікації та працездатності робітників дорослого віку в умовах відсутності молоді.

5. Ризик недостатнього рівня матеріального забезпечення життя робітників у післяробочий пенсійний час.

6. Можливі втрати через збільшення випадків матримоніальної поведінки серед жінок (вагітність).

Крім вищезазначеного розуміння соціального ризику (вузьке значення), згідно з яким він визначається як імовірнісний значимий для суспільства збиток, що продукується соціальним життям, соціальний ризик також розглядається і як потенційна можливість отримання владою, суспільством і громадянами значимого збитку, джерелом якого виступають будь-яке середовище (природне, техногенне та соціальне) і будь-які сфери суспільного життя. Фактично соціальний ризик (широке значення) – це певна потенційна (можлива) небезпека, пов'язана з ухваленням / неухваленням рішення як реакція на відповідну соціальну дію.

Соціальні ризики в своєму історичному розвитку пройшли три етапи, в рамках яких сформувалися відповідні типи соціальних ризиків, що співіснують в сучасному світі. Так, К. Храмова виділяє традиційні, модернізаційні і демодернізаційні соціальні ризики¹. Традиційні соціальні ризики пов'язані з можливістю втратити своє місце в соціальній ієрархії, позбутися підтримки з боку системи, стати маргіналом. Це рівень індивідуальних ризиків, які мають локальний характер і часто зачіпають лише окремих індивідів. Модернізаційні соціальні ризики пов'язані з

¹ См.: Храмова К.В. Особенности социальных рисков постиндустриального общества // В мире научных открытий. 2011. № 4. С. 234-241.

досягненнями сучасної цивілізації, наслідки яких вже не можуть контролюватися людьми, що перетворює ці досягнення у ризикогенний фактор. Це призводить до кризи ідентичності сучасної людини в зв'язку з релятивізацією норм і неузгодженістю «Я» індивідуального і «Я» соціального. Демодернізаційні соціальні ризики обумовлені процесом ретрадиціоналізації, що проявляється в тому, що формально збережені традиції поступово позбавляються свого початкового змісту і втрачають можливості виконання функцій значущих авторитетів, які диктують суворі і передбачувані правила поведінки.

Схожу позицію презентує М. Ковальова¹, яка виділяє три типи і одночасно історичні види соціальних ризиків: природний, цивілізаційний і глобальний. До типологічних ознак відносяться взаємини людини з природою, взаємовідносини всередині соціуму, особливості застосування технічних засобів у діяльності людини і взаємодія суспільства і держави, держав між собою.

Природний ризик формується в період первісного хаосу людського існування, що характеризується відсутністю державності й атомізованою людиною. Тут можливі такі форми ризику, як непокоря сімейній, становій субординації, особисті психологічні властивості індивіда (конфліктність, авантюризм і т.п.), фізична слабкість, хворобливість тощо.

Цивілізаційний ризик є продуктом індустріальної цивілізації. У цей період змінилося ставлення до природи – поступово людина перейшла від становища залежності від природи і захисту від неї до ролі загарбника її багатств, в кінцевому рахунку, до ролі її приборкувача. У соціальному житті в ході модернізації відбулися кардинальні зміни: злам станового поділу, класове розшарування в епоху первинної індустріалізації по відношенню до засобів виробництва, а пізніше розшарування за рівнем доходу, освіти, роду занять, близькості до влади і вищих культурних цінностей; розвиток соціальних відносин (в прямому значенні цього

¹ Ковалева М.С. Эволюция понятия «риск» // Социологическое обозрение. 2002. Т. 2, № 1. С. 18-26.

поняття) між індивідами, індивідом і групою, індивідом і організацією, між організаціями і т.д. на основі моральних норм поведінки, соціальних інститутів, а також прийнятих у конкретному співтоваристві загальних правил, звичок, стилів (в одязі, мові, манерах). До ризику індивідуального додався ризик соціальний у вигляді масових форм протесту, світових війн, революцій. Індивідуалізація суб'єктів поведінки (на відміну від атомарного становища людини перед обличчям природного ризику) разом з твердженням культу людського розуму, який протистоїть Природі. Згодом це привело до появи таких форм соціально-політичного ризику, як тероризм і тоталітаризм, тобто в соціальній сфері процес модернізації, уніфікації, формалізації людських взаємин призвів до розширення області дії ризику та його поширення на людей, які жодного відношення до цього ризикованого заходу не мають.

Глобальний ризик є продуктом постіндустріального суспільства і є принципово новим типом соціального ризику. На це звертав увагу У. Бек, який стверджував, що суспільстворизик (тобто одна із версій постіндустріального суспільства) володіє такою рисою, як катастрофічність¹. Якщо для індустріального суспільства головним було виробництво і розподіл благ, цінностей, то для суспільства ризику головним стає відтворення і розподіл небезпек і ризиків. Тобто суспільстворизик – це система, яка відтворює ризики у всіх сферах життєдіяльності суспільства – економічній, політичній, духовній, соціальній. Виробництво ризиків набуває розширеної форми і передбачає крім фази виробництва ризику також і фази його поширення і споживання. Найбільш небезпечними в соціальному плані наслідками цього є те, що поглиблюються протиріччя між тими, хто виробляє ризики (найчастіше з метою отримання особистого прибутку), і тими, хто змушений їх споживати. Відповідно глобалізація суспільства призводить до глобалізації ризику. Рушійною силою цього нового світу

¹ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну: пер. с нем. М.: Прогресс-Традиция, 2000, с. 23.

стає «спільність страху», тим самим активізується питання про роль світової спільноти в регулюванні ризиків, які дедалі збільшуються.

В умовах урбанізації глобальні соціальні ризики набувають певної особливості, які багато в чому обумовлені якістю міського менеджменту. Поняття «міський менеджмент» вживається в широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні міський менеджмент – це система управління як така, тобто сукупності принципів, методів, засобів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування міського організму; у вузькому розумінні міський менеджмент – це комплекс дій, спрямованих на ефективну організацію, аналіз, діагностику та прогнозування різноманітних видів людської діяльності на території міст – із раціональним використанням людського, матеріально-технічного, природно-ресурсного потенціалів і забезпечення охорони довкілля та добробуту населення ¹.

Згідно з доповіддю Герхарда Хейліга «Перспективи світової урбанізації перегляду 2011 року»², опублікованої Відділом з питань народонаселення Департаменту з економічних і соціальних питань ООН, світовими проблемами розвитку міст, що свідчать про невдале міське управління і планування, є:

- нетрі (їх наявність свідчить про неефективну діяльність у сфері планування і спорудження дешевого житла, асфальтованих транспортних сполучень, електро-, водопостачання, утилізації відходів, каналізації);

- низька якість міського середовища (зведення низькостандартного житла, знищення зелених зон, недостатньо заходів із запобігання виникнення транспортних заторів, забруднення повітря, інтенсивного шуму);

1 Верменич Я. Урбанізаційні процеси в УРСР як об'єкт дослідження у системі локальної історії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наук. праць. – 2007. Вип. 16 (1), с. 265.

2 World Urbanization Prospects: The 2011 Revision by Gerhard K. Heilig, UN Department of Economic and Social Affairs. New York, 2012. – Access mode: http://esa.un.org/wpp/ppt/CSIS/WUP_2011_CSIS_4.pdf

- загрозлива криміногенна ситуація (групове насильство, наркоторгівля, сексуальна експлуатація, значна кількість убивств).

У доповіді зазначається, що низький рівень якості міського життя притаманний багатьом, у тому числі й розвинутим, країнам внаслідок слабкого управління, недостатнього планування, корупції, орієнтації виключно на швидке отримання матеріальної вигоди, порушення соціальних структур.

Враховуючи локальний характер міського менеджменту, соціальні ризики урбанізованого суспільства ускладнюються впливами регіональних і центральних органів управління. Б. Карпінський і Г. Комарницька не безпідставно стверджують, що в сучасних умовах великі міста перетворюються на своєрідні фільтри між глобальним і регіональним середовищем. Унаслідок цього глобалізаційні виклики сприймаються містами, трансформуються й транслуються на регіональний рівень, передусім на прилеглі території. Крім того, великі міста є найчастіше регіональними адміністративними центрами, вони формують регіональну політику, відіграючи, у такий спосіб, важливу роль у реагуванні на глобалізаційні виклики та на формування державотворчого патріотизму нації, яке відображається в податках та є його кількісним фактичним вимірником щодо конкретизації реальної участі (нинішніх та майбутніх) платників податків у формуванні фінансової складової життєзабезпечення й розвитку держави¹.

У цілому, враховуючи сучасні тенденції, спектр соціальних ризиків в урбанізованому суспільстві містить комплекс взаємообумовлених викликів. Так, на прикладі британських міст Ніколас Френсіс визначає ті ризики, які постануть перед ними в майбутньому:

- зростання населення: як і де міста можуть розмістити мешканців, кількість яких зростатиме наступні 50 років?

1 Карпінський Б.А., Комарницька Г.О. Функціонування міст – важлива складова державотворчого патріотизму нації // Науковий вісник Мукачівського державного університету. Сер.: Економіка. 2016. Вип. 1 (5), с. 225.

- життєві стандарти: що зменшить варіативність стандартів життя всередині і між містами?¹
- конкурентність: як містам бути продуктивними й конкурентними в світлі нових економічних можливостей?
- здоров'я: як зробити міста більш екологічними?
- вміння: як містам формувати й утримувати людський капітал, які вміння для цього потрібні?
- національна система: який характер має національна система міст?
- зв'язки: чи потрібно розвивати зв'язки між містами?

Цікаві дані щодо сприйняття мешканцями м. Дніпро соціальних ризиків, дають результати Четвертого всеукраїнського муніципального опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» в період з 20 січня по 10 лютого 2018 р.²

Зокрема, респондентам було запропоновано відповісти на питання «Як змінилося за останні 12 місяців економічне становище в Україні» і «На Вашу думку, як зміниться економічне становище в Україні в найближчі 12 місяців» (див. табл. 1). Домінуючими настроями дніпрян є песимізм стосовно економічного становища в Україні як за останній рік, так і на перспективу.

Приблизно такі ж показники зафіксовано у власному дослідженні, проведеного в грудні 2017 р. (див. табл. 2), що свідчить про сталість настроїв мешканців м. Дніпро щодо самовідчуття власного становища.

Показовим для визначення ризикотвірного потенціалу м. Дніпро є відповіді на запитання «Якщо є можливість обрати лише одне з двох, що є важливішим для Вас: демократична система врядування чи зможна економіка?» (див. табл. 3). Абсолютна більшість городян є прихильниками матеріального добробуту (економічний базис), тоді як майже третина опитаних дніпрян додержуються нематеріальних

¹ Беляєва М. Розумні міста: що нас чекає наступні 50 років // Korydor. Журнал про сучасну культуру. 2015. 2 вересня. – Режим доступу: <http://www.korydor.in.ua/ua/ideas/smart-cities.html>

² Четверте всеукраїнське муніципальне опитування. 20 січня-10 лютого, 2018 р. / Center for Insights in Survey Research; Соціологічна група «Рейтинг». К., 2018.

цінностей (надбудова).

Таблиця 1. – Розподіл відповідей на запитання
«Як змінилося за останні / наступні 12 місяців економічне
становище в Україні» (у %)

	За останні 12 місяців	Прогноз на наступні 12 місяців
Набагато покращилось / покращиться	2	1
Дещо покращилось / покращиться	7	8
Залишилось / залишиться на попередньому рівні	19	24
Дещо погіршилось / погіршиться	36	31
Набагато погіршилось / погіршиться	29	16
Важко відповісти	8	19

Складено за: ¹

Таблиця 2. – Розподіл відповідей на запитання
«Як, на Вашу думку, змінилося Ваше життя
за останній рік?» (у %)

	%
суттєво покращилося	2,4
поступово покращується	7,0
нічого не змінилося, все залишилося, як і раніше	36,1
поступово погіршується	34,1
значно погіршилося	18,2
важко відповісти	2,1

¹ Там само, с. 12, 16.

Таблиця 3. – Розподіл відповідей на запитання «Якщо є можливість обрати лише одне з двох, що є важливішим для Вас: демократична система врядування чи заможна економіка?» (у %)

	%
Демократія є більш важливою для мене	31
Заможність є більш важливою для мене	55
Важко відповісти	15

Складено за: ¹

У зв'язку з цим важливим є відповіді на запитання «Які Ви бачите основні перешкоди, які не дають зайти у Ваше місто бізнесу, який би Ви хотіли побачити?» (див. табл. 4). Дніпряни такими основними перешкодами вбачають місцеву корупцію (47%), брак інвестиційних коштів (38%) і брак безпеки (37%). Тобто безпека виявляється одним із головних чинників комфортного життя.

Таблиця 4. Розподіл відповідей на запитання «Які Ви бачите основні перешкоди, які не дають зайти у Ваше місто бізнесу, який би Ви хотіли побачити?» (у %)

Місцева корупція	47
Брак інвестиційних коштів	38
Брак безпеки	37
Погана місцева інфраструктура	24
Брак кваліфікованої робочої сили	26
Інше	7
Важко відповісти	22

Складено за: ²

¹ Там само, с. 18.

² Четверте всеукраїнське муніципальне опитування..., с. 64.

Для з'ясування стану захищеності городян на побутовому рівні була змодельована певна гіпотетична ситуація. Відповідаючи на запитання «Чи відчуваєте Ви себе в безпеці, ідучи сам/сама додому після настання темряви у Вашому районі?» (див. табл. 5), майже половина опитаних (49%) обрали варіанти «Ні, я почуваюся швидше в небезпеці» і «Ні, я почуваюся повністю в небезпеці», тоді як протилежної позиції додержується 42% (ті, хто обрав варіанти «Так, я почуваюся цілком безпечно» і «Так, я почуваюся швидше безпечно»). Тобто досягнуто певний паритет у відповідях, що свідчить про те, що криміногенна обстановка в місті не є критичною.

Одним із важливих ризикотвірних чинників є обсяг протестних настроїв. За спостереженнями фахівців ДМГО «Центр міжнародної безпеки» мешканці м. Дніпро майже 42% опитаних респондентів відзначили, що протестні настрої в регіоні зберігаються на середньому рівні 3 балів (за 5-бальною шкалою). Серед потенційно конфліктних ситуацій в місті були відзначені несправедливі рішення в судах, акції малого та середнього бізнесу через високі податки, перекриття мостів. Майже усі опитані респонденти зазначили, що цілі Революції Гідності так і не були досягнуті, і що в поточній ситуації вони не бачать для себе і своєї родини майбутнє в Україні. Відповідаючи на запитання, чи можливий спровокований Росією сценарій «ДНР/ЛНР» в регіоні, лише 9,3% опитаних погодились, що такий сценарій можливий¹.

Таблиця 5. Розподіл відповідей на запитання «Чи відчуваєте Ви себе в безпеці, ідучи сам/сама додому після настання темряви у Вашому районі?» (у %)

Так, я почуваюсь цілком безпечно	17
Так, я почуваюсь швидше безпечно	25
Ні, я почуваюсь швидше в небезпеці	29

¹ Матеріали дослідження «Паспорт безпеки України: національний та регіональний виміри» / ДМГО «Центр міжнародної безпеки». К., 2017, с. 24.

Ні, почуваюсь зовсім в небезпеці	20
Важко відповісти	9

Складено за:¹

З'ясуванню обсягу протестних настроїв було присвячено блок питань у власному дослідженні, проведеного в грудні 2017 р. Так, відповідаючи на запитання «Чи підтримуєте Ви особисто проведення в Україні масових протестних акцій (нового Майдану)?» (див. табл. 6), трохи більше третини (34%) опитаних висловили готовність у тій чи іншій формі підтримати акції протесту. При цьому лише 8,7% дніпрянготові особисто взяти участь у протестних акціях.

Таблиця 6. Розподіл відповідей на запитання «Чи підтримуєте Ви особисто проведення в Україні масових протестних акцій (нового Майдану)?» (у %)

Ні, не підтримую	54,6
Підтримую, але особисто не буду брати участь	25,7
Готовий особисто взяти в них участь	8,3
Важко відповісти	11,4

Респондентам також було запропоновано відповісти на запитання «До якої із форм протестної активності Ви готові вдаватися?» (див. табл. 7). Абсолютна більшість городян для демонстрації своїх протестних настроїв готові брати участь у конвенціональних формах активності – участь у виборах (51,4%), підписання різного роду петицій та звернень громадян (16,1%), вступ до опозиційної партії (0,2%). Лише 3,1% респондентів схильні до крайніх заходів у прояві свого протесту – готові взяти до рук зброю, що не є критичним.

¹ Там само, с. 112.

Таблиця 7. Розподіл відповідей на запитання «До якої із форм протестної активності Ви готові вдаватися?» (у %)

Участь у виборах	51,4
Підписання різного роду петицій та звернень громадян	16,1
Участь в акціях протесту	4,2
Участь в акціях громадянської непокори, новому «Майдані»	2,9
Вступ до опозиційної партії	0,2
Жодне з перелічених	13
Важко відповісти	9,1

Соціокритична маса, яка визначається за ознакою інтенсивності протестних настроїв і означає кількість людей, які за своїми характеристиками можуть виконувати роль психічного детонатора в певній соціальній спільності – у нашому випадку йдеться про територіальну громаду м. Дніпра. Обсяг соціокритичної маси для територіальної громади великого міста становить 25-35%. Якщо віднести до соціокритичної маси тих, хто обрав варіанти з великою інтенсивністю протестних настроїв («участь в акціях протесту», «участь в акціях громадянської непокори, новому “Майдані”», «взяти до рук зброю») становить 10,2%, що не є загрозливим для суспільної стабільності.

Таким чином, соціальні ризики як продукт індустріального суспільства періоду первісного накопичення капіталу у сучасному (урбанізованому) суспільстві зазнали серйозних змін, що потребує зміни парадигми їх оцінки та аналізу. Якщо на початковому етапі соціальні ризики були продуктовані виробництвом і розподілом благ, цінностей, то сьогодні вони продукуються виробництвом і розподілом небезпек (реально існуючих) і страхів (суб'єктивно існуючих), тобто соціальні ризики в суспільстві ризику самовідтворюються, причому це виробництво набуває розширеного характеру, тобто передбачає фази власно виробництва (відтворення), поширення і споживання ризиків.

Розділ 2

Культура сучасного міста

2.1. Ідентичності містян Дніпра: історичний, етнічний, релігійний та політико-владний вимір

Специфіка та походження Дніпра в контексті формування ідентичностей його жителів

Дніпро – обласний центр Дніпропетровської області, що посідає четверте місце за чисельністю населення в Україні (станом на 1 березня 2018 року – 1 001 558 тис. осіб) після Києва, Харкова та Одеси. Дніпро раніше мав назви: Катеринослав (1776-1797 рр.; 1802-1926 рр.) та Новоросійськ (1797-1802 рр.), Дніпропетровськ (1926-2016 рр.). Сучасна назва складається з назви ріки, на якій розташоване місто. Дніпро – одне із крупних промислових, освітніх, фінансово-економічних та транспортних міст України, лідер у металургійній, ракетобудівній та інших важких галузях промисловості.

Існує три теорії походження міста: російсько-імперська, пізньорадянська та козацька:

1. Найпершою офіційно визнаною версією виникнення міста стала російсько-імперська концепція, відповідно до якої Катеринослав-Дніпро починає своє існування з 1787 р., коли (9 (22) травня) російська імператриця Катерина II заклала перший камінь в основу Спасо-Преображенського собору. Ця дата заснування залишалася офіційно схваленою російською імператорською владою. Про це, зокрема, свідчило те, що у 1887 р. в Катеринославі досить широко відзначили 100-річний ювілей міста.

2. Пізньорадянська концепція. Офіційною радянською версією заснування міста, схваленою центральним керівництвом СРСР, став 1776 р. – час подання рапорту Азовського губернатора В.О.Черткова про виготовлення

проекту та виділення коштів для будівництва губернського м. Катеринослава на р. Кільчень, який в 1976 р. трактувався тодішнім компартійним керівництвом як достатній привід для проведення 200-річного ювілею міста. Така версія заснування відповідала як прагматичним інтересам – отримати під 200-річний ювілей чималі фонди в інтересах Дніпропетровська (що було успішно досягнуто), так і пояснювалася політико-ідеологічними мотивами, оскільки заперечувала офіційну версію класово ворожого царського режиму – заснування міста безпосередньо Катериною II. Радянська версія залишалася офіційною на рівні місцевого самоврядування дніпровської громади до 2014 р.

3. «Козацька» версія походження Катеринослава-Дніпропетровська, що виникла з кінця 1980-х років як науково обґрунтована теорія. Сьогодні вона підтримується більшістю дніпропетровських істориків, що осмислювали проблему походження міста (серед них Ю. А. Мицик, Г. К. Швидько, С. І. Світленко та ін.). Серйозну аргументацію на захист цієї теорії наводить книга дніпровських істориків О. А. Репана, В. С. Старостіна, О. В. Харлана «Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI-XVIII століть в історії Дніпропетровська», що вийшла в 2008 році. Відповідно до «козацької» версії походження міста, у територіальному та адміністративному плані Катеринослав Дніпровський є правонаступником повітового міста Новий Кодак, від якого було отримано повітові установи, певні елементи міської влади та територію міського округу. Причому отримано не внесенням ззовні, а перенесенням у межах єдиної адміністративно-територіальної структури, яку можна визначити як первісний проект «Катеринослав Дніпровський» або «Великий Катеринослав». Новий Кодак був заснований у 1645 р. польським урядом на місці поселення, яке виникло не пізніше 1596 р. та виконувало функції забезпечення перевезень через Дніпро. З 1652 р. Новий Кодак заново відбудовує Б. Хмельницький, а з 1750 р. він стає військово-адміністративним центром Кодацької паланки Запорозької Січі (нині територія колишнього

містечка Новий Кодак та його фортеці – один із житлових масивів Дніпра, що має назву «Кайдаки»). «Козацька» версія дає сьогодні підстави місцевим політичним силам правого та право-центристського спектру виступати за перейменування області на Січеславську.

Можна умовно виділити чотири етапи генези міста: козацький, російсько-імперський, радянський та етап української незалежності. Кожен з цих етапів (точніше, символічний вимір кожного з цих етапів) вплинув на формування ідентичностей містян Дніпра.

Основні віхи становлення міста

870 р. – на Монастирському острові (безпосередня частина нинішнього Дніпра), за твердженням єпископа Феодосія (Макаревського), грецькими ченцями був заснований монастир, що став центром християнізації в регіоні, а сам острів – місцем зупинки у 957 р. княгині Ольги та у 988 р. – київського князя Володимира під час його походу на Корсунь (Херсонес).

1576 р. – згадка про містечко Самар в універсалі Стефана Баторія 1576 р., що був розвинутим урбаністичним центром XVI-XVII ст. на території нинішнього Дніпропетровська.

Липень 1635 р. – побудова козацької фортеці Кодак (за версією історика Ю. І. Мицика, міста, що дало поштовх урбанізаційним процесам в регіоні та поклало початок Катеринославу).

1650 р. – заснування Нового Кодаку, що з 1752 р. став центром управління запорізької Кодацької паланки, з 1787 р. по 1791 р. виконував функції Катеринослава II (за твердженням Д. І. Яворницького).

1688 р. – на місці старовинного запорозького містечка Самар збудована Новобогородицька (Усть-Самарська) фортеця, яка за теорією В. Я. Ломиковського була

протомістом Катеринослава¹.

1743 р. – оселився в майбутньому серці міста засновник трьох великих парків Дніпра козацький осавул Лазар Глоба, один з яких з 1992 р. носить його ім'я

1750 р. – виникла козацька слобода Половиця (місцина від залізничного вокзалу до парку ім. Т. Шевченка нинішнього Дніпра). Назва походить від річки Половиці (від слова «половина»). Слобода Половиця оцінювалася істориками Г. Розановим, Д. І. Багалієм, Д. І. Яворницьким як попередниця міста Катеринослава. За словами Д. І. Багалія, «Половиця – зерно, з якого виросло місто Катеринослава»².

11 січня 1776 р. російською імператрицею Катериною II ухвалюється рішення про будівництво губерньського міста як центру Азовської губернії із розташуванням його на р. Кільчені при впадінні її у р. Самару, міста, яке з 16 квітня 1776 р. в офіційних документах отримало назву Катеринослава, а пізніше в історіографічній літературі – Катеринослава I (Кільченський).

20 липня 1778 р. – до Катеринослава I переводиться Азовське губерньське правління.

22 січня 1784 р. – за указом Катерини II у зв'язку з утворенням Катеринославського намісництва з Азовської та Новоросійської губерній було визначено нове місце Катеринослава на правому березі Дніпра, біля Нового Кодаку.

4 липня 1784 р. Сенат оголосив про відкриття Катеринославського намісництва в Кременчуці.

9 (22) травня 1787 р. – урочисте закладення Преображенського собору імператрицею Катериною II, австрійським імператором Йосифом II Габсбургом та

1 Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Інститут Рукопису. Ф.1. Збірка О.М. Лазаревського. Спр. 54663. Матеріали малоросійського історика В. Я. Ломиковського; Мицик Ю.А. Оригінальна теорія виникнення Катеринослава історика початку XIX ст. // Південна Україна XIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2001. Вип. 6. С. 219-223.

2 Багалій Д. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Х.: Видавництво «Союз» Харк. кредит. союзу кооперативів, 1920, с. 30.

Г.О.Потьомкіним, що символізувало офіційне утворення Катеринослава на Дніпрі.

1 червня 1789 р. – Катеринослав почав функціонувати як центр Катеринославського намісництва.

22 грудня 1797 р. Катеринослав був перейменований на Новоросійськ (до 1802 р.) та став центром Новоросійської губернії.

1802 р. – Катеринославу повертається стара назва та він стає центром Катеринославської губернії.

29 липня 1811 р. був затверджений міський герб Катеринослава: на щиті у блакитному полі вензель Катерини II з офіційною датою заснування «1787», оточений дев'ятьма золотими зірками, що означали роки життя імператриці після утворення міста, а над щитом була поміщена імператорська корона, яка символізувала особливе імператорське покровительство. Цей герб використовувався до 1917 р.

1838 р. – в місті почала виходити перша газета – «Екатеринославские губенские ведомости».

1847 р. – відкрито перший постійний театр в Катеринославі.

1849 р. – відкрито перший музей – «Музеум древностей».

1849 р. – під керівництвом губернатора А. Я. Фабра була здійснена реконструкція центральної артерії міста – Катерининського проспекту (нині – просп. Д. Яворницького), завдяки якій центральна частина міста набула остаточного вигляду. Цей проспект є основним місцем проведення політичних заходів (демонстрацій, мітингів, пікетів в останні десятиріччя).

18 травня 1884 р. – у Катеринославі відкрито залізницю та перший капітальний міст через Дніпро.

10 травня 1887 р. – у Катеринославі був відкритий перший металургійний завод – Брянський (Олександрівський), з 1926 р. – Дніпропетровський металургійний завод ім. Г. І. Петровського, нині – ПАО «ЄВРАЗ-ДМЗ»

Грудень 1897 р. – у Катеринославі утворився «Союз боротьби за визволення робітничого класу», до керівництва

якого увійшли І. В. Бабушкін та Г. І. Петровський, іменами яких були названі один з районів (Бабушкінський), одне з великих промислових підприємств міста (завод ім. Г. І. Петровського) та, власне, саме місто (Дніпропетровськ).

14 червня 1897 р. – у Катеринославі був пущений перший трамвай.

1898 р. – «Союз боротьби за визволення робітничого класу» був перейменований в Катеринославський комітет РСДРП.

1926 р. – Катеринослав перейменований у Дніпропетровськ.

2016 р. – Дніпропетровськ був перейменований у Дніпро.

Історична пам'ять як чинник формування ідентичностей містян Дніпра

Історична пам'ять є одним із чинників формування ідентичностей основних етнічних груп Дніпра. Історичне минуле міста визначає особливості етнічної, політичної та міської (дніпровської) ідентифікацій мешканців міста, поєднуючи та структуруючи ці ідентифікації. З дня свого заснування Дніпро (тоді ще – Катеринослав) складався з трьох основних громад – російської, єврейської та української. Наприкінці XIX ст. за переписом 1897 р. росіяни складали 41,8 % (47200 осіб), євреї – 35,4 % (39979 осіб), українці – 15,8 % (17787 осіб), поляки – 3 % (3418 осіб), німці – 1,3 % (1438 осіб), білоруси – 1,2 % (1383 осіб), татари – 0,6 % (726 осіб)¹. Як бачимо, на кінець XIX ст. Катеринослав був російсько-єврейським містом за національним складом. Разом ці дві національності складали 77,2 % міських мешканців. За мовою ділового та повсякденного спілкування місто з початку свого існування було російськомовним.

З національним складом населення Катеринослава безпосередньо корелювали релігійні погляди. Росіяни та українці разом з білорусами були православними, євреї –

1 Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкаго Т. XIII. Екатеринославская губерния. СПб.: Центральный статистический комитет МВД, 1904, с. 74-75.

іудеями, поляки – римо-католиками, татари – мусульманами. Так, за віросповіданням більшість мешканців міста була православною - 57,8 % (65196 осіб), далі йшли іудеї – 36,3 % (40971 осіб), римо-католики – 3,5 % (3986 осіб), лютерани – 1,1 % (1290 осіб), мусульмани – 0,6 % (664 осіб)¹.

Сьогодні етнічний розподіл мешканців Дніпра дещо інший, але він певним чином впливає на ідентичності мешканців міста.

У нинішньому Дніпрі українці за офіційними даними істотно переважають над іншими національностями. За переписом 2001 р. українці в місті склали - 72,55 %, тоді як росіяни - 23,51%, а євреї – 0,98 %². Що стосується віросповідання, то сьогодні переважна більшість віруючих у Дніпрі також належить до православ'я. Дніпро є центром єпархії Української православної церкви Московського патріархату і резиденцією митрополита Дніпропетровського і Павлоградського (з 1993 р.) Іринія (Івана Середнього). Також у місті розташована резиденція єпископа Дніпропетровського і Криворізького Української православної церкви Київського патріархату Симеона (Зінкевича). Доволі показово, що у 2013 р. Дніпропетровська міська рада присвоїла митрополиту Іринію звання «Почесний громадянин Дніпропетровська». Крім нього, жодний з релігійних діячів цього звання не отримував за роки незалежності. На другому місці за чисельністю в сучасному Дніпрі є іудеї, яких нараховується більше 6 тисяч.

Переважання українців пояснюється, по-перше, постійним припливом сільського населення з найближчих сіл внаслідок промислового зростання міста в передреволюційні та радянські часи, по-друге, соціальною мімікрією євреїв та росіян. Що стосується євреїв Дніпра, то ще з 1932 р. при впровадженні паспортів нового зразка з «п'ятою графою» вони масово змінили прізвища та вказали

1 Там же, с. 76-77.

2 Національний склад населення Дніпропетровської області (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Дніпропетровськ: Дніпропетровське обласне управління статистики, 2003, с. 47, 82.

неєврейську національність¹. Так, за переписом 2001 р. євреями записалися всього 10,503 тис. (0,98% загальної чисельності міста), хоча за даними єврейських джерел, чисельність єврейської громади Дніпра дорівнює від 50 до 60 тис.² За переписом 1989 р. євреїв нараховувалося 37,869 тис. або 3,19% від усього населення міста. Частина росіян Дніпра мімікувала вже за доби незалежності. Якщо під час перепису 1989 р. городяни, які мали батьків української та російської національності, вказували себе росіянами, то вже під час перепису 2001 р. воліли записуватися українцями.

Незважаючи на офіційне переважання українців серед мешканців сучасного Дніпра, він залишається здебільшого російськомовним. Однією з причин такої ситуації є те, що з початку свого існування Дніпро формувався як центр управління колонізаційними процесами на Півдні Росії³, як третя столиця Російської імперії з відповідними традиціями та символами. Українці, що в радянські часи потрапляли до промислових підприємств, швидко русифіковувалися. Євреї, як до революції, так і після здобуття Україною незалежності, сприяли утвердженню образу міста як такого, що має російські корені. Так, за свідченням єврейських джерел, пам'ятник О. С. Пушкіну в місті в 1901 р. був збудований євреєм Іллею Яковичем Гінцбургом (Еліашем Гінзбургом)⁴. Відкритий у 2004 р. Катеринославський бульвар з'явився завдяки єврейському олігарху Г. І. Аксельроду, пам'ятник якому встановили на цьому ж бульварі.

1 История еврейской общины // Сайт Днепропетровской еврейской общины. – Режим доступу: http://djс.com.ua/h_obchiny/?id=1

2 Еврейская карта мира. – Режим доступу: <http://www.sem40.ru/world/ukraine.shtml>; Журавель О. В начале 2012 года в Днепропетровске откроется еврейский центр // dnepр.info (Единый информационный портал). – Режим доступу: <http://dnepр.info/news/region/photo-menoradnepр>; Шмуэль Каминецкий // Мнения. Обозреватель. – Режим доступу: <http://mnenia.obozrevatel.com/info/12.htm>

3 Начертание города Екатеринослава // Донесения князя Г.А.Потемкина-Таврического об управлении вверенными ему губерниями Новороссийской, Азовской, Екатеринославской, Харьковской и Таврической областей. 1776-1791 гг. / Російський державний архів давніх актів. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 799. Арк. 39-40 зв.

4 История еврейской общины...

Проте основний акцент представники єврейської громади завжди робили на тому, щоб перетворити Дніпро у центр єврейської культури. У 1791 р. імператриця Катерина II видає наказ «Про надання євреям громадянства у Катеринославському намісництві та Таврійській губернії» і вже у 1793 р. до Катеринослава кинулися євреї. До революції представники цієї національності встигли побудувати в місті низку національних навчальних закладів та більше 40 синагог, в роки радянської влади з масовим наступом на релігію більшість із них була зачинена. Зі здобуттям Україною незалежності єврейська громада Дніпра повертає собі низку культових будов та створює нові. Так, були повернуті найбільш стара хоральна синагога «Золота троянда» (1852 р.) на вулиці Шолом-Алейхема (колишня – Єврейська), «Мала» синагога на вулиці Коцюбинського (колишня – Йорданська) та хабадська синагога на вулиці Миронова (колишня – Залізна). У 2012 р. у Дніпрі був побудований один із найбільших у світі єврейських громадських центрів «Менора». Центр має площу 50 тис. м² та складається із семи башт у вигляді однойменного єврейського релігійного атрибуту. Очевидно, масштаби побудови цього центру символізують претензії дніпровського єврейства на особливу роль не лише в межах України чи пострадянського простору, але й загалом у світі. Про ці претензії побіжно свідчить те, що головний ініціатор створення «Менори» дніпровський мільярдер І.В. Коломойський добився свого призначення спочатку президентом Об'єднаної єврейської громади України (2008 р.), а пізніше (2010 р.) – Європейської ради єврейських громад. У даному зв'язку також симптоматично, що головний бізнес-партнер І.В. Коломойського, голова Дніпровської єврейської громади та один із основних спонсорів створення «Менори» Г.Б. Боголюбов ще в 2010 р. назвав Дніпро «єврейською столицею України»¹. Прагнення до домінування над світом (соціальним, політичним, фізичним і т.п.), до виконання

¹ Днепропетровск стал еврейской столицей Украины, – Боголюбов // Фокус. ua. – Режим доступу: <http://focus.ua/society/157650/>

деякої месіанської ролі, що знайшло свій специфічний прояв у діяльності представників єврейської громади міста, є характерним для дніпропетровської ідентичності в цілому. Показовою ілюстрацією цієї риси дніпровської ідентичності став вираз «Дніпро – не перше місто в Україні, але й не друге».

Вплив представники дніпровської єврейської громади на політику в Україні здійснюють в основному побічно, через фінансування політичних кампаній різних політичних сил. Як правило, демонструється лояльність правлячим силам, але при цьому надається неpubлічна підтримка опозиційним¹. Так, за свідченням Б. А. Філатова, «помаранчева» революція в Дніпрі була фінансово та організаційно підтримана, зокрема, місцевими єврейськими бізнесменами В. В. Єрмолаєвим, Г. І. Аксельродом, І. В. Коломойським². За визнанням останнього, він витратив на «помаранчеву» революцію «до п'яти мільйонів доларів», при цьому також «добровільно-примусово» підтримував В. Ф. Януковича³. Кандидати в депутати, які представляють бізнес-інтереси представників дніпровської єврейської громади, висувуються, в основному, як представники правлячої партії. Наприклад, у 2010 р. від Партії регіонів були обрані депутатами міськради член опікунської ради дніпропетровської єврейської громади, голова правління великої будівельної кампанії АТЗТ НВО «Созидатель», колишній місцевий діяч НСНУ О. Л. Турчин та директор комунального підприємства «Бюро обліку майнових прав та діяльності з нерухомістю» Дніпропетровської міської ради Г. Л. Гуфман. У 2012 р. до Верховної Ради пройшли І. М. Циркін (Партія регіонів, представляв інтереси великих єврейський бізнесменів В. В. Єрмолаєва та В. М. Шамотія),

1 Найем М., Лещенко С. Игорь Коломойский: «Если президентом станет Тимошенко, я себя вижу в эмиграции» // Украинская правда. 2008. 28 марта. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2008/03/28/4436519/>

2 Филатов Б. Революция в ресторане, или Откровения циничного ловкача // Обозреватель. ua. 2005

3 Найем М., Лещенко С. Указ. соч.

Я.Я. Безбах (Партія регіонів, представляв інтереси В. М. Пінчука, одного із основних спонсорів дніпровської єврейської громади, нащадка рабинів та меламедів¹). Можна стверджувати, що участь у політичному житті представників єврейської громади визначали прагматичні та національно-культурні цінності. Разом з тим, обрання депутатами представників єврейської громади безумовно свідчить про високий рівень національно-культурної толерантності дніпровців. Симптоматичним в даному контексті було те, що з 2 березня 2014 р. по 24 березня 2015 р. Дніпропетровську область очолював І. В. Коломойський.

Найбільш давні історичні корені серед провідних етносів міста мають українці. Однією із основних своєрідних історико-генетичних та духовних основ української політичної ідентичності міста виступають культурні та визвольні традиції запорізького козацтва. Територія, на якій було засновано місто наприкінці XVIII ст., здавна входила до ареалу розселення українських козаків. У 1635 р. на місці сучасного Дніпра польським урядом для контролю за діями козаків та перекриття постачання Січі припасами й лісом з Самарських лісів була побудована фортеця Кодак (Старий Кодак). В тому ж році запорізькі козаки на чолі з І. Сулимою захоплюють цю фортецю. Недалеко на південний схід від неї у 1639 р. польським урядом було збудовано нову фортецю під такою ж назвою², що мала стати центром польської колонізації краю. Проте вже 1648 р. після початку Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького Кодак знову захоплюють козаки³. З заснуванням у 1645 р. Нового Кодаку, частина населення Старого Кодаку переселяється до новозаснованого містечка. (З 1752 р. Новий Кодак стає центром управління запорізької Кодацької паланки, а з 1787 р. по 1791 р. виконував функції Катеринослава II (за

1 Пінчук негласно посетил Израиль // Itogi.ua. 2009. 28 сентября. – Режим доступа: <http://itogi.ua/society/332-2009-09-28-05-58-30.html>

2 Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI-XVIII століть в історії Дніпропетровська. К.: Українські пропілеї, 2008, с. 19.

3 Шевал'є П. Історія війни козаків проти Польщі. К.: Томіріс, 1993, с. 43.

твердженням Д.І. Яворницького)). З 1656 р. Старий Кодак переходить до володінь Запорозької Січі. На той час це було польсько-українське лоцманське місто, де жили фахівці з проведення плотів через дніпровські пороги. У цьому ж році тут була встановлена перша похідна православна церква в ім'я Архістратига Михаїла. Поляки тут мали свій релігійний центр - домініканський костюл¹. Все це вказує на те, що ще з середини XVII ст. у поселеннях, на місті яких зараз знаходиться Дніпро, закладалися основи мультикультуралізму, терпимості до представників інших релігій та національностей. Одночасно можна стверджувати, що такої терпимості не було між агентами української козацької та російської імперської урбаністичних традицій. Замість терпимості, між ними швидше було протистояння. Так, у 1709 р. Старокодацьке поселення було спалене Російським каральним військом «щоб надалі не було прихистком для злодіїв»², до яких зараховували козаків. Справа в тому, що частина запорожців брала участь у селянській війні 1707-1708 рр., а також підтримала гетьмана Лівобережної України Івана Мазепу в 1709 р.

Незабаром козаки відновили Старий Кодак, який було знову знищено за умовами Прутського трактату 1711 р. між Росією та Туреччиною. Пізніше фортецю знову відновили козаки. У 1720-х рр. її захопив кримський хан, а у 1733 р. козаки знову повертають її собі³. У період російсько-турецької війни 1736-1737 рр. Старий Кодак переважно стає україно-російським містом з православною релігійною культурою. У цей час настоятель усіх запорозьких церков - ієромонах Павло «збудував» нову похідну церкву в ім'я святого Архістратига Михаїла в слободі Старий Кодак для запорожців та російських військ, що тут знаходилися⁴. Вже у 1748 р. на кошти запорозького козацтва було побудовано

1 Репан О., Старостін В., Харлан О. Указ. твір, с. 25.

2 Там само, с. 26.

3 Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького: історична література. Д.: Січ, 2003, с. 247.

4 Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т.1. Л.: Світ, 1990, с. 269.

сталу дерев'яну церкву в ім'я святого Архангела Михаїла і до неї призначено постійний церковний причт¹.

З ліквідацією у 1775 році Запорозької Січі Старий Кодак було визначено державною слободою, а його населення поповнилося колишніми запорозькими козаками, яких зганяли з насиджених місць у слободи й містечка, де поряdkувала вже нова адміністрація². У березні 1785 року тут спорудили нову дерев'яну церкву в ім'я святого Архангела Михаїла³, яка була розібрана за радянської влади в 1937 р.

Поряд із Старим Кодак, важливу роль у розвитку української козацької урбаністичної традиції на території сучасного Дніпра відігравав Новий Кодак. У 1645 р. це містечко було засновано польським урядом на місці поселення, яке виникло, за словами О. Репана, В. Старостіна та О. Харлана, не пізніше 1596 р. та виконувало функції забезпечення перевезень через Дніпро⁴. За твердженням І. С. Стороженка, у 1652 р. Б. Хмельницький побудував земляну фортецю Новий Кодак, що стала військово-адміністративним центром Кодацької паланки Запорозької Січі (з 1750 р.) (нині територія колишнього містечка Новий Кодак та його фортеці – один із житлових масивів Дніпра, що має назву «Кайдаки») ⁵. У Новому Кодак розміщувалася військова паланка з паланочним полковником, військовою канцелярією, осавулом, соборною церквою зі священиками, були побудовані адміністративні будинки та громадські міста. У 1783 р. Новий Кодак набув статусу повітового міста. Приблизно до того ж часу належать згадки про місцевого городничого та Новокодацьке громадське правління. Можна стверджувати, що Новий Кодак представляв собою

1 Макаревський Ф. Материали для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав: типография Я.М. Чаусского, 1880, с. 180.

2 Там же.

3 Там же, с. 184.

4 Репан О., Старостін В., Харлан О. Указ. твір, с. 37.

5 Стороженко І.С. Степовий кордон України (XV-XVII ст.) // Історія міста Дніпропетровська. Д.: Грані, 2006, с. 42.

ранньомодерне українське місто. Воно мало тенденцію до сталого розвитку і було домінантним центром, який підносився над тодішніми державними слободами: Половицею, Кам'янкою Лоцманською та Старим Кодак¹. Дослідники О. А. Репан, В. С. Старостін та О.В. Харлан встановили, що розквіт Нового Кодака відбувався в XVIII ст., коли це місто набуває функцій адміністративного паланочного центру, у підпорядкуванні якого перебувало близько 12 тис. км² території на Правобережжі та дніпровські острови. Не менш важливим є висновок зазначених авторів про те, що «у територіальному та адміністративному плані Катеринослав Дніпровський є правонаступником повітового міста Новий Кодак, від якого було отримано повітові установи, певні елементи міської влади та територію міського округу»². Факт «перетікання» Нового Кодака в Катеринослав підтверджується першоджерелами. У сучасній науковій літературі неодноразово зверталася увага на ті тексти першої та другої частини «Опису Катеринославського намісництва», в яких йшлося про Катеринослав, як про знову засноване місто із містечка Новий Кодак. Про географічний зв'язок Нового Кодака і Катеринослава засвідчив і указ Катерини II від 2 березня 1786 р.³ Інші першоджерела, зокрема «Записка про стан міста Катеринослава» (1820-ті рр.), підтверджують, що первісна територія Катеринослава формувалася із земель Нового Кодака та Новокодацької міської округи і за розмірами практично співпадала з ними. Заслуговує на увагу думка авторів монографії «Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI-XVIII ст. в історії Дніпропетровська» про те, що в 1784-1786 рр. «м. Катеринослав та м. Новий Кодак не розділяються і визначаються як єдине ціле» та про те, що «на цьому етапі будівництва міста Катеринослава мова йшла не стільки про реальне формування зовсім нового міста, скільки про перенесення міського центру в межах

1 Репан О., Старостін В., Харлан О. Указ. твір, с. 248, 217.

2 Там само, с. 248-249.

3 Там само, с. 230.

певної міської території»¹. Зрозуміло, що імперська влада потребувала нових символів присутності на колишніх землях Війська Запорозького Низового. Таким величним символом мав стати Катеринослав – за задумом російських можновладців – третя столиця імперії. Поглинення Нового Кодака було необхідно здійснити і з погляду на економічну доцільність. Тут була наявна людність, територія з певною інфраструктурою і вигідним географічним становищем. Не менш важливим чинником була його політична й ідеологічна несумісність з новою імперською епохою. Затемнення і поступове забуття топоніму Нового Кодака було важливе задля викреслення із свідомості громадян минулих часів Нової Запорозької Січі з її своєрідним паланочним адміністративно-територіальним устроєм, господарством та вольностями. Поглинення цього міста російським Катеринославом було складовою інкорпорації українських земель Наддніпрянщини до складу Російської імперії. За цих обставин у 1787 р. починає створюватися міфологема про заснування Катеринослава нібито на порожньому місці і, як правильно відмітили О. А. Репан, В. С. Старостін та О. В. Харлан, «при цьому відкидався не лише зв'язок (територіальний та юридичний) Катеринослава та Нового Кодака, а навіть власне існування Катеринослава до цього моменту, хоча воно вже було оформлене кількома указами та розпорядженнями»². Взяти хоча б указ Катерини II від 22 січня 1784 р. про перенесення Катеринослава з річки Кільчень на правий берег Дніпра «у Кодака». Початок 1790-х рр. характеризувався низкою адміністративно-територіальних реорганізацій, які впливали на статус і відносини Катеринослава і Нового Кодака. Як встановили зазначені автори, у 1790-1793 рр. Катеринослав і Новий Кодак чітко ідентифіковувалися окремими населеними пунктами, а останній у 1793 р. отримав ранг містечка. Утім уже в 1795 р. Новий Кодак знов приєднується до Катеринослава, що

1 Там само, с. 233-234, 237.

2 Там само, с. 241.

закріплюється в 1796 р.¹.

Крім Старого Кодака та Нового Кодака, територія, на якій було в 1787 р. започатковано губернське місто Катеринослав-Дніпро, охоплювала козацьку слободу Половицю (заснована у 1634 р.²).

Як бачимо, заснування Катеринослава-Дніпра не відбувалося на порожньому місці, а було підготовлено колонізацією Дикого Поля українським козацтвом. Колишні козацькі поселення стали невід'ємною частиною міста, дали поштовх до його ідентифікації в свідомості українців як міста козацької слави.

Однією із особливостей місцевості, на якій склалися історичні передумови для заснування в 1787 р. міста Катеринослава-Дніпра, було те, що вона являла собою територію Великого цивілізаційного кордону, постійної боротьби та протистояння між різними цивілізаціями. Разом з тим, українське козацтво, яке заселило з кінця XVI ст. ці землі, виступало певним буферним чинником, свого роду комунікативним, зв'язуючим мостиком між різними державами, що були репрезентантами мусульманської, атлантичної (західної) та євразійської (східної) цивілізацій. Як відомо, українське козацтво вступало в союзи з татарами, поляками та росіянами. На цьому Великому цивілізаційному кордоні в безлюдних степових просторах Східної Європи йшли суперечливі процеси. У XV ст. тут відбувалося протистояння християнської і мусульманської цивілізацій під впливом експансії Османської імперії на європейські землі. У Східній Європі цей кордон наклався на споконвічний степовий кордон і отримав назву Великого кордону Східної Європи. Це був реальний кордон між Сходом і Заходом. Тут була обширна зона відчуження, яка отримала назву «Дике Поле». Це була свого роду «проклята земля»,

1 Там само, с. 239-241; Мицик Ю.А. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV-XVIII ст. Д.: Видавництво Дніпропетровського держуніверситету, 1997, с. 152.

2 Слабченко М.Є. Паланкова організація Запорізьких вольностей // Джерела з історії Південної України / ред.: А. Бойко; Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького. Запоріжжя: Тандем-У, 1999, с. 426.

оскільки такі пустирі утворювалися там, де людські втрати перевищували третину населення. До козацької колонізації в XVI ст. територія Дикого Поля не заселялася понад тисячу років. З виникненням Запорозької (Базавлуцької) Січі (1590-1638 рр.), яка утворилася шляхом об'єднання восьми січей, власне, і з'являються перші поселення, що згодом стали територією сучасного Дніпра. Це с. Половиця (центр сучасного міста), місто-фортеця Старий Кодак (заснована поляками, згодом захоплена козаками; зараз – південна околиця Дніпра), Лоцманська Кам'янка (у межах міста). Під час Чартомлицької Запорозької Січі (1652-1709 рр.) виникають місто-фортеця Новий Кодак (побудована в 1652 р. Б.Хмельницьким на місці побудованого в 1645 р. поляками містечка, зараз мікрорайон Дніпра «Кайдаки»). У XVIII ст. виникають приватні козацькі зимівники, що стали невід'ємною частиною сучасного Дніпропетровська. Це Мандриківка (заснована козацьким осавулом А. Мандрикою, зараз територія сучасних житлових масивів Перемоги), а також Верхній Сад (сучасний парк ім. Л. Г. лоби) та Нижній Сад (сучасний парк ім. Т. Шевченка), що були засновані козацьким осавулом Л. Глобою та були викуплені у нього Г. Потьомкіним після заснування Катеринослава. До козацьких містечок, селищ та слобод, що стали житловими масивами сучасного міста, Г.К. Швидько також відносить Діївку (походить від імені козака М. Дія), Сухачівку (походить від імені козака І. Сухача), Таромське (козацька слобода Таромське відома з 1704 р.), Одинківку (склалася зі зимівників та хуторів військових старшин казацького міста Самарь), Березанівка, Кам'янка, Ломівка, Мануйлівка (козацька слобода Мануйлівка відома з 1744 р., походить від імені козака Мануйла), Ігреня (на її місці козацький отаман І. Сірко розгромив татар у 1660 р.)¹.

Історична пам'ять про козацькі корені міста була відновлена істориком, археологом, етнографом та академіком

1 Швидько Г.К. Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті / відп. ред. С.І. Світленко. Д., 2001. Вип. 1, с. 112.

АН УРСР Д.І. Яворницьким в його творах «Історія запорозьких козаків» та «Історія міста Катеринослава», а він сам, завдяки І.Ю. Репіну, стає своєрідним козацьким символом Катеринослава-Дніпра. Саме з нього великий російський митець під час роботи над полотном «Запорожці пишуть листа турецькому султану» створив образ писаря. У 1988 р. у Дніпрі був відкритий Будинок-музей Д.І. Яворницького, а у листопаді 1995 р. на могилі академіка в самому серці міста біля історичного музею, що носить його ім'я, було відкрито пам'ятник, який створили скульптор В. Наконечний та архітектор В. Мірошніченко. Яворницький у простому селянському одязі тримає великий хрест із зображенням козака на коні, що летить степом – алегорія, яка символізує справу всього життя різностороннього за фаховим покликанням вченого – відродження історичної пам'яті про Запоріжжя. Можна із впевненістю стверджувати, що образ Д. І. Яворницького для дніпровців став однією із варіацій утілення ідеального жителя міста, втіленням катеринославсько-дніпровської життєвої мрії поряд з іншими втіленнями ідеального жителя міста, що досягли успіху, такими як видатний губернатор та будівничий міста А. Я. Фабр, підприємець-меценат О. М. Поль, робітник-революціонер Г. І. Петровський (його ім'ям було назване місто, проспект, площа, металургійний завод у 1926 р.), керівник СРСР та покровитель міста Л. І. Брежнєв, керівник УРСР та покровитель міста В. В. Щербицький, представник творчої інтелігенції, письменник-борець проти хамства та лицемірства міських чиновників О. Т. Гончар, ініціатор та успішний організатор будівництва набережної Дніпра Б. Я. Мільман, успішний директор великого підприємства О. М. Макаров (на його честь названа площа, вулиця, завод), видатний конструктор ракетної техніки М. К. Янгель, єдиний Президент України, що відпрацював два терміни, Л. Д. Кучма.

Д. І. Яворницький, що спочатку не знав української мови, став справжнім символом української громади міста, з яким було пов'язано відродження української національної

культури. З 1904 р. при Державній Думі Катеринослава була створена комісія з перейменування деяких вулиць міста історичними назвами з історії місцевого краю, список яких (з 124-х вулиць) у 1906 р. склав саме Д.І. Яворницький. Він пропонував перейменувати в основному назви вулиць лише на окраїнах, на схилах балок та в робочих слобідках. Потьомкінський провулок він запропонував назвати Гайдамацьким (у 1913 р. він був за ініціативою Д. І. Яворницького перейменований на вулицю О. М. Поля), вулицю Упорну на вулицю Кобзарську (зараз Глінки), вулицю Провіантську на Курінну (зараз Пастера). Як бачимо, Д. І. Яворницький планував надати топонімії міста українського козацького духу. Більшість його пропозицій залишилися нереалізованими, але такі «козацькі» назви вулиць як Курінна (зараз – Телевізійна), Отаманська (зараз – Сірка), Глобінська (на честь козацького осавула Л. Глоби) зусиллями Д. І. Яворницького з'явилися на карті міста.

З ім'ям Д. І. Яворницького традиційно пов'язують ідею перейменувати в 1919 р. міста Катеринослав на Січеслав (у пам'ять про Запорозьку Січ), що намагалося здійснити тоді міське українське учительське товариство. Щоправда, українська громада міста так нічого тоді не зробила, щоб ця назва стала офіційною. Вона використовувалася українськими видавництвами в Катеринославі, українською діаспорою в радянські часи та стала своєрідним гаслом та символом належності до української діаспори в Дніпрі. Так, місцева організація Народного руху України мала з 1989 р. назву «Січеславська крайова організація Народного Руху України», як орган місцевої організації «Просвіта» з цього ж року виходила газета «Січеславський край». Місцеві осередки таких всеукраїнських політичних партій як Українська народна Партія, Конгрес українських націоналістів, ВО «Свобода» називають себе січеславськими обласними та міськими організаціями. В 2011 р. депутати від БЮТ подавали до Верховної Ради законопроект про перейменування 25 міст, у тому числі Дніпропетровська на

Січеслав¹, але він не був підтриманий.

Яскраво виявила себе українська політична ідентичність в радянські часи. Так, у червні 1968 р. І. Г. Сокульський та М. Скорик склали та розіслали до центральних республіканських органів влади та місцевих партійних, комсомольських і радянських організацій «Лист творчої молоді Дніпропетровська», у якому спробували узагальнити всі факти репресій КДБ проти українських діячів протягом вересня-грудня 1968 р. У результаті автори листа були заарештовані, а в лютому 1970 р. засуджені за антирадянську агітацію та пропаганду. Серед переслідуваних осіб, звільнених з роботи чи виключених з комсомолу або партії, в «Листі» називаються: М. Скорик, В. Заремба, І. Опанасенко, Р. Степаненко, Г. Прокопенко, С. Левенець, В. Чемерис, М. Чхан, І. Сокульський, В. Корж, Г. Завгородній, О. Завгородній, О. Овчаренко, В. Семенешко, П. Вакаренко, М. Романушко, О. Водолажченко, Г. Маловик. «Лист творчої молоді Дніпропетровська» з'явився внаслідок нищівної кампанії проти роману Олеся Гончара «Собор», опублікованого у № 1 журналу «Вітчизна» за 1968 р. Особливо активно критикували роман у Дніпропетровську, де перший секретар обкому КПУ Олексій Федосійович Ватченко впізнав себе в негативному герої Володці Лободі. З цього часу О. Т. Гончар став свого роду символом української патріотичної інтелігенції в Дніпропетровську. Його іменем назвали одну з вулиць міста (колишню вулицю Кірова у 2003 р.) та Дніпропетровський (зараз – Дніпровський) національний університет (2008 р.). О. Ф. Ватченко навпаки став дніпровським антигероем. Симптоматично, що коли вже після його смерті в 1985 р. вулицю Калинову в Дніпропетровську назвали його іменем, піднялася хвиля протестів громадян та влада вимушена була скасувати рішення про перейменування.

Дніпровська українська ідентичність дається взнаки

1 Скиданова М. Днепропетровск хотят переименовать в Сичеслав // Сегодня. 2011. 1 вересня. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/regions/dnepr/dnepropetrovck-khotjat-pereimenovat-v-cicheclav.html>

й сьогодні. Вже у 2012 р. (ще до офіційної декомунізації) депутати міськради почали процес перейменування вулиць «козацькими» назвами – вулицю Дружби на Бунчукову (від «бунчук» – символ влади козацьких отаманів), вул. Красіна на вул. Калнишевського (на честь останнього отамана Запорізької Січі), вул. Маяковського на вул. Паланкову (від назви основної адміністративно-територіальної одиниці Запорозької Січі), вул. Орловську на вул. Кошову (від назви кошових отаманів – однією із керівних посад Запорозької Січі). Це перейменування, хоча і відобразило прагнення носіїв української ідентичності міста, було викликано суто прагматичними розміркуваннями. Справа в тому, що перейменовані вулиці знаходяться у житловому районі Дніпра Таромське, яке до 2006 р. було селищем у передмісті обласного центру. Після приєднання території цього селища до Дніпра виникла проблема дублювання назв вулиць, що і була вирішена шляхом їх перейменування.

Якщо українська політична ідентичність яскраво виявляла себе протягом усього періоду існування Катеринослава-Дніпра, то російська політична ідентичність мешканців міста в останні більш ніж 90 років, хоча спорадично й виявляла себе, в основному не мала політико-інституціолізованих форм.

Про початки формування російської політичної ідентичності Катеринослава-Дніпра може йтися з 1786 р., коли головний ініціатор заснування міста Г. О. Потьомкін в своєму «Начертании города Екатеринослава» визначив його як третю, південну столицю Російської імперії, центр управління колонізаційними процесами на Півдні Росії¹, або з 1787 року, коли було офіційно закладене місто Катериною II (закладення російською імператрицею першого каменя в основу Спасо-Преображенського собору). Показово, що з 1797 р. по 1802 р. Катеринослав через наказ Павла I існував під назвою Новоросійськ, що вказувало на його російську належність.

Незважаючи на значну частину російського населення

1 Начертание города Екатеринослава...

Дніпра, важко говорити про конкретні політико-інституційні форми російської політичної ідентичності. Серед дніпровців не було також ключових або помітних фігур російського руху в Україні.

Отже, найбільш вагомими етнічними громадами Дніпра є українська, єврейська та російська. Етнічна ідентичність справляє значний вплив на політичну поведінку дніпровців, відіграє певну роль у прийнятті політичних рішень. Найбільш рельєфно в політичному житті міста виявила себе українська політична ідентичність, але її свідомих носіїв серед дніпровців нараховується, за нашими оцінками, не більше 8 %. Значна частина дніпровців (65,3 %) є носіями радянської або пострадянської політичної ідентичності з властивою для неї орієнтацією на патерналістські відносини та схилянням перед номенклатурними працівниками. Найбільш ефективно, особливо останнім часом, серед етнічних груп міста діяли представники дніпровської єврейської громади. Свій вплив на політику в Україні вони здійснюють в основному побічно, через фінансування політичних кампаній різних політичних сил. Єврейська політична ідентичність Дніпра виявляє себе у демонстрації лояльності до правлячих сил з одночасним наданням непублічної підтримки опозиційним. Українська політична ідентичність виявляє себе в актуалізації козацького минулого міста, в позиціонування Дніпра як одного із ключових міст в українській історії. Російська політична ідентичність, хоча і має глибокі корені в минулому міста, не має помітного вираження в політичному житті Дніпра.

Політична ідентичність владного кластеру Дніпра

Політична ідентичність – феномен, що багато в чому визначає владні стратегії індивідуальних та колективних політичних суб'єктів, ідейно-світоглядні позиції, мотиви, ідеали та норми суспільно-політичної діяльності та, відповідно, обумовлює специфіку їх результатів у відстоюванні та ухваленні державних рішень. Крім того, політична ідентичність форматує процес політичної комунікації, сприяє солідаризації між її носіями, забезпечує

легітимність політичної суб'єктності. Як стверджує І.С. Семененко, «політична ідентичність являє собою комплекс ідейно-політичних орієнтацій та переваг, якими суб'єкти політичного процесу наділяють себе та один іншого в процесі комунікації, та передбачає ототожнення носія політичної ідентичності з тим чи іншим політичним співтовариством»¹. Проте, слід додати, що політична ідентичність багато в чому не стільки феномен раціонально-свідомого оцінювання політичної реальності, скільки результат ірраціонального політичного світовідчуття, коли на основі раціонально осмислених спільних рис походження формується презумпція спільних політичних інтересів.

Політична ідентичність Дніпра відігравала та продовжує відігравати значну роль у визначенні історичної долі України, оскільки вихідці з цього регіону, займаючи ключові позиції в державі, мали можливість реалізовувати свої уявлення про пріоритети суспільного розвитку та про належне в політиці. І тут виникає питання: яким чином, якою мірою та в чому саме політична ідентичність Дніпра справила вплив на формування загальнонаціональної політичної еліти? Відповідь на це питання дозволить, по-перше, більш рельєфно окреслити обличчя вищезгаданої еліти, по-друге, виокремити ті засади політичної ідентичності Дніпра, які забезпечили успіхи вихідців з міста на політичній арені.

До перебудовчих процесів у СРСР понад 53% усіх політичних лідерів у Києві мали дніпропетровські корені. На 1996 р. 80% українських політиків починали свою кар'єру в Дніпропетровську². Ще з 1964 р. Дніпропетровськ утверджується в СРСР як «кузня кадрів». Саме в цей час Л.І. Брежнев стає Першим секретарем ЦК КПРС (з 1966 р. – Генеральним секретарем), завдяки якому до вищого державного керівництва потрапляють політики з

1 Семененко І.С. Политическая идентичность // Политическая идентичность и политика идентичности: в 2 т. Т. 1: Идентичность как категория политической науки: словарь терминов и понятий. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012, с. 71.

2 «Дніпропетровська сім'я»: Інформація станом на 25 листопада 1996 р. / за заг. ред. В. Піховшека. К., 1996, с. 15.

Дніпропетровська. Серед них були перший секретар ЦК КПУ В.В. Щербицький, голова Ради міністрів СРСР М.О. Тихонов, міністр внутрішніх справ СРСР М.А. Шолохов, голова Ради міністрів УРСР О.Ф. Ватченко. З Дніпропетровськом була пов'язана кар'єра Першого секретаря ЦК КПУ, члена Політбюро ЦК КПРС, голови Верховної Ради УРСР В.А. Івашко, який, в свою чергу, надавав підтримку Л.Д. Кучмі в кар'єрному зростанні.

Можна стверджувати, що Л.І. Брежнев став засновником «дніпропетровського клану». Завдяки Л.І. Брежневу не лише дніпропетровські політики, але й місто відчувало особливе ставлення та прояви заступництва. Так, метро в Дніпрі почало будуватися після приїзду до міста Леоніда Ілліча у 1979 р. Сьогодні Л.І. Брежнев, як, втім, Л.Д. Кучма та В.В. Щербицький, став офіційним символом Дніпра, а його барельєф прикрашає площу імені 80-річчя Дніпропетровської області в центральній частині міста.

Гідним продовжувачем справи Л.І. Брежнева із формування «дніпропетровського клану», але в незалежній Україні, по праву можна вважати Л.Д. Кучму. Разом з тим, другий Президент Української незалежної держави був і залишається яскравим носієм дніпровської політичної ідентичності. З 1955 р. Л.Д. Кучма постійно жив у Дніпропетровську ¹. Можна з впевненістю стверджувати, що саме дніпровська соціокультурна реальність певним чином вплинула на формування його особистості та багато в чому передбачила майбутнє президентство.

Поведінку дніпровців, що мали політичні амбіції, визначала ідея, що Дніпро завжди мав особливу, одну із провідних ролей у політиці держави, до якої належав. Так, ще у жовтні 1786 р. головний ініціатор заснування міста Г.О. Потьомкін в своєму «Начертании города Екатеринослава» визначив його як третю, південну столицю Російської імперії, центр управління колонізаційними процесами на Півдні Росії ². З брежневської доби Дніпро

1 Кучма Л.Д. Україна – не Росія. М.: Время, 2004, с. 10.

2 Начертание города Екатеринослава...

стає кузнем вищих керівних кадрів для СРСР. Тоді ж стає популярним жартівне висловлювання, що деяким чином вказує на особливу роль міста та виступає символом існування деякої месіанської ідеології Дніпропетровська: «Історія Росії поділяється на три періоди: допетровський, післяпетровський та дніпропетровський». У цей же період за Дніпром закріплюється неформальне звання столиці космічного ракетобудування завдяки Південному машинобудівному заводу та його ролі у зміцненні воєнної могутності СРСР. Невипадково, що саме керівником цього крупного заводу (гендиректор у 1986-1992 рр.), що іноді називали «державою в державі», був майбутній другий Президент України. В першій половині 1990-х рр. популярною серед керівників Дніпропетровська фраза: «Дніпропетровськ – не перше місто в Україні, але й не друге». Виникнення та спроби реалізації ідеї зробити Дніпро діловою столицею України пов'язують з часом губернаторства Ю.І. Єханурова ¹. На 80-річчя Дніпропетровської області 2012 р. завдяки губернатору О.Ю. Вілкулу береться на озброєння гасло: «Дніпропетровщина – регіон-лідер». Під час святкування цієї дати тодішній Президент України В.Ф. Янукович заявив, що Дніпропетровська область є лідером серед регіонів з модернізації ².

Все це свідчить про те, що з самого свого заснування та до сьогодення Дніпро зайняв символічну нішу міста, що виборює першість у офіційних державних столицях, тим самим мимоволі прищеплював своїм суспільно та політично активним жителям мислення державних масштабів, впевненість, що проблеми держави здатні та гідні вирішувати дніпровці.

Крім того, важливою рисою дніпровської політичної

¹ Президент України представив нового голову Дніпропетровської облдержадміністрації Юрія Єханурова. – Режим доступу: <http://gorod.dp.ua/news/2078>.

² Гармаш Н. Виктор Янукович: «Днепропетровская область – нынешний лидер среди регионов по модернизации» // Факты. 2012. 1 марта. – Режим доступа: <http://fakty.ua/146771-viktor-yanukovich-dnepropetrovskaya-oblast---nyneshnij-lider-sredi-regionov-po-modernizacii>

ідентичності, яка дозволила багатьом її носіям зайняти високі владні позиції, став високий ступінь етнічної, релігійної, культурної терпимості, ідеологічний релятивізм, готовність на угоду державним чи політико-владним інтересам до національно-культурної та ідеологічної мімікрії. Американський науковець

П. Д'Аньєрі, аналізуючи поведінку українських політиків та виділяючи серед них «донецьких» та «дніпропетровських», останнім приписував схильність до ідеологічної мімікрії та вміння маніпулювати групами з різними етнічними та культурними ідентичностями ¹. Україно-американський дослідник, колишній мешканець Дніпра С.І. Жук, характеризує пострадянських українських політиків із цього міста як людей з ідеологічною та культурною невизначеністю, а також схильністю до морального та ідеологічного цинізму, вбачаючи причину цього у впливі на них гнітючої атмосфери Дніпра як «закритого» міста ². Проте, на нашу думку, визначальними рисами дніпровських політиків були все ж таки стихійний мультикультуралізм як спосіб повсякденного виживання у поліетнічному місті та ідеологічний релятивізм як наслідок техніко-прагматичного стилю мислення та необхідна умова оптимального вирішення питань державного масштабу.

Етнічна, релігійна, культурна терпимість та ідеологічний релятивізм є важливими основами дніпропетровської політичної ідентичності. Справа в тому, що Дніпро, як і Одеса, виник на стику різних культур. З дня свого заснування він (тоді ще Катеринослав) складався з трьох основних громад – російської, єврейської та української. Тому для дніпровських політичних лідерів стала природною стратегія терпимості, стихійна прихильність принципам

1 D'Anieri P. Introduction: Civil Society in Ukraine – From Despair to Hope... and Back // Orange Revolution and Aftermath: Mobilization, Apathy, and the State in Ukraine / P. D'Anieri (ed.). Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010, p. vi.

2 Жук С.І. «Битва за культуру» в закритому місті советської України в період пізнього соціалізму, 1959-1984 рр. // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Харків: ТОВ «НТМТ», 2009. Вип. 13-14. Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / за ред. В. Кравченка, с. 69.

мультикультуралізму.

Ідеологічний релятивізм¹ або, краще сказати, нехтування ідеологічними відмінностями для дніпровських політиків швидше було технологією, за термінологією У.Ліпмана, створення спільної волі, ніж продовженням стратегії загальної толерантності до представників різних ідейно-політичних течій. Дійсно, в Україні політику завжди можна було розраховувати на більшу кількість прихильників, якщо оминати ідеологічних розбіжностей та демонструвати раціональний підхід у вирішенні державних проблем. Значною мірою це було зроблено Л.Д. Кучмою в 1993-1994 рр., щоб отримати достатню підтримку при висуванні на пости голови уряду та президента.

Ідеологічний релятивізм дніпропетровських політиків має коріння в історичному минулому міста. Так, відомим є факт, що 15 листопада 1915 р. у Катеринославі організації РСДРП(б) та УСДРП об'єдналися «у поточній загальнопартійній роботі»². Звичайно, коли інформація про це дійшла до принципів більшовицьких ідеологів, ЦК РСДРП(б) скасував укладену між катеринославськими соціал-демократами угоду³.

Серед основ успішності дніпровських політичних лідерів як на всеукраїнському, так і регіональному рівнях, була значна міра авторитарності, чітка орієнтація на патерналістські настрої в суспільстві, прагнення вибудовувати владні відносини за клієнтарно-патронажними принципами. Симптоматично, але своєрідним владним кодом дніпровської політичної еліти

1 Ідеологічний релятивізм – принцип, відповідно до якого політика чи політична діяльність має будуватися не на основі певної ідеології, а на пошуку «балансу інтересів»; ухваленні рішення мають задовольняти інтереси прихильників різних ідеологічних течій та груп.

2 Записка об украинском движении за 1914-1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // Український археографічний збірник. Т.1. К., 1926, с. 333.

3 Висоцький О.Ю., Голуб А.І. Збагачуючись теоретично, зміцнюючись організаційно... Маловідомі сторінки історії української соціал-демократії на Катеринославщині // Борисфен. 1997. № 4, с. 14.

став вираз «беру відповідальність на себе». Ці «магічні слова» (звичайно, в певних варіаціях) допомогли Л.Д. Кучмі спочатку стати прем'єр-міністром, потім Президентом¹, актуальними вони залишалися й напередодні його другого президентського терміну².

Своєрідний маніфест патерналізму дніпровських політичних лідерів яскраво був викладений Павлом Лазаренком у 1994 р. у зверненні до жителів області з приводу його балотування на пост голови Дніпропетровської обласної ради під характерною назвою «Беру відповідальність на себе»³. Цілком не випадково, що і майбутній мер Дніпра М. А. Швець у 1994 р. позиціонувався як людина, що «бере відповідальність на себе» на тлі свого суперника, який подавався лише як «шанувальник підприємництва»⁴.

Детально розглянемо маніфест патерналізму П. І. Лазаренка, дух та принципи якого згодом знайшли втілення й в політичній практиці Ю. В. Тимошенко. Основними максимами цього маніфесту були: 1) виводити своє право на владу з волі трудових колективів, «десятків тисяч людей»; 2) усіляко наголошувати на соціальних та економічних труднощах, поточних тяготах як унікальності ситуації, що вимагає особистості, яка не побоїться повести інших на їх подолання; 3) репрезентувати свою унікальність, стійкість та моральну силу сміливістю брати максимальну відповідальність у важкий час; 4) давати надію на подолання труднощів та влаштування «нормального, гідного людини життя»; 5) апелювати до всіх представників суспільства шляхом подяки за довіру

1 Висоцький О.Ю. Політична влада в Україні: проблеми легітимації та модернізації: монографія. Д.: Інновація, 2012, с. 22-24.

2 Кучма Л.Д.: «Я беру на себе відповідальність...»: Звернення Президента України до українського народу // Демократична Україна. 1998. 20 червня.

3 Лазаренко П. Беру ответственность на себя // Днепр вечерний. 1994. 18 травня.

4 Шевченко С., Бельний В. Геннадий Балашов – поклонник предпринимательства. Николай Шве́ц – берет ответственность на себя... (Рейтинговый опрос популярности кандидатов в мэры Днепропетровска // Днепр вечерний. 1994. 20 мая.

та підтримку з перерахуванням колективів конкретних великих підприємств; 6) наголошувати на єдності з електоратом через спільне походження, спільні проблеми, спільну працю, спільні помилки, спільні результати; 7) через застосування займенника «ми» вербально «очолювати» спільну діяльність та приписувати своє авторство спільним успіхам; 8) наголошувати на орієнтації в соціально-економічній політиці на найбільш незахищені шари населення; 9) наводити конкретні приклади різноманітного піклування про інтереси людей від безкоштовних обідів, стримування цін та безробіття; 10) демонструвати державне мислення через постановку загальнодержавних завдань, зокрема, у сфері регуляторної, податкової, бюджетної, митної політики; 11) наголошувати на важливості найбільш значущих для суспільства цінностей: відстоювання прав та свобод, забезпечення соціального захисту населення, створення робочих місць, розвиток нових ринкових структур в економіці; 12) виражати свою унікальність через «живі форми» комунікації з виборцями та демонстрацію конкретних досягнень у боротьбі з труднощами¹.

Очевидно, що криза, соціальні та економічні труднощі дуже часто виступали сприятливим ґрунтом для таких дніпровських політиків як Л. Д. Кучма, П. І. Лазаренко та Ю. В. Тимошенко. Сміливість, стійкість та моральна сила брати максимальну відповідальність в будь-яких складних умовах надавали ним неперевершені переваги серед інших на обійманні вищих владних позицій.

З технологічних позицій, патерналістський маніфест П. І. Лазаренко був нічим іншим як практичним посібником з формування політичного іміджу «спасителя». Імідж спасителя є різновидом загального позитивного образу «найбільш сильного», який, коли майстерно пред'являється виборцям, викликає у них міцні мотиви підтримки політика. За теорією моделі домінуючого стереотипу (архетипу), глибоко у підсвідомості кожної людини є уявлення про те, яким має бути лідер, котрому можна довірити свою долю

¹ Лазаренко П. Указ. соч.

та долю своєї країни¹. Звичайно, найбільш затребуваним архетипом політика в Україні внаслідок патерналістських настроїв більшості громадян, які вони успадкували від радянської дійсності, традиційно залишається образ «найбільш сильного», від кого виборці очікують вирішення усіх своїх проблем.

Для значної частини дніпровських політиків, зокрема Л.Д. Кучми та П.І. Лазаренка, був властивий технічний склад мислення. Він, перш за все, виявився в орієнтації на матеріальність, практичну відчутність результатів, фізичний простір влади та у негативному ставленні до будь-яких проявів символічної реальності, символічного простору влади. Для Ю.В. Тимошенко символічна реальність та її ресурси в здобутті влади стають більш важливими, ніж практичні, матеріальні результати. Наприклад, Л.Д. Кучма на засіданні Верховної Ради, на якому він був затверджений головою уряду, зазначав: «Власна валюта необхідна Україні не як самоціль або символ державності, а як засіб реалізації економічних реформ»². Також показовим було нерозуміння Л.Д. Кучмою корисності формування національної ідеї для побудови держави: «спроба побудови держави лише на голій національній ідеї зазнала фіаско... треба будувати нормальне, цивілізаційне суспільство для всіх, а не для якоїсь однієї нації»³. У П.І. Лазаренка також знаходимо певні ознаки технічного складу мислення, зокрема, неприйняття передвиборчої агітації у вигляді символічних засобів впливу як-от листівки та рекламні ролики⁴.

Одним із проявів технічного мислення Л.Д. Кучми було розуміння питання україно-російських відносин. Для нього налагодження нормальних відносин з Росією було питанням швидше економічним, технічно-необхідним для

1 Полуэктов В. 2008: Кто решил, что эпоха Путина заканчивается? – Режим доступа: <http://www.izbass.ru/tgR11-2008a.htm>

2 Стенограма засідання Верховної Ради України (1 скликання, 6 сесія, 13 засідання) від 13 жовтня 1992 р.

3 Ефремов В. Л.Д. Кучма «Нужно строить нормальное, цивилизованное общество» // Днепр вечерний. 1994. 25 мая.

4 Лазаренко П. Указ. соч

виживання української промисловості, ніж ідеологічним та символічно-романтичним. Це, до речі, попри те, що він прийшов до влади як проросійський політик, дозволило йому користуватися лояльністю з боку політиків із західних регіонів України.

Завдяки Президенту Л.Д. Кучмі, до вищих ешелонів влади з Дніпра потрапляють люди здебільшого з технічно-прагматичним складом мислення. У самому Дніпрі також керівні позиції в органах місцевої влади в основному посідали з технічними та прагматичними підходами до вирішення нагальних проблем міста. Одним із важливих наслідків та ознакою таких підходів стала ситуація з перейменуванням вулиць. На відмінну від інших міст України, де активно йшов процес зміни старих топонімів (наприклад, в Одесі в 1994 р. усім вулицям та провулкам центральної частини повернули старі, дореволюційні назви), у Дніпрі «топонімічної революції» не відбулося. У 1990-х не перейменовували жодної вулиці, офіційно був перейменований в 1992 р. лише парк імені Чкалова в парк імені Лазаря Глоби – українського козацького осавула, завдяки якому в Дніпрі і з'явилися найбільш крупні парки. Відчутний процес перейменування фактично був здійснений у листопаді 2015 р. у зв'язку з виконанням закону про декомунізацію. Цікаво, що в 2016 р. навіть мер міста виступав проти перейменування Дніпропетровська, пропонуючи залишити стару назву¹.

Одним із перших, хто завдяки Л.Д. Кучмі увійшов до уряду України, був В.П. Пустовойтенко. У 1990-1994 рр. він був депутатом від Дніпропетровська у Верховній Раді, у 1991-1993 рр. одночасно обіймав посаду голови Дніпропетровської міськради та міськвиконкому, у квітні-вересні 1993 р. працював міністром Кабінету міністрів в уряді Л.Д. Кучми. Завдяки позитивному ставленню до нього Президента Л.Д. Кучми з липня 1994 р. по липень 1997 р. в чотирьох урядах (В. Масола, Є. Марчука, П. Лазаренка, В. Дурдинця) обіймав посаду міністра Кабінету

¹ Филатов против переименования Днепропетровска. – Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/2109229-filatov-protiv-pereimenovaniya-dnepropetrovska.html>

міністрів, з липня 1997 р. по грудень 1999 р. – прем'єр-міністра, з грудня 2000 р. по червень 2001 р. – радника Президента, з червня 2001 р. по квітень 2002 р. – міністра транспорту. В.П. Пустовойтенко у 1975 р. закінчив Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут (нині – Придніпровська державна академія будівництва та архітектури) за спеціальністю інженер-механік та, як і Л.Д. Кучма, мав, безсумнівно, технічний склад мислення. Показово, що серед дніпропетровських керівників значна частина була випускниками Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту. Так, цей навчальний заклад закінчили всі «демократично» обрані (до 2015 р.) мери Дніпропетровська (М.А. Швець (1994-1999 рр.), І. І. Куліченко (1999-2015 рр.)) та частина їх заступників. Це дає підстави говорити про наявність окремого клану серед керівників Дніпропетровська – клану «будівельників». З «будівельниками» конкурували в боротьбі за владу представники не менш потужного клану – «південмашівців».

Одним із перших «південмашівців» до «владної обійми» Л.Д. Кучми потрапив В.П. Горбулін, який в 1962-1967 рр. працював з ним у КБ «Південне», у подальшому курирував ракетно-космічну галузь в апараті ЦК КПУ та потім в апараті Кабміну, а з березня 1992 р. працював гендиректором Національного космічного агентства України. З 5 серпня 1994 р. В.П. Горбулін зайняв посаду секретаря Ради Нацбезпеки (згодом – РНБОУ). За чотири дні, 9 серпня того ж року, Л.Д. Кучма першим заступником призначеного Верховною Радою голови Служби безпеки України В.Малікова зробив фізтехівця та «південмашівця» Л.В. Деркача (на «Південмаші» працював у 1970-1972 рр.). Як відомо, Л.В. Деркач став однією із ключових фігур «кучмівського» режиму: з липня 1995 р. по квітень 1998 р. він очолював Державну митну службу України, а з квітня 1998 р. по лютий 2001 р. – СБУ. Ще одним «південмашівцем» в команді Л. Д. Кучми був А.М. Беляєв, що з 18 листопада 1994 р. по 18 лютого 1998 р. був заступником голови СБУ.

Серед інших дніпропетровців, які були покликані

до роботи в центральних органах влади, слід назвати О. В. Турчинова (з 1993 р. – радника прем'єр-міністра Л. Д. Кучми з економічних питань), В. М. Петренка (з грудня 1994 р. – голову Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення), В. Ф. Бойка (з грудня 1994 р. – голову Верховного суду України), В. Тимофеева (з січня 1995 р. – заступника міністра внутрішніх справ), А. М. Сердюка (з жовтня 1994 р. – першого заступника міністра охорони здоров'я, а з вересня 1996 р. – вже міністра). З призначенням П. І. Лазаренка у вересні 1995 р. віце-прем'єром України починається друга хвиля поповнення центральних владних структур вихідцями з Дніпра. Так, міністром соціального захисту населення України у серпні 1996 р. було призначено голову управління соціального захисту населення виконкому Дніпропетровської обласної держадміністрації П. П. Овчаренка, міністром сільського господарства та продовольства України у липні 1996 р. – начальника управління сільського господарства та продовольства Дніпропетровської обласної держадміністрації А. І. Хоришка, начальником Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України у вересні 1996 р. – заступника директора державного архіву Дніпропетровської області Н. В. Киструську, віце-прем'єром з питань економіки у квітні 1997 р. – голову правління «Приватбанку» та позаштатного радника Президента Л. Д. Кучми з грошової політики С. Л. Тігіпка.

Серед дніпропетровців пізніх кучмівських призовів слід назвати Ю. В. Тимошенко (з грудня 1999 р. – віце-прем'єра з тепло-енергетичного комплексу), Б. І. Холода (з 1999 р. – заступника міністра освіти і науки, з 2000 р. – голови Нацради України з питань телебачення і радіомовлення), Є. М. Суліму (з 2002 р. – керівника служби віце-прем'єра, з 2003 р. – начальника управління секретаріату Кабінету міністрів України).

Ясна річ, що це далеко не повний список дніпровців, що потрапили до центральних владних структур. Проте, багато хто з названих персоналій став символом певних політичних

практик, демонструючи на практиці тим самим ті чи інші специфічні риси дніпровської політичної ідентичності. Що стосується Л.Д. Кучми, то він фактично вивів на державний рівень систему правил та норм владних взаємовідносин, що були загальноприйняті в межах дніпропетровського політико-адміністративного співтовариства. Йдеться про те, що звичні для дніпровців в їх середовищі принципи та підходи взаємодії між собою стали передумовою формування Л. Д. Кучмою системи клієнтарно-патронажних відносин, що будувалися, по-перше, на регіональних та сімейно-родинних зв'язках, по-друге, на роздачі державних посад та нагород «своїм» людям в обмін на лояльність та підтримку з їх боку. Серед таких принципів та підходів, що практикувалися дніпровською управлінською елітою, слід відмітити, по-перше, жорстке додержання ієрархії, субординації та демонстрацію чиношанування, по-друге, підтримку та поручительство за «своїх» людей; по-третє, піклування про молодших управлінців як гідну зміну старим. На ці риси, зокрема, вказує К. П. Бондаренко, коли характеризує дніпровський клан¹.

Той факт, що саме дніпровські політики в 1990-х роках були на перших ролях у визначенні політичного курсу України – не випадково. Прагнення до домінування, до влади над реальністю – природної, соціальної, політичної – було закладено в підсвідомість дніпровців ще з часів заснування міста, якому відводилася особлива роль у керівництві процесами освоєння нових територій Російською імперією. Крім того, назва міста – Дніпропетровськ – особливим чином донедавна задавала масштаб вчинків та політичних амбіцій його мешканців. Справа в тому, що Г.І. Петровський, на честь якого у 1926 р. було назване місто, є еталонним прикладом здійснення дніпровської політичної мрії – піднятися від простого робітника та революціонера до всеукраїнського старости. Брежнєвська доба, у свою чергу, також стимулювала владні прагнення дніпровців. Видатну

¹ Бондаренко К. Леонид Кучма: портрет на фоне епохи. Харків: Фолио, 2007, с. 29

роль у прагненні до підпорядкування навколишнього світу – будь-то природний чи політичний – відіграв «Південмаш» як своєрідний символ завоювання космосу. У даному зв'язку не випадково, що другим Президентом став саме гендиректор цього підприємства.

Отже, дніпровська політична ідентичність стала однією із головних передумов того, що вихідці з цього міста мали визначальний вплив на державну політику незалежної України з 1993 по 2004 рр. Основними специфічними рисами дніпровської політичної ідентичності, що дозволили їй носіям успішно претендувати на центральні посади в державі, стали: технічно-прагматичний склад мислення, державний масштаб бачення нагальних соціальних та економічних проблем, прихильність патерналістській моделі владних взаємовідносин, етнічна, релігійна, культурна терпимість та ідеологічний релятивізм, а також прагнення до домінування над реальністю, зокрема, через демонстрацію стійкості в складних кризових умовах. Більш того, криза представниками дніпровської еліти практично завжди розглядалася як сприятлива можливість здобути владу та довести свої унікальні здібності владарювати на практиці.

2.2. Історична пам'ять в просторі міста: «ментальна» архітектура та динаміка міських топонімів

Сучасне місто виступає вже давно не лише специфічно організованим простором, алей представляє собою складний соціальний організм, який об'єднує різноманітні соціальні спільноти, які мають власні життєві стратегії, повсякденні практики, політичні позиції. Кожне окреме місто презентує свою культурну унікальність комбінацією образів, ідентичностей. Більш того, локальні образи та конкретні описи окремих локусів міського простору можуть надати більш якісну та повну інформацію щодо культурної

специфіки міста, ніж загальні культурні коди та матриці, які є характерними для загальнонаціонального виміру. Узагальнені моделі не презентують культурну реакцію у повному обсязі, але, тим не менш, вони є презентацією соціального досвіду та історичної пам'яті, які інкорпоровані у міському символічному просторі.

На розвиток теорії та практики міських досліджень (urban studies) суттєвий вплив останні декілька десятиліть здійснили ряд методологічних поворотів у науковому полі (антропологічний, соціоісторичний, культурний, лінгвістичний, прагматичний та ін.) і як наслідок проблемне поле досліджень суттєво розширилося та створило платформу для вивчення міста як міждисциплінарного об'єкта досліджень.

Для дослідників, які працюють у векторі вивчення міської проблематики відкрите широке предметне поле для наукової аналітики. Зарубіжна наукова традиція дослідження міста представлена широким спектром вчених – урбаністи, соціологи, філософи, географи, політологи, культурологи – З. Бауман, В. Беньямін, Ф. Бродель, П. Бурд'є, В. Вахштайн, М. Вебер, Л. Вірт, Д. Гарві, Д. Джекобс, Д. Замятін, Г. Зіммель, К. Лінч, Ю. Лотман, Ч. Лендрі, Р. Парк, Р. Флоріда, С. Сасен, Е. Сойя, Д. Харві та ін. Вітчизняна українська соціологічна школа представлена такими дослідниками як Л. Малес, О. Міхеєва, О. Мусієздов, В. Середа, Ю. Сорока, О. Філіпова, Н. Черниш та ін. Стосовно дослідницьких питань, пов'язаних із вивченням урбанонімії, переважна більшість наукових інтенцій була пов'язана із роботами лінгвістичного та історичного напрямку (О. Негер, Р. Ляшенко, В. Лучик, О. Тараненко, О. Шульган), в останні декілька років спостерігається активізація соціологічних досліджень специфіки змін в топонімічному просторі міст, що обумовлено актуальною соціально-політичною та культурною ситуацією в країні.

Все ширший ряд дослідників, які працюють у напрямку вивчення міської проблематики відмічають, що помітним стає зсув дослідницького інтересу від економічних,

архітектурно-планувальних, соціально-демографічних чинників розвитку міст до контекстуального, системного дослідження міської культури, міського середовища, до мікроісторії та/або локальної історії міст (локальних подій, повсякденних практик, персоналій і спільнот, культурних, соціальних та економічних феноменів). Культурний поворот змусив звернути увагу на міфологічні сенси і «характери» міст. Міста читаються як тексти, і все більше і більше їх поверхні також розглядаються як образи й аналізуються у візуальному контексті¹.

В умовах розвитку сучасного суспільства міста змінюють свій простір шляхом збільшення семіотичності, підвищенням концентрації знаків та культурних кодів, що диференціюються як за критерієм часу появи у просторі міста, так і за природою виникнення. При порівнянні загальнонаціонального культурного простору та локального, міського безпосередньо, спостерігаються певні відмінності. Загальний простір країни постає як інформаційно-емоціональний, що має як віртуальні, так і реальні експлікації, а отже у процесі безпосередньої взаємодії різних культур стає об'єктивованим. Міський простір постає як більш складно організований, який має як об'єктивний, так і суб'єктивний рівні, подвійна структурація якого представляє собою в один і той самий момент частину загальнонаціонального культурного простору та виступає однією з його об'єктивацій.

Семіотичний підхід пропонує розглядати місто як текст специфічного роду – той, що є сповнений міфами, алюзіями, є метафоричним. В міському просторі відбувається змішання різних, навіть інколи протилежних, культур, поєднується історія та сучасність. Влучним є теза Ю. Лотмана щодо характеристики міста як культурного простору: «джерелом

1 Петренко О.В. Проблемы города в исследовательской практике сектора динамики локальных культурно-исторических процессов // Культура городского пространства: власть, бизнес и гражданское общество в сохранении и приумножении культурных традиций России: материалы Всероссийской научно-практической конференции, 2013. – Режим доступа: http://sfrik.omskreg.ru/res/page000000000326/Files/07_11_2013.pdf

подібних семіотичних колізій є не лише синхронне розташування різнорідних семіотичних утворень, але й діакронія: архітектурні споруди, міські обряди та церемонії, найменування вулиць та тисячі інших реліктів минулих епох виступають як кодові програми, постійно наново генеруючі тексти історичного минулого»¹.

Застосовуючи методологічний підхід до розуміння міста як тексту, постає необхідність в уточненні інструментів аналітики значень експлікованих у міський простір. Найбільш вірогідними техніками аналітики є фіксація та декодифікація дискурсивних стратегій, присутніх у місті та визначення символічних кодів, наявних у міському полі.

Як специфічна соціальна субстанція і як відповідна суспільна функція дискурс являє собою своєрідний семіотичний простір, поле й стимул комунікації, складний інтегральний продукт взаємодії багатьох соціальних і політичних, матеріальних та ідеальних факторів. Аналіз структури цього доволі розмитого поняття еволюціонує від представлення дискурсу як живого мовлення, що передбачає особистий контакт мовців і слухачів (Е. Бенвеніст) до підведення під це поняття будь-якого явища дійсності, що має знакову природу і є певним чином структурованим. Не випадково стійкий інтерес до проблем дискурсу існує у різних сферах сучасної гуманітаристики – у феноменології й герменевтиці, структуралізмі й постструктуралізмі, лінгвістиці й семіотиці. Головне в осмисленні дискурсивної взаємодії – усвідомлення формотворчої ролі дискурсу. Він є потужним чинником впливу на домінуючу на груповому чи особистісному рівні систему уявлень і вже тому вважається таким, що не лише відбиває й роз'яснює, але й творить суспільні контексти й процеси. У розробленій К.-О. Апелем та Ю. Габермасом теорії соціально-мовної прагматики й суспільних дискурсів чільне місце належить дискурсивній етиці як концепції нормативної правильності й зрозумілості

1 Лотман Ю. Семиосфера. СПб., 2010, с. 325.

комунікативних актів¹.

Оскільки динамічні процеси в просторі топоніміки міста нерозривно пов'язані із категорією історичної пам'яті варто звернути особливу увагу на зв'язок між процесами (де) конструювання історичної пам'яті та онтологічним рівнем інтеріоризації цих змін. Спроби пов'язати аналіз дискурсу на історичному матеріалі з «лінгвістичним поворотом» виявилися плідними завдяки тому, що саме на цьому фундаменті вдалося створити лінгвістично орієнтовану епістемологію. Виявилось, що основні історико-соціальні поняття, за Р. Козеллем², є не лише «індикаторами» суспільних та історичних процесів – вони здатні прямо впливати на характер історичних змін як фактори цих процесів.

Як зазначає Лариса Нагорна, одним із найважчих моментів в процесі вивчення історичної пам'яті є безпосередньо двояка структура безпосередньо даної категорії аналізу. Доки політичний простір структуруватимуть держави, кожна з них мусить дбати про політику пам'яті як засіб закріплення у свідомості громадян тих цінностей, які вона вважає для себе важливими. Далеко не завжди насаджувані державою ціннісні й мотиваційні параметри співпадають із світовідчуттям і настроями принаймні більшості громадян. У кожного індивіда – своє уявлення про «власне», освячене традицією минуле, і саме воно стає матрицею особистісної історичної пам'яті. Адже сфера історичної пам'яті – це простір зіткнення ідеологій, групових інтересів, ціннісних уподобань. І водночас поле активної експлуатації старих і творення нових міфів³.

За І. Глебовою, проблематика «образів минулого» актуалізує розуміння категорій «ідентичність» і «спільнота» у комунікативному сенсі – як продуктів символічної

1 Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К., ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Nahorna_Larysa/Istorychna_pamiat_teorii_dyskursy_refleksii.pdf

2 Козелл Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. К.: Дух і Літера, 2006. С. 333-345.

3 Нагорна Л. Указ. твір.

соціальної взаємодії. Управління образами минулого, «робота пам'яті» є інструментом встановлення соціальних зв'язків, що визначають відчуття «асоціації», потребу в належності. Тому концепти «пам'ять», «колективна пам'ять» не є чимось метафізичним і абстрактним; вони постійно беруть участь у процесах конструювання, артикуляції й мобілізації ідентичностей, потрапляючи тим самим у простір політики¹.

Попри усю складність тенденція уведення історієписання у контекст культурної пам'яті дістала потужний стимул саме у рамках антропологічного «повороту». Новий культурологічно орієнтований напрям історіографічних досліджень – «історія історії», уособлюваний Ж. Ле Гоффом, фокусував увагу не стільки на виявленні етапів в еволюції історіографічного знання, скільки на соціально-культурній зумовленості того кола подій і ідей, які потрапляють у поле зору історика. На такому фундаменті вибудовувався проект «історії пам'яті», який зосереджував увагу на образах-спогадах і моделював минуле відповідно до тих «соціальних рамок», які задавалися інтересами певних суспільних страт.

Розібратися у складному переплетенні системних факторів та рольових функцій окремих індивідів у символічному просторі «історії пам'яті» допомагає звертання до символічних (культуральних) кодів. За Дж. Александером, навіть суспільна травма не є сама по собі злом – злом вона стає внаслідок атрибутивного конструювання бінарних опозицій.

В свою чергу, варто відмітити, що Л. Нагорна, в межах власного авторського дослідження, відмічає, що із декількох запропонованих мегапарадигм найбільш продуктивною для дослідження історичної пам'яті уявляється інтегральна, яка трактує процес колективного самоусвідомлення крізь призму теорій невизначених флуктуацій, амбівалентності, функціональності/нефункціональності.

Наблизитися до розуміння стану індивідуальної й

¹ Глебова И.И. Функции образов прошлого в политической культуре // Политическая наука. 2006. № 3. С. 140-141.

колективної психіки за умов перманентних політичних криз допомагає теорія психофрактальних матриць, що її розробляють вітчизняні фахівці у галузі соціальної психології. Будь-яка соціальна структура, починаючи від індивіда й кінчаючи світоустроєм, має власну психофрактальну структуру, і саме співвідношенням цих структур визначаються і тип того або іншого соціуму, і соціокультурна ідентичність його членів. Психофрактальна матриця – це той надособистісний ціннісний конструкт, навколо якого люди об'єднуються за ознакою прийняття головних світоглядних цінностей і «правил гри»; матрична фракталізація визначає тип і характер самоорганізаційних та інших, більшою чи меншою мірою усвідомлених, процесів у суспільстві.

Спосіб кодування знань, доводив Фуко, зумовлює спосіб розуміння світу, тому наука – це лише одна з дисциплінарних технологій. Архів історії – не сховище фактів, що лежать в основі інтелектуальних традицій, а радше опис безкінечно змінюваних дискурсивних практик, здатних перетворювати пам'ять на «контр-пам'ять». Кожне нове століття тому позначене інтелектуальними розривами, зламом традицій. На більш абстрактному рівні пізнання й сама історія підлягає відкриттю заново, в риторичному модусі. Інакше історія виявиться надовго приреченою на обслуговування влади ¹.

Французький соціолог та політолог Жорж Мінк вдало відмічає, що у сфері дослідження пам'яті домінували три парадигми. Вони переважно стосуються трьох дисциплін: забарвленої психоаналізом філософії, соціології та історії: 1) нормативна парадигма Поля Рікьора, що наголошує роботу пам'яті (затирання, переоцінювання, опрацювання), закладає добре і погане використання пам'яті й рішуче протистоїть останньому; 2) соціальні рамки продукування пам'яті Мориса Гальбвакса; 3) місця пам'яті П'єра Нора. Дуже схематично ці три парадигми збігаються з трьома дисциплінарними підходами. Філософський підхід,

¹ Нагорна Л. Указ. твір.

забарвлений психоаналізом, головним чином розвинув Поль Рікьор. Він вирізняє клінічні та терапевтичні категорії, запозичені головню з психоаналізу, а також форми маніпуляції пам'яттю (інструменталізація), що походять від критики ідеології. Для Рікьора йдеться про зловживання пам'яттю та забуттям. І, зрештою, існує ще один вимір, який сам Рікьор визначає як «суто етико-політичний», той, що стосується обов'язку пам'яті. Він робить «огляд від рівня до рівня (від однієї до іншої форми використання пам'яті та зловживання нею), від пам'яті, якій заважають, через пам'ять, якою маніпулюють, до пам'яті вимушеної». Друга (а хронологічно перша) парадигма, що походить з соціологічної традиції, – це парадигма «соціальних рамок пам'яті» Моріса Гальббакса, яку розвинули її критики: Роже Бастід та Марі-Клер Лявабр. Ключовими поняттями тут є: колективна пам'ять, група та соціальні рамки пам'яті. Наголос зроблено на соціальних умовах вироблення та передачі репрезентацій пам'яті, що створюють зв'язок у групі. Третю парадигму, що спричинилася до постання величезної колективної праці «Les lieux de mémoire, висунув П'єр Нора. Всупереч топографічному звучанню терміна, «місцями пам'яті» можуть бути як власне певні місця історичних подій, так і мітичні постаті, пісні, літературні тексти, свята, ритуали тощо¹.

Однак з початком війни в Україні ми можемо говорити про нову якість пострадянської політики пам'яті, а можливо, й про новий феномен що виходить за рамки звичного інструменталізування минулого. У чинному російсько-українському конфлікті ми стаємо свідками появи, а в деяких випадках і культивації нової якості часу, коли елементи минулого і теперішнього зливаються водно, а лінійна історія щезає.

Брежнєвська імперія пам'яті не загинула відразу з розпадом Радянського союзу; її фрагменти були

¹ Мінк Ж. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті // Україна модерна. 2009. № 15 (4). – Режим доступу: http://uamoderna.com/images/archiv/15/4_UM_15_PolitykaPamiaty_Mink.pdf

інструменталізовані політичними елітами нових незалежних держав. Дослідники східноєвропейської пам'яті зчаста фокусуються на процесах націоналізації пам'яті після завершення Холодної війни, але інструменталізація пам'яті в нашому регіоні служить не тільки цілям створення нових національних наративів незалежності¹.

Сприйняття топонімів при цьому також нерідко будується за міфологічним типом: топоніми сприймаються і як ім'я-символ конкретної території (села, району, міста та ін.), і як засіб її перетворення (що наприклад може бути вираженим в акті перейменування як засобу зміни якості простору, що підпадає до перейменування, створення «паралельних просторів» через неофіційні назви та ін.).

Як відмічає С. Світленко, вчений-історик та один з ініціаторів процесу реалізації топонімічної реформи в місті, метою топонімічної реформи в місті стала розробка і втілення в життя нової топонімічної моделі міста-мегаполіса як обласного центру сучасної України. У процесі реформи реалізовувалися такі завдання:

- проведення засобами топоніміки декомунізації історичної й національної свідомості мешканців обласного центру, сприяння подоланню ментального зв'язку з радянсько-комуністичним тоталітарним і посттоталітарним минулим;

- відновлення низки історичних топонімічних назв, які були викреслені з історичної пам'яті за часів комуністично-радянського режиму;

- розкриття української топонімічної складової через віддзеркалення всіх основних етапів української історії та культури, зокрема князівського, козацького періодів, українського XIX ст., національно-визвольних змагань XX ст. та сучасності;

- здійснення залюднення топоніміки міста видатними українськими діячами, які зробили вагомий внесок у поступ

1 Журженко Т., Льюїс С., Федор Дж. На місці радянської «імперії пам'яті» виникають нові транснаціональні наративи // Україна модерна. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/memory-wars>

вітчизняної економіки, соціуму, політикуму, духовності та культури і мали тісний зв'язок із нашим краєм;

- утвердження європейського походження і вектора розвитку міста і України в цілому.

Концепція топонімічної реформи передбачала реалізацію трирівневого підходу до перейменувань: загальнонаціонального, регіонального та місцевого (міського). Водночас реформа мала показати і безперервність українського історичного процесу, і соборність українських земель. Звичайно, концепція розкривала і проблему урбогенезису Дніпропетровська як українського міського центру, який був заснований ще у до модерні часи. Зокрема, наголошувалося, що, по-перше, слід враховувати дві урбогенетичні лінії, які засвідчують білінійність урбогенезису нашого міста. Друга особливість процесу урбогенезису полягає у тому, що він вирізнявся поліцентричністю, оскільки урбогенетичні імпульси надходили від різного типу населених пунктів¹.

З метою виявлення символічного контенту процесу зміни топонімів у місті, було проведено змістовний аналіз запропонованих нових назв об'єктів архітектурного ландшафту в місті Дніпро. Джерелом вихідної інформації є офіційні документи, які містять рішення міської ради з урахуванням вимог, встановлених Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», відповідно до пропозицій міської комісії щодо найменування (перейменування) вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів та інших споруд на території міста Дніпра.

Загалом аналіз показав, що нові топоніми можна об'єднати за певними критеріями у декілька змістовних груп. Було виділено п'ять основних критерії, які покладені в основу до відбору нового топоніму – історичний базис, культурно-

1 Світленко С.І. Топонімічна реформа в місті Дніпропетровськ 2015-2016 рр.: досвід проведення та результат // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2016. Вип. 14. С. 95-108.

науковий базис, нейтральний базис, географічний базис, актуальний соціально-політичний базис (див. табл. 1).

Таблиця 1 – Логіка зміни топонімів в м. Дніпро

Домінуючий критерій перейменування		Назви нових топонімів
1 Група Історичний базис	1.1. Історичні постаті загальноукраїнського масштабу	ул. Беляєва*, вул. Василя Тютюнника, вул. Нестора Махна, вул. Василя Макухи, вул. Василя Кука, просп. Пилипа Орлика, вул. Михайла Грушевського, вул. Володимира Мономаха, просп. Петра Калнишевського, просп. Богдана Хмельницького, вул. Княгині Ольги, вул. Пилипа Орлика, вул. князя Ярослава Мудрого, вул. князя Володимира Великого, просп. / вул. Святослава Хороброго, вул. Симона Петлюри, вул. Козака Мамає, вул. Івана Сулими, пров. Сулимівський, вул. гетьмана Петра Дорошенка, парк Юрія Переможця, пров. Євгена Коновальця, вул. Петра Григоренка, вул. Романа Шухевича, вул. Павла Полуботка, вул. Івана Гонти, вул. Павла Бута, вул. Романа Мстиславовича, вул. Данила Галицького, вул. Данила Апостола, пров. Косівський, вул. Кості Гордієнка, просп. Івана Мазепи, вул. полковника Горленка, вул. Якова Острянина, вул. Болбочана, вул. Максима Дія, вул. князя Костянтина Острозького, вул. генерала Радієвського, вул. Омеляновича-Павленка, вул. Ярославни
	1.2. Історичні події (міжнародні)	вул. Джузеппе Гарібальді, вул. Празької весни, вул. Яна Гуса, вул. Петра Бікова, вул. Магдебурзького права, вул. Василя Жуковського*, вул. Олени Ган

	1.3. Історичні постаті, що мають відношення до історії міста	вул. Любарського, вул. Марії Лисиченко, вул. Івана Труби, вул. Євгена Вирового, вул. Опанаса Ковпака, просп. Дмитра Яворницького, вул. Опанаса Сторубля, вул. Івана Сокульського, вул. Антіна Синявського, вул. Катерини Мессарош, вул. Олександри Риндовської, вул. Леоніда Стромцова, просп. Олександра Поля, вул. Менахем-Мендл Шнеерсона, вул. Андрія Фабра, вул. Василя Біднова, вул. Олександра Рейнгарда, вул. Павла Нірінберга, вул. Володимира Моссаковського, вул. Григорія Омельченка, вул. Феодосія Макаревського, узв. Струківський, вул. Василя Чапленка, вул. Надії Алексеєнко, вул. Івана Езау, вул. Василя Сидоренка, вул. Трофима Романченка, вул. Михайла Комарова, вул. Володимира Хреннікова, вул. Олександра Красносельського, вул. Трифона Гладченка, вул. Данила Сахненка, вул. Єлагінська, вул. Василя Хитя, вул. Баллінська, вул. Семена Бардадима, вул. генерала Воливача, вул. Андрія Штогаренка, пров. Шодуарівський, пров. Марти Головіної, вул. Володимира Самодриги, вул. Тетяни Пати, пров. Михайла Дідевича
	1.4. Історичні події, терміни, об'єднання, спілки	вул. Сарматська, вул. Братства тарасівців, вул. Просвітянська, вул. Січових стрільців, пров. / вул. Героїв Крут, пл. Половицька, пров. Лоцманів Казанців, пров. Січовий, вул. Курінна, вул. Хотинська, вул. Деревлянська, вул. Героїв Дніпра, пров. Героїчний, вул. Сіверянська, вул. Роксолани, пров. Івана Купала, вул. Кобзарська
	1.5. Ретроспекція (повернення історичної назви)	просп. Мануйлівський, парк Кирилівка, Крутогірний узв., вул. Полігонна, вул. Перемоги*, вул. Старокозацька, наб. Січеславська, вул. Вознесенська, вул. Зернова, вул. Байдаківська, пл. Новокодацька, парк Новокодацький, вул. Старий шлях, пров. / вул. Гайдамацька, вул. Старобазарна

*Зазначені топоніми представляють категорію «лінгвістична гра»

Пропонуємо звернутися до більш детального розгляду першої групи топонімів. В свою чергу в межах історичного критерію для обрання нової назви виділяються п'ять змістовних підкатегорій:

- історичні постаті загальноукраїнського масштабу – *вул. Нестора Махна, просп. Пилипа Орлика, вул. Михайла Грушевського, вул. Володимира Мономаха, просп. Петра Калнишевського, просп. Богдана Хмельницького, вул. Княгині Ольги, проспект / вул. Святослава Хороброго, вул. Симона Петлюри, вул. Романа Шухевича, вул. Павла Полуботка, вул. Івана Гонти, вул. Павла Бута, вул. Романа Мстиславовича, вул. Данила Галицького, вул. Данила Апостола та ін.*

- історичні постаті, події (міжнародні) – *вул. Джузеппе Гарібальді, вул. Празької весни, вул. Магдебурзького права та ін.*

- історичні постаті, що мають відношення до історії міста (локальні) – *вул. Любарського, вул. Марії Лисиченко, вул. Івана Труби, вул. Євгена Вирового, вул. Олександри Риндовської, вул. Леоніда Стромцова, просп. Олександра Поля, вул. Єлагінська, вул. Василя Хитя, вул. Баллінська, вул. Андрія Фабра та ін.*

- історичні події, терміни, об'єднання, спілки – *вул. Сарматська, вул. Братства тарасівців, вул. Просвітянська, вул. Січових стрільців, провулок / вулиця Героїв Крут, площа Половицька, провулок Лоцманів Казанців, провулок Івана Купала, вул. Кобзарська та ін.*

- ретроспекція (повернення історичної назви) – *просп. Мануйлівський, парк Кирилівка, Крутогірний узвіз, вул. Полігонна та ін.*

Аналізуючи комплексно першу групу топонімів, варто відмітити, що найбільш численними є номінації об'єктів міського простору на честь історичних постатей загальноукраїнського масштабу та персоналій, що пов'язані із історією розвитку міста зокрема.

Таблиця 1. Логіка зміни топонімів в м. Дніпро
(продовження)

Домінуючий критерій перейменування		Назви нових топонімів
2 група Куль- турно- науковий базис	Діячі мистецтва та науки: письменники, поети, архітектори, винахідники, вчені	вул. Дмитра Багалія, вул. Дмитра Марковича, вул. Афанасьєва- Чужбинського, вул. Полонської- Василенко, вул. Данила Заболотного, вул. Яхнеківська, вул. Степана Величка, вул. Івана Пулюя, вул. Крушельницької, вул. Галі Мазуренко, вул. Миколи Сумцова, вул. Григорія Греб'янки, вул. Олени Пчілки, вул. Василя Каразіна, вул. Олександра Потебні, вул. Сергія Подолинського, вул. Олександра Конинського, вул. Михайла Драгоманова, вул. Бориса Познанського, вул. Бориса Мозрлевського, вул. Семена Скляренка, вул. Михайла Максимовича, вул. Івана Акінфієва, вул. архітектора Дольника, вул. Ізмаїла Срезневського, вул. Олександра Оцупа, вул. Василя Сухомлинського, вул. Сергія Подолинського, вул. Миколи Руденка, вул. академіка Белелюбського, вул. Василя Курбаса, вул. Осипа Бодянского, вул. Ігоря Сікорського, вул. Вадима Сідюра, вул. Михайла Вербицького, вул. Дмитра Байди- Вишневецького, вул. Сергія Єфремова, вул. Володимира Вернадського, вул. Дмитра Донцова*, парк Івана Старова, вул. Володимира Винниченка, вул. Марії Заньковецької, вул. Володимира

		<p>Антоновича, вул. Олени Блавацької, вул. Костомарівська, вул. Леоніда Жебуньова, вул. Павла Чубинського, вул. Гулака-Артемівського, вул. Ганни Барвінок, вул. Василя Капніста, вул. Юрія Кондратюка, вул. Миколи Хвильового, вул. Василя Стуса, вул. Петра Сокальського, вул. Миколи Садовського, вул. Володимира Івасюка, пров. /вул. Миколи Зерова, вул. Миколи Куліша, вул. Вишенського, вул. Олени Теліги, вул. Марії Грінченко, вул. Поддубного, вул. Марії Приймаченко, вул. Євгена Маланюка, вул. Олександра Галича, вул. Андрія Сахарова, вул. Василя Симоненка</p>
3 група Нейтраль- ний базис	Загальноживані визначення	<p>вул. Затишна, пров. Веселковий, вул. Весняних конвалій, пров. Привабливий, пров. Улюблений, вул. Балка мальовнича, узв. Ярмарковий, пров. Швидкісний, вул. Солідарності, пров. Кленовий, пров. / вул. Майстрів, пров. Мальвовий, пров. Яворовий, вул. Славна, вул. Казкова, вул. Лірницька, вул. Футбольна, пров. Червонокалинний, вул. Енергетиків, пров. В'язовий, вул. Пшенична, пров. Порічковий, сквер Сосновий, пров. Зоряний</p>

4 група Географічний базис	Детермінація географічними характеристиками місцевості, наявністю географічних об'єктів	вул. Портова, вул. Піскова, узв. Кодакський, вул. Дніпросталівська, просп. Слобожанський, парк Зелений Гай, вул. Воскресенська, пл. Старомостова, пл. Троїцька, пл. Вокзальна, пров. Діївський, вул. Велика Діївська, вул. Коханівська, ж/м Покровський, вул. Козирева, вул. Бортницька, вул. Покровська*, пров. / вул. Тиверська, вул. Ріжкова, пров. Ігреньський
	4.2. Прив'язка до назв географічних об'єктів за межами міста	вул. Брацлавська, просп. Слобожанський, вул. Брати славська, вул. Глухівська, вул. Інгульська, вул. Новгород-Сіверська, ж/м Мелітопольський, вул. Хортицька, вул. Лубенська, вул. Фортечна, вул. Корсунська, вул. Тернівська, вул. Карпатська, вул. Люблянська, вул. Хорватська, вул. Краківська
5 група Актуальний со- ціально- політичний базис	Постаті, події, що описують актуальні зміни в суспільстві	вул. Європейська, вул. Волонтерська, вул. Пластівська, парк Героїв, парк Пам'яті та примирення, вул. Олександра Чернікова, пров. Скаутський, вул. Айдарівська, вул. Мужност*, вул. Заборинська, пров. сержанта Андрющенка, вул. Євгена Сердюкова, вул. Олександра Серебрякова

*Зазначені топоніми представляють категорію «лінгвістична гра»

Серед історичних фігур представлені діячі різних історичних періодів української державності – від Київської Русі до представників ХХ століття. Поряд із персоналіями, що вже тривалий час асоціюються з історією розвитку українського суспільства, з'являються персони

чий здобутки в період існування радянської держави та домінування комуністичної ідеології перебували під цензурою, в основному це історичні фігури, які пов'язані із діяльністю УПА – Роман Шухевич, Євген Коновалець та ін., що свідчить про активні процеси роботи з (де) конструюванням історичної пам'яті, які відбуваються в сучасному українському суспільстві.

Враховуючи отримані дані щодо другої групи топонімів, яку можна охарактеризувати як критерій культурно-наукового вектору, відмітимо, що найменування відбувалося на честь діячів мистецтва та науки – письменників, поетів, архітекторів, винахідників, вчених, які внесли свій доробок у розвиток науки і техніки української держави: вул. Сергія Подолинського, вул. Олександра Конинського, вул. Михайла Драгоманова, вул. Бориса Познанського, вул. Бориса Мозрлевського, вул. Семена Скляренка, вул. Михайла Максимовича, вул. Марії Заньковецької, вул. Володимира Антоновича, вул. Олена Блавацької та ін. Загалом спостерігається широкий спектр постатей, які були обрані для номінації – від безпосередньо українських культурних діячів до представників мистецького кола, які працювали в еміграції або створили значний пласт творів про українську культуру та історію за межами української держави.

Третя група топонімів не є великою за обсягом, має нейтральне забарвлення та представлена найменуваннями загальноживаних термінів, визначень – вул. Затишна, провулок Веселковий, вул. Весняних конвалій, провулок Привабливий, провулок Улюблений та ін.

Географічний критерій для відбору найменувань нових топонімів умовно можна розділити на дві підгрупи – детермінація географічними характеристиками місцевості, наявністю географічних об'єктів (площа Старомостова, площа Троїцька, площа Вокзальна, провулок Діївський та ін.) та прив'язка до назв географічних об'єктів за межами міста (вул. Новгород-Сіверська, ж/м Мелітопольський, вул. Хортицька, вул. Краківська та ін.).

Окремою групою виділяються топоніми, які презентують актуальну соціально-політичну ситуацію в країні, тобто найменування відбуваються на честь постатей, подій, термінів, що описують актуальні зміни в суспільстві – вул. Волонтерська, парк Героїв, парк Пам'яті та примирення, вул. Олександра Чернікова та ін. Вибір детерміновано подіями, які відбуваються на тлі Революції Гідності, проведення АТО, фігури, на честь яких названі вулиці є загиблими воїнами на Сході України в останні роки.

Цікавими є декілька топонімів, що представляють так звану «лінгвістичну гру», тобто нове найменування має аудійно, граматично або символічно майже ідентичну назву попередньому найменуванню, але містить відображає інше змістовне навантаження. Наприклад: стара назва – вул. замполіта Беляєва – нова назва – вул. Беляєва (Володимир Беляєв – радянський офіцер, приймав участь у звільненні Дніпропетровська у жовтні 1943 р.). Декомунізація відбулася на рівні вилучення із назви радянської посади «замполіт». Інший приклад: стара назва – вул. Жуковського – нова назва – вул. Василя Жуковського. У першому випадку Іосиф Жуковський – учасник становлення радянської влади на Катеринославщині, новий топонім на честь Василя Жуковського – руського поету, перекладача, діяча, який допоміг викупити з кріпацтва Тараса Шевченка. Показовим також є приклад: стара назва – вул. Дмитра Донського (руський князь) – нова назва – вул. Дмитра Донцова (український літературний критик, філософ, політичний діяч). Цікавою є лінгвістична гра з наступними топонімами: стара назва – вул. Покровського (Покровський очолював історичну школу у Москві на початку ХХ ст. та займався популяризацією комунізму та більшовизму) – нова назва – вул. Покровська (на території району розташована Покровська церква).

У межах даного дослідження також пропонується звернутися до розгляду ментальної складової архітектурного ландшафту міста. В якості одних з найбільш типових об'єктів, що представляють елементи певного типу мислення,

зумовленого історичним, культурним, соціальним досвідом, виступають «місця пам'яті». Дана категорія аналізу, запропонована відомим французьким науковцем П'єром Нора¹ в поєднанні з дискурсом «феноменології пам'яті» та «феноменології належності» Пола Рік'єра² (парадигмальну позицію яких відносно аналізу пам'яті було згадано вище) та ідеєю «влади номінації» П'єра Бурд'є³ змістовно відображає висхідну тезу дослідження щодо наявності як динамічної складової (тієї, що підпадає під процес конструювання політичним полем відповідно до зміни історичного моменту), так і статичної складової (тієї, що представлена фізичною фіксацією позиції в об'єкта в міському просторі) певних об'єктів архітектури в ментальній проекції.

Пропонується зосередити увагу на аналітиці ментального забарвлення пам'ятників в міському полі. Особливої актуальності питання символічної номінації такого елементу архітектурного ландшафту як пам'ятник набуває в контексті процесів декомунізації, які відбулися на протязі останніх років в країні, про які вже було згадо вище в контексті аналітики динаміки міських топонімів. Відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»⁴ було демонтовано ряд постаментів, пам'ятних знаків радянської доби, які презентували комуністичну ідеологію та її лідерів. Безпосередньо процес деномінації пам'ятних знаків в Дніпрі відбувався за аналогічно типовою схемою загально-національного характеру, але варто виділити

1 Нора П. Всемирное торжество памяти: пер. с франц. М. Сокольской // Неприкосновенный запас. 2005. № 2-3 (40-41). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>

2 Рикер П. Память, история, забвение: пер. с франц. И.И. Блауберг, И.С. Вдовин, О.И. Мачульская. М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. 728 с

3 Бурдье П. Социальное пространство и символическая власть: пер. с франц. Н.А. Шматко // Начала. Choses dites. М.: Socio-Logos, 1994. С. 181-207.

4 Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

специфічну ідею, яка на даний момент представляє собою цікавий інструмент з одного боку збереження історичного досвіду (незалежно від суб'єктивного сприйняття), з іншого боку дозволяє провести чітку маркаційну лінію у фізичному просторі міста між даними історичними артефактами та актуальною ідеологічною спрямованістю, інтенціями суспільного розвитку. Йде мова про ініціативу щодо створення «Парку тоталітарного періоду». Створення історико-культурного комплексу «Парк тоталітарного періоду» є одним із заходів Програми розвитку історії міста і місцевої ідентичності «З Україною в серці» на 2018-2020 роки, прийнятої на 26-й сесії Дніпровської міської ради.

Створення концентрованого місця збереження та презентації історичних артефактів на фіксовано обмеженій території є інструментом процесу формування та інституціоналізації пам'яті про тоталітарний період. Це процес деномінації певних архітектурних об'єктів, які містять символічне наповнення ідеологічними конструкціями конкретного історичного періоду та паралельний процес номінації змістовного забарвлення міського простору як простору повсякденних практик нового зразку ідеологічних інтервенцій.

На сьогоднішній день відбувається процес переходу від фізичної представленості пам'ятних знаків до переносу в обмежений простір. Відбувся демонтаж об'єктів ідеологічних постатей комуністичної ідеології.

Частина місць, на яких перебували пам'ятники заповнена символічними об'єктами, які презентують сучасні ідеологічні орієнтири, пов'язані із військовими діями, які відбуваються на Сході України. Інша частина простору, яка була зайнята пам'ятниками представляє собою на даний момент вакантні зони, в яких плануються подальші реконструкції, а даний момент вони презентують ідею «empty spaces», тобто вивільненого від ідеологічного навантаження простору. Демонтовані пам'ятні знаки знаходяться на збереженні до моменту використання у фіксованому просторі в якості музейних експонатів.

Загалом, аналіз конструювання історичної пам'яті в міському просторі через вивчення особливостей об'єктів «ментальної» архітектури та динаміки зміни топонімії у місті демонструє активні процеси (де)кодифікації культурних кодів, що приводяться у відповідність до актуальної ідеологічної матриці сучасного українського суспільства. Зміни, які відбулися у політичному просторі української держави на протязі останніх років створили платформу для активізації процесів роботи з категоріями історичного минулого, конструювання нових образів культурних героїв, відродження пласту української культури, який зазнавав утиску в період радянської державності. І відповідно простір міста став первинною ареною для здійснення ідеологічних інтервенцій, оскільки виступає платформою повсякденних взаємодій мешканців та дає змогу у фоновому режимі інтеріоризувати нові культурні коди.

2.3. Соціальна пам'ять у просторі міста: трансформації в історико-краєзнавчих описах міста

Проблема соціальної чи культурної пам'яті досить послідовно опиняється в центрі уваги дослідників, починаючи зі спроб М. Гальбвакса внести розрізнення поміж індивідуальною властивістю людського розуму створювати спогади – та системою колективної пам'яті як інструменту створення соціальних тотожностей. Пам'ять для М. Гальбвакса – не індивідуальна, вона потребує того, що дослідник називав «рамкою»: системою консенсусних загальних орієнтирів, які допомагають проводити селекцію фактів зовнішнього світу та створювати несуперечну для сполучності систему значень¹.

У результаті, в хаосі соціального життя починають фіксуватися загальноприйнятні точки кристалізації

¹ Хальбвакс М. Социальные рамки памяти: пер. с франц. и вступ. статья С.Н. Зенкина. М.: Новое издательство, 2007. 348 с.

колективних «споминів», проміжки між якими заповнюються індивідуальним досвідом та споминами, загальний вектор яких програмується суспільством. У цьому випадку сама мова може трактуватися як «первинна рамка», оскільки вона створена людьми, але не може біти змінена за їх бажанням. Робота пам'яті розміщується у первинних мовних рамках; «словесні конвенції» – важливий елемент для створення базових правил як описання, так і сприйняття зовнішніх по відношенню до суб'єкта, але важливих для нього описів навколишнього (в тому числі, відділеного від суб'єкта часовими координатами).

У подальшому, концепція колективної пам'яті активно досліджувався та розбудовувався, в результаті чого, наприклад, було виокремлено категорії «комунікативної» та «культурної» пам'яті. Якщо «комунікативна пам'ять» орієнтована на створення актуальної для споглядача системи споминів, які б спліталися із його персональними, пережитими спогадами, то культурна пам'ять має дещо складнішу структуру. Культурна пам'ять виступає як механізм селекції – і засіб ідентифікації одночасно. Як мінімум, в її просторі можна виокремлювати три активні елементи, що взаємодіють один з одним: 1) подія / факт минулого як об'єкт активного (чи то – такого, що спирається на специфічні практики) запам'ятовування; 2) культурна ідентичність групи (на базі виокремлення послідовності таких подій); 3) формування традиції на основі селекції та інтерпретативних стратегій¹.

Соціальна пам'ять, згідно із прийнятними на сьогоднішній день концепціями, визначається як сукупність соціальних засобів, що здійснюють відбір та трансформацію актуальної соціальної інформації про минуле із метою збереження та трансляції культурного досвіду².

Польська дослідниця Б. Шацька зауважує, що соціальна

1 Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. М.: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.

2 Социологический словарь / отв. ред. Г.В. Осипов, Л.Н. Москвичев. М.: Норма, 2014, с. 326.

пам'ять сприяє на суспільному рівні груповій ідентичності як на рівні створення картини спільного минулого (до якого можна ставитися емоційно), так і на рівні фіксації певних постатей чи подій в якості збірної системи символів, що дозволяють виокремлювати «себе» від «іншого»¹.

Але тут ми повинні говорити не просто про несвідомі тексти – мова тут йде про цілком послідовну політику створення нових сенсів, а в цей процес втягнуто як елементи повсякденності соціального суб'єкта (у вигляді, наприклад, систем меморіальних назв та об'єктів, серед яких він існує), так і цілеспрямоване ідеологічне виробництво на рівні як владного дискурсу, так і простору, так би мовити, візуалізації ідей.

До цього останнього, наприклад, можна віднести й історико-краєзнавчу літературу, яка, створюючи непротивічливую для авторів картину міського простору, пропонує її в якості «рамочної конструкції» для містян. З нашої точки зору, в цьому випадку цікавим було б поглянути на змінності в описах міста Катеринослав-Дніпропетровськ-Дніпро в історико-краєзнавчих дослідженнях, які функціонували та функціонують на рівні офіційної версії історії міста.

Офіційний статус таких «історій для містян» дозволяє – авторам – вибудовувати систему реперних точок (за М. Гальбаксом), систему опорних подій та просторово-часових орієнтирів. Створена ними рамка, на рівні текстового свого оформлення, дає читачеві / користувачеві набір «словесних конвенцій», за допомогою яких можна вибудовувати загальну цілісну (і динамічну, бо ж орієнтовану на втілення схем розвитку) систему «історії міста».

Важливою для розуміння загальних правил розбудови пам'яті про минуле міста, на які орієнтовані автори такого роду текстів, є ціла низка моментів: від загальної структури тексту до активного використання актуального політичного та соціокультурного вокабулярію – бо за його допомогою встановлюються інтерпретативні рамки історії міста.

1 Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт. Чернівці: Книги-XXI, 2001, с. 51-52.

Past Perfekt: місто, якого немає

Першою історією міста, близькою до теми, яку ми розглядаємо¹, стала «Історія міста Катеринослава» Д.І. Яворницького, написана вже в радянському Дніпропетровську, в 1937 р., але видана лише у 1989 році (український переклад вийшов у 1996 р.)². Але, по суті, ця книга працювала із дуже нетиповим для радянського історико-меморіального простору набором елементів.

Десять розділів історії міста центрувалися на історії дореволюційній, на введенні в актуальний «пам'ятний» простір історії та символіки міста, якого, по суті, на 1937 р., вже не було: «Катеринослава», а не «Дніпропетровська». Більш того, «Історія міста Катеринослава» не наголошувала в якості окремого етапу період «радянського» як принципово відмінний від попереднього стану міста (навіть не виокремлювала зміну державного устрою як зміну кардинальну). Радянський період присутній в книзі лише в кількох останніх абзацах останнього розділу, а дві події, які хоча б якось маркують перехід від «дорадянського» у «сучасний» стан – це історія виникнення та динаміки університету, яка починається ще до встановлення радянської влади, але цілком втілюється вже в нових умовах. Другим формальним приводом фіксації перетворення міста в радянський простір було його перейменування (в обрамленні цілком – вже – звичних фрази про початок перетворення міста в нових умовах). Але навіть зміна назви міста дана немовби між іншим – і пов'язана не із отриманням ним і містянами нової ідентичності, але із зникненням старої: «Тим часом, у 1926 році не стало міста Катеринослава, а стало місто Дніпропетровськ, назване по імені Г.І. Петровського, голови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, який був робітником у Брянському

1 Якщо не зважати на кілька робіт, що вийшли ще до Жовтневої революції й носили, здебільшого, начерковий чи меморіальний характер, як, наприклад, «Сведения об историческом развитии Екатеринослава» Н.О. Набіркина (1910) чи «Екатеринослав (Старое и новое)» О.І. Єгорова (1889).

2 Яворницький Д.І. Історія міста Катеринослава: пер. з рос. А.В. Гладкого. Д.: Січ, 1996. – Режим доступу: <https://ru.museum.dp.ua/theyekaterinoslavhistory.html>

заводі. Ім'я цариці Катерини було ненависним для простого руського народу, як цариці панської, що віддала мільйони людей панам у кріпосне рабство»¹ (курсив наш. – Авт.).

Більш того, навіть коли автор переходить до сюжетів про новий устрій та стан міста, він раз у раз використовує слова, образи та символи, що виходять далеко за звичний для 1937 р. офіційний дискурс. («З усього того утвориться одне *стоверстне*, багатолюдне, багате, блискуче місто, свого роду *славний український Манчестер*»² (курсив наш. – Авт.)).

Характерним був і початок книги Д. Яворницького – а перші сюжети, навіть перші фрази в ідеологічному тексті дозволяють фіксують загальну схему, якої притримуються автори такого роду книг. «Історія міста Катеринослава» і в цьому випадку знаходиться цілком у межах попереднього, дореволюційного дискурсу: «Місто Катеринослав – цілком витвір князя Потьомкіна»³. Далі розмова про місто – у буквально першому абзаці – переводиться у площину чи не геополітичну («Потьомкін хотів *пробити вікно* на схід, в Азію, як *цар Петро I* прорубив вікно в Європу»⁴ (курсив наш. – Авт.)).

Під знаком цього «хотів» та планів, які так і не були втілені в життя, проходять, для книги, перші десятиліття існування Катеринослава: він весь – плани без конкретики їх втілення.

Але – важливий момент: історія безпосередньо міста починається у Д.І. Яворницького лише у другому розділі. Весь перший розділ – фіксація сюжету, який важить для автора не менше, ніж геополітичні плани Потьомкіна по створенню «південної Пальміри». Бо місце, на якому виникає Катеринослав, означене як таке, що належить до локусу Січі, і саме військова та господарча історія цієї останньої створює основу для виникнення самого міста. Кінець Січі та роздача тутешніх земель закладає початок

1 Там само.

2 Там само.

3 Там само.

4 Там само.

формату існування нового – вже імперського – населення по всьому краю: «Разом із роздачею запорізької землі почалося будівництво нових у краї міст, якими є: Херсон, Катеринослав, Миколаїв та інші»¹.

В «Історії міста Катеринослава» події перших двох десятиліть існування міста – період планів, початку їх реалізації (так і не завершеної), нарешті, поїздка Катерини II по південним губерніям – займають більше половини обсягу. Для автора це – фундамент, на якому зводиться як місто, так і наратив про нього. Характерно, що цей образ міста, образ його перших десятиліть – вибудовується автором як низка нереалізованих планів.

Як пише сам Д.І. Яворницький, «задуми князя Потьомкіна були воістину велетенські»². Наведемо тут фрагмент «начертання міста» – чи то офіційного документу з планами будівництва, представленого Потьомкіним імператриці: «Во-первых, представляется храм великолепный, посвященный преображению Господню, в знак, что страна сия из степей бесплодных преобразена попечениями вашими в обильный вертоград, и обиталище зверей в благоприятное пристанище людям, из всех стран текущим. Судилище, наподобие древних базилик, в память полезных ваших указаний. Лавки полукружием наподобие пропилеи или предверия Афинского с биржею и театром посредине. Палаты государские, где жить и губернатору, во вкусе греческих и римских зданий, имея посредине великолепную и пространную сень. Архиепископия при соборной церкви Преображения, с дикастериею и духовной сколою. (...) Дом губернаторской, вице-губернаторской, дом дворянской и аптека. Фабрика суконная и шелковая. Университет с академией музыкальной»³. Катеринослав перших десятиліть свого існування – тільки марення, але це марення вибудовує практики тих, від кого доля міста залежить.

У подальших розділах Д.І. Яворницький вибудовує низку

1 Там само.

2 Там само.

3 Там само.

сюжетів, які, на його думку, важливі та релевантні для історії міста. Але їх небагато. Ними (і це закінчений список) стають: відвідини Катеринослава О. Пушкіним, поступ у створенні в місті центру освіти, історія пам'ятника Катерині II і, нарешті, перетворення Катеринослава в промислове місто.

Цей останній сюжет, що характерно, з'являється за півтора розділи до фіналу книги, а сам процес виникнення металургійних підприємств у місті пов'язується не з загальними економічними чи соціальними процесами, а з персоналіями, перш за все – із О. Полем (причому, О. Поль названий головним промотором прокладення залізничної колії та будівництва залізничного мосту через Дніпро – тих подій, що й перетворюють Катеринослава в промисловий центр).

Важливим, на наш погляд, залишається і те, що в книзі Д.І. Яворницького немає характерної для радянського краєзнавчого дискурсу центрованості на робітничій проблематиці – наприклад, на робітничих районах. Місто Катеринослава в межах цього варіанту його історії залишається центром управління та культури. («Кінець XIX сторіччя ознаменувався у місті Катеринославі надзвичайно радісною подією, а саме відкриттям у 1897 році бельгійським анонімним товариством трамваю. (...) Наприкінці того ж XIX століття ... у місті Катеринославі було відкрите Вище гірниче училище. (...) Початок XX століття ознаменувався у Катеринославі спорудженням у 1901 році пам'ятника славному російському поету О. Пушкіну. (...) У 1904 році в місті була відкрита архівна комісія. (...) У 1905 році в місті Катеринослава на гроші губернського земства був споруджений музей імені О.М. Поля»¹).

У цьому переліку майже немає місця подіям соціально-економічним. Єдиним потрясінням, яке фіксує для радянського читача автор, є події збройних сутичок 1905 року на теренах міста. Але навіть в цьому випадку події, які пізніше отримували масштабний характер, описуються

¹ Там само.

реалістично, з точки зору безпосереднього спостерігача. «Ледь вони увійшли до депо, їх розігнали козаки. При розсіюванні юрби залпом вбитий чистильник депо Федір Федорович Попко. (...) Пропустивши юрбу на Військову, козаки кинулися напереріз їй і перекрили дорогу до Пушкінського пам'ятника. Тут за командою пристава козаки спішилися й дали залп. (...) Підсумок – 7 вбитих і 18 поранених, з яких 4 незабаром померли. Серед поранених – модистка Горлачик, вражена в ногу розривною кулею»¹.

А далі – максимально відсторонене від цих революційних подій: «А час йшов уперед, і життя вимагало свого. Катеринославське губернське земство дійшло думки зробити дуже велику справу: улаштувати в 1910 році у місті Катеринославі Південноросійську обласну сільськогосподарську, промислову й кустарну виставку»². Ця нефіксованість на події, пов'язаних із класовою боротьбою створює досить специфічний образ міста.

Нарешті, відмітимо ще один незвичний для подальшої традиції краєзнавчих описів Дніпр(опетровськ)а момент. Д.І. Яворницький охоче надає місце голосам живих свідків подій катеринославського минулого («в городе Екатеринославе я родился и теперь в нем живу; на днях 80 годиков стукнуло, как живу на белом свете»³). Тут кидається у вічі генеральне неспівпадіння фонового знання міських топонімів для сучасного читача: «Вода доходила до того места, где теперь дом Климова и до теперешнего дома Трифонова на Качельной площади»⁴. У межах актуальної пам'яті (але, скоріше за все, і пам'яті дніпрян радянського періоду взагалі) це – своєрідні пусті множини.

У результаті, в книзі є два конкуруючі наративні проекти: той, що будується на колишньому офіціозі, мовою документів та подій, важливих для Катеринослава як губернського міста, планами та реаліями адміністративного життя – і той,

1 Там само.

2 Там само.

3 Там само.

4 Там само.

що центрований на споминах, на персональному досвіді проживання.

Для 1937 року – і для подальших поколінь містян – обидва вони залишаються незатребуваними.

Present Perfect Continuous: місто, яке жило

Мабуть, найбільш відомим текстом про історію Дніпр(опетровськ)а для його жителів довгий час залишалася книга М. Шатрова «Місто на трьох пагорбах», що виходила двома виданнями, у 1966 та 1969 роках в місцевому видавництві «Промінь»¹.

У передмові автор описує свою авторську позицію наступним чином: «Автор этой книги – журналист, а не ученый-исследователь, и не ставил своей целью написать нечто похожее на “курс истории” Екатеринослава, охватить весь обширный, связанный с его прошлым материал. (...) Он стремился (...) рассказать читателю (...) в описательной, публицистической форме о дооктябрьском прошлом Днепропетровска»².

Це, з одного боку, встановлює загальні правила викладення матеріалу: досить живого викладення (автор – талановитий журналіст, а тому – цілком володіє матеріалом та методами переконання читача). З іншого боку це дозволяє чітко окреслити набір сюжетів з минулого життя Дніпропетровська та форми їх опису – як усталені, відповідні до традиції, що склалася на 1960-ті роки. Автор чітко говорить про завдання, що він ставить перед собою – тим самим фіксує і вектор розвитку історії міста, і базовий ланцюжок сюжетів (чи навіть – сюжетних схем), якими це минуле міста окреслюється: «Рассказать читателю, прежде всего, читателю молодому (...) о том, как захолустный степной городок превратился в крупный промышленный центр, как возникла его трудовая армия, как жили, работали, боролись против мрачных сил царизма екатеринославские пролетарии, как пришли они к Октябрю,

¹ Шатров М. Город на трех холмах: книга о старом Екатеринославе. 2-е изд., испр. и доп. Д.: Промінь, 1969. 416 с.

² Там же, с. 5.

водрузив над городом алое знамя»¹ (курсив наш. – Авт.).

До того ж, це давало головне, що забезпечував радянський краєзнавчий дискурс «міст-з-історією»: розрив, дистанціювання між читачем та минулим місця його теперішнього проживання («Вы живете в большом южном городе у Днепра, городе цветущей Советской Украины. Вы хозяева его широких улиц, парков, площадей. (...) Но ведь не всегда он был таким, как в наши дни»²). Жити в місті – не значить вболівати за місто (якщо тільки це не політизована його історія).

Внутрішня структура книги – вже більш відповідає загальноприйнятим схемам: тут немає перекосу у перший період історії міста, в історію його як адміністративного центру. Дві третини «Міста на трьох пагорбах» присвячено «пролетарському» Катеринославу (до того ж, щонайменше півтора розділи присвячено проблемам протопролетаріату, місту напередодні промислового буму).

Важливим для опису міста стає розповідь про його початки – оскільки історія виникнення його дає можливість окреслювати і той фундамент, на якому повинна будуватися ідентичність містян. «Місто на двох пагорбах» у цьому сенсі приймає досить специфічну стратегію. З одного боку, вже початок першого розділу вводить елементом сюжетної схеми запорізьких козаків як важливу складову динаміки тутешнього людського ресурсу. Але одночасно, цитатою із М. Гоголя, М. Шатров фіксує другий мотив для опису локусу, де виникло місто: це пусті землі, де люди, скоріше, животіють, а не живуть. («Помните, как в “Тарасе Бульбе”? Сам Тарас и его сыновья (...) во главе небольшого отряда едут степью, направляясь на Сечь. “Тогда весь юг, все то пространство, которое составляет нынешнюю Новороссию, до самого Черного моря, было зеленой, девственной пустынею”»³).

Парадоксальним чином, ці простори обжиті, але не олюднені. Люди тут «выбирали местечка поукромнее»,

1 Там же,

2 Там же, с. 3-4.

3 Там же, с. 7.

«селились в чащобе», «не сразу начали строиться; вернее, надежнее – зарыться в землю!»¹. Люди – наче тварини, живуть тут у норах («звали их льохами»²).

За приданням цим землям цивілізованого вигляду стоїть сила держави – російської, а не вільні ватаги запорожців. «Долго жили в льохах половичане, пока к концу семидесятих годов XVIII века не обуздали российские войска исконного южного врага»³. Українське козацтво проливає тут свою кров, але форму цим землям, за автором, надає державна сила Російської імперії.

У принципі, автор залишається тут у межах загальноприйнятої парадигми «єднання двох народів», де факт Переяславської Ради продовжує переноситися на будь-які події, пов'язані із політичною історією півдня українських земель – автор проголошує це прямим текстом: «На этой политой кровью героев земле и будет основан новый город, вся история которого станет словно сплавом нерушимой дружбы и кровного родства двух народов-братьев, их боевого союза в борьбе за лучшую жизнь»⁴.

«Пустеля» та «бойовий союз народів-братів» – той сплав, з якого виникає місто, бо «нелегко заселить пустынные степи»⁵, а «необозримые пространства, хранившие следы жестоких татарских набегов, (...) в густых зарослях бурьяна, поражали своим гнетущим гробовым молчанием»⁶.

Що звертає на себе увагу – тотальна розрідженість подій першого століття існування Катеринославу, тих, на які міг би звертати увагу автор. Більшість же їх, що дозволяли б розгортати описовий простір – інспіровані зовнішніми (а часто й транзитними) для міста подіями: від візиту імператриці Катерини II в перші роки існування міста до проживання у Катеринославі О. Пушкіна на шляху до свого

1 Там же, с. 8.

2 Там же, с. 9

3 Там же, с. 5.

4 Там же с.15-16

5 Там же с.17

6 Там же с.18

«південного заслання».

Саме введення цих «відомих фігур» дає можливість давати краєзнавчі начерки міста з першої половини XIX ст. Знакові фігури – Т. Шевченко, В. Белінський, М. Щепкін – стають лише приводом, аби давати описи міста «з очей подорожнього» – створюючи начебто подвійне дистанціювання від подій: чуже для читача місто очима чужого для міста спостерігача.

Наприклад, транзитний візит у Катеринослава В. Белінського стає для автора приводом зафіксувати погляд читача на тих елементах губернського міста, що створювали контур міського пейзажу тих років: на статуї Катерини («мідній бабці» внутрішньої міфології Дніпра) чи на Преображенському соборі. Це останнє дає змогу будувати схему дзеркальності Катеринослава – як «нової Пальміри» – до Санкт-Петербургу (як «північної Пальміри»): «Белинский вспоминал, где он видел нечто подобное, и, наконец, вспомнил: в Кронштадте! Выяснилось – не случайное это совпадение»¹.

Ще одним характерним моментом «Міста на трьох пагорбах» є доволі специфічний метод опису дореволюційної – і доіндустріальної – реальності Катеринославу. Оскільки в межах радянського світобачення будь-який сегмент дореволюційної дійсності описувався через гру протиставлень, через опозицію (оскільки суспільно-економічні формації також описувалися в межах схем класової боротьби), то цього правила доводилося дотримуватися при будь-якому описі тогочасної реальності. Одночасно, міський простір Катеринослава в доіндустріальну епоху не давав достатнього матеріалу для розбудови систем бінарних опозицій «ми / вони».

У результаті автору раз у раз доводилося створювати досить штучні системи додаткових тропів, щоби недоліки міста в епоху царату були присутні навіть при розмові про видатні (чи й навіть помітні) постаті соціального чи культурного життя Катеринослава тих часів.

¹ Там же, с. 79.

Так, розповідь про досить важливу для Катеринослава письменницю Олену Ган подається як зворотній бік видання вірнопідданих творів, що прославляють кріпосництво: «Дочитав до конца эту рабовладельческую тираду, Виссарион Григорьевич (Белінський. – Авт.) захлопнул томик и отложил в сторону. Неужели только таких, с позволения сказать, беллетристов можно встретить в провинции? Нет, всюду должны быть и другие, настоящие литераторы, чьи общественные убеждения противоположны мракобесию»¹.

Навіть говорячи про становлення системи освіти, про гімназії Катеринослава, автор не може не створювати цю подвійність дореволюційного контексту: «Символическим было, пожалуй, единство формы екатеринославского гимназиста и... квартального надзирателя. И те и другие носили фуражки с красными околышами, такие же воротники и кантики на рукавах и задних карманах. Только у квартальных, в отличие от “гимназеров”, болталась на боку шпага в ножнах – символ вверенной им власти»². Бути у системі – це бути із системою: інших варіантів для опису дореволюційної дійсності радянська краєзнавча проза не знає.

А от перехід до Катеринославу промислового вписується автором в досить яскраву картину такого собі «тотального повороту», зображувального у максимально символічному ключі – не просто зв'язуючи це із відкриттям залізничного сполучення між Кривбасом та Донбасом, але осмислюючи в логіці «зміни епох»: «С удивительной точностью, в силу редкого стечения обстоятельств, отмерив первый, бесцветный век Екатеринослава, будущее пришлет ему на смену век второй, полный бурных событий, страстной борьбы трудового человека за лучшую, достойную его долю»³. Історичний час з цього моменту отримує щільність – але й стає більш приступним для усталеної системи тропів та ідеологем.

1 Там же, с. 81.

2 Там же, с.102.

3 Там же, с. 142

Помітимо, що переходячи до більш звичного для радянського історичного краєзнавства матеріалу (чи то – до можливості говорити про «робітничий Катеринослав»), автор переходить і до усталених схем опису дореволюційної реальності. Тепер вона може не вибиватися з системи ідеологічно вивірених тропів та символічних рядів. Тут з'являються абсолютно «свої» герої радянського простору (пролетарі, революціонери, що несуть ідеї більшовицької пропаганди «в народ», персонажі, які повинні бути відомими сучасним автору читачам щонайменше з назви вулиць міста – Бабушкін, Петровський, Гопнер...).

Одночасно, використовуючи цей ідеологічний інструментарій, автор може відмовитися від необхідності «оживлення» тексту: дещо менше стає «художніх» епізодів, на які М. Шатров спирався, описуючи доіндустріальний Катеринослав.

Зникає і ще одна низка сюжетів – тих, що пов'язані із культурним та науковим життям Катеринослава. На сторінках «Міста на трьох пагорбах» майже не знаходиться місце ані для О. Поля (по суті, того, хто створив цей самий пролетарський Катеринослав, що такий важливий для автора), ані для Д.І. Яворницького, ані для важливих наукових подій початку ХХ століття (як, наприклад, ХІІІ Археологічного з'їзду 1905 року). Говорити про культуру та науку можливо лише коли зменшується вогонь революційної боротьби (в книзі це частина розділу – «Ночь и рассвет»¹, що стосується подій між 1905 та 1914 роками).

Як не парадоксально, але суто *подій*, навіть пов'язаних із революційною боротьбою, не стає більше – але більш розлогим стає *коментар* до них. Також з'являються – у назвах розділів – максимально конвенційні фрази, за допомогою яких в радянському просторі означаються революційні події (як то: «Из искры – пламя», «Долой тиранов, прочь оковы», «Строятся баррикады, льется кровь», «Навстречу решающей битве»).

В історії революційного руху Катеринослава (вірніше – в

1 Там же, с. 311-316.

історії його засвоєння офіційним радянським наративом) були дві події, що визначали історію міста. Першою з них було збройне повстання 1905 року, одна фраза В. Леніна про яке («В Катеринославі будуються барикади та летяться кров»¹) довгі роки була джерелом міфологізації (навіть у міському ландшафті, маючи на увазі вулицю Барикадну в просторі міста). У тексті «Міста на трьох пагорбах» запекла боротьба осені 1905 року подана не лише як протистояння царської влади та робітничих дружин – куди більш важливим для автора стає протистояння порядку організованого пролетаріату – і, як не парадоксально, хаосу влади (це фіксовано не лише у військових сутичках, але й у дисципліні на заходах по похованню загиблих чи протистоянні єврейським погромам).

Фіналом і книги, і (з точки зору автора) *попереднього* етапу історії Дніпр(опетровськ)а стають події осені 1917 року. Треба помітити, що в цьому епізоді книги головним супротивником більшовиків стає вже не царська влада (якої, по факту, з лютого 1917 року в місті не було), а УНР – М. Шатров воліє називати її «гайдаматчиной», тавруючи, перед усім, за «слова фальшивого “боления” об украинском народе, у которого будто бы разные пути с народом России», як і за те, що вони «пытались оторвать Украину от всей страны, начавшей строить на обломках царизма новый светлый мир»². Незалежність – не може стати елементом радянського дискурсу, якщо це незалежність із етнічним чи національним присмаком.

Нарешті, можна помітити, що й сама логіка опису «порядок проти хаосу» рівняється на події захоплення більшовиками влади в Петрограді. Як і в Петрограді, початком встановлення нового світоустрою стають звукові ефекти («Еще долго басил в морозной вышине прерывистый призыв Брянки, ставший в тот день для пролетарского Екатеринослава тем же, чем для питерцев

1 Ленин В.И. Всероссийская политическая стачка // Полное собрание сочинений. Т.12, с. 1-4.

2 Шатров М. Указ. соч., с. 391.

легендарний вистрел «Авроры»¹. Місце ж Зимового палацу в Катеринославі дивним чином виконує будівля пошти (що також вписується у логіку пам'ятного для радянської людини ленінського наказу захоплювати та контролювати при революційних подіях саме пошту та телеграф). І саме встановлення над поштою червоного прапора (тут вже – цілком у логіці міфологізованого простору Другої світової війни та «знамен над Рейхстагом») стає фінальною крапкою «минулого Катеринослава». «Червоний» тут звичним чином римується із «кров'ю», але ще – із новим світанком над – вже – оновленим містом: «Поднимется неяркое зимнее солнце. И вспыхнут над почтой, над Советом, зданием управы алые стяги победившей революции. На них пламенеет горячая кровь (...) погибших (...) за великое дело Ленина»².

Утім, не можна не помітити, що книга М. Шатрова, незважаючи на центрованість на ідеологічних фігурах, за допомогою яких вибудовується непротирічива і, головне, знайома змодельована історія міста (бо в радянському просторі базова траєкторія міста не повинна виявлятися надто специфічною), охоче користується засобами художнього, а не суто ідеологічного тексту. Щонайменше там, де ідеологія не спрацьовує звичним для радянських ідеологем чином.

Past Continuous: місто, яке змінювалося

Після офіційної дати двохсотріччя Дніпропетровська (1977), світ побачили кілька цілком офіційних історичних начерків його історії. По суті, це була максимально офіційна модель, яка закріплювала вже усталені сюжетні схеми і, головне, ідеологічні конструкції попередніх описів історії міста на Дніпрі.

Цілком стандартним варіантом (але й цікавим насамперед в цій своїй стандартності) було дослідження, центроване на архітектурі Дніпропетровська. Це книга М. Андрущенко, С. Зубарева та В. Ленченко «Дніпропетровськ: Архітектурно-

1 Там же, с. 400.

2 Там же, с. 407.

історичний начерк»¹.

По суті, «архітектуроцентричність» книги, винесена вже у назву, привела до того, що фактографічна основа її вибудовувалася навколо змін архітектурного пейзажу, а пояснювальні схеми історії міста бралися з набору усталених стереотипів. А це дозволяє ці ідеологічні фігури зафіксувати.

Перш за все, звертає на себе увагу зростання пафосу вже у назвах частин книги – по мірі просування від минулого до сучасності (максимально нейтральне «Архітектура дореволюційного періоду» змінюється «Архітектурою переможного соціалізму», щоби завершитися начерком сьогодення, але із чітким вектором проективності: «Заглядаючи в майбутнє»).

Важливою стає і стилістика, яка нормує зображуваний світ, вводить читача в чіткі мовні норми – сама мова стає тут ідеологією. Причому, неможливо не відмітити, що наближаючись до «тепер», мова формалізується, перетворюючись в набір канцелярських штампів: «За годы первых пятилеток город неузнаваемо изменился и похорошел. Встали в строй новые промышленные предприятия. Значительно увеличился жилой фонд. Расширилась сеть культурно-бытового обслуживания»².

Звернемо увагу на ще один момент: книга є підкреслено історико-архітектурною, чи то, повинна спиратися на архітектуру, на «історію споруд» і на «споруди з історією» (а відповідно, звужувати, здавалося б, історію міста до часів, які маркіруються цими спорудами в якості пам'ятників). Але щоби розпочати свою історію, автори спочатку потребують вибудувати загальну картину розвитку теренів, на яких виникне – колись – місто Катеринослав-Дніпро(петровськ). А в мовленні про історію придніпровських земель автори обирають термінологію не «державності», але «території».

1 Андрущенко Н., Зубарев С., Ленченко В. Днепропетровск: Архитектурно-исторический очерк. К., 1985. – Режим доступу: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/andrushchenko/andrushchenko_00.html

2 Там же.

«Край» та «місто» опиняються начебто на різних полюсах їх проговорення – але вони зведені в одному просторі.

Історія додержавна є в книзі історією доволі узагальненою, і подається через чималу кількість прикметників: «Благоприятный для жизни людей климат, бескрайние целинные степи с тучными черноземами и пышными ковыльными травами, могучий полнородный Днепр с живописными островами, тихими прибрежными заводами и плесами, роскошные заливные луга, тенистые дубравы по речным долинам и степным балкам, обилие в них зверя, птицы, рыбы с незапамятных времен влекли в эти края охотников, рыболовов, скотоводов, землепашцев»¹. Це ще – земля без історії, і як така потребує специфічних форм описовості.

Важливість локусів, на яких виникне – в майбутньому – місто, автори підкреслюють, посилаючись на авторитети: «Первые письменные известия о крае, где ныне расположен город Днепропетровск, находим в трудах знаменитого древнегреческого географа и историка Геродота»².

Щоправда, автори роблять і сильний хід для встановлення специфічної ідентичності містян, вписують археологічні знахідки в міський простір, так би мовити, доместикують їх, роблячи не просто «своїми», але – «міськими» («О существовании скифских поселений VIII-V вв. до н.э. свидетельствуют археологические находки в районе ул. Баррикадной и Нагорного рынка. Остатки раннеславянских поселений II-V вв. н.э. обнаружены во многих прибрежных районах города, а поселения эпохи Киевской Руси X-XII вв. – вблизи Лощманской Каменки, Старой Игрени и в других местах. Захоронения кочевников XIII-XV вв. отмечены в районе исторического музея, горного института, завода им. Г.И. Петровского»³).

Така «безміськість» міського простору дозволяє авторам ввести в якості діючої сили «народну колонізацію»

1 Там же.

2 Там же.

3 Там же.

(вибудовуючи схему, в якій «народ», засвоюючи земельні простори, залишається поза міськими кордонами). У цю народоцентричну схему засвоєння придніпровських земель вписується і історія козацтва, Запорізької Січі: «захватнической угнетательской политике турецко-татарских и польско-литовских феодалов была противопоставлена сила и организованность народной колонизации, движущей силой которой стало казачество. (...) Так возникло запорожское казачество»¹.

Хоча б паліатив міста можуть забезпечити лише державні структури – нехай навіть ворожі до місцевого населення. Для Дніпр(опетровськ)а такою заміною міста стала Кодацька фортеця – збудована польською державою за планами французького архітектора. І якщо захоплення фортеці могли ще описуватися як результат *народної* боротьби, то встановлення контролю над нею могло розміщатися тільки в межах *державницької* політики (російської – маючи на увазі ідеологічну неможливість описання часів Хмельниччини як періоду розбудови держави): «Осенью 1648 г. Кодацкая крепость вновь была взята штурмом и с тех пор длительное время служила опорной базой *русских армий* и *казацких полков* в борьбе за освобождение юга Украины от иноплеменного владычества»² (курсів наш. – Авт.). Помітимо тільки, що це наголошення на «армії без держави» при розмові про Січ потребувало б окремої розвідки.

Саме тому виникнення міста на цих землях ставало – в межах ідеологічної схеми, якої притримуються автори, – справою державницької політики: «После воссоединения Украины с Россией активизируется борьба русского и украинского народов против турецко-татарской агрессии, за освобождение *южноукраинских* земель от иноплеменного владычества, за выход *Русского государства* к Черному морю»³ (курсів наш. – Авт.).

Дореволюційні картини Катеринославу в цілому мало

1 Там же.

2 Там же.

3 Там же.

чим різняться від вже звичних моделей, явних, наприклад, у того ж самого М. Шатрова. Поява міста залежить від державницької політики засвоєння південноукраїнських земель після зняття загрози з боку Туреччини та ліквідації Запорізької Січі, а саме місто явлене, передусім, як низка планів.

Втім, навіть у архітектурних деталях раз у раз з'являються елементи, що дивним чином поєднуються із сьогоденням авторів: «В своем проекте Старов поддержал и развил идею “открытого города”, не имеющего укреплений, – вместо них город опоясывала зеленая полоса бульваров»¹. В умовах формально «закритого міста» таке сприймається чи не як завуальована фронда (чим, зрозуміло, подібна заява аніскільки не була).

Архітектурно-краєзнавчий матеріал «дореволюційного» розділу орієнтований, скоріше, на низку «випадків», пов'язаних як із персоналіями, так і з стилістичними особливостями (класицизм, модерн – присутні вже у назвах розділів цієї частини книги).

Наступні ж частини, що розглядають Дніпро(петровськ) радянського часу – як реалізовану історію – притримуються більш узагальненої схеми навіть на рівні подачі матеріалу. Загальна – і послідовна – логіка опису і довоєнного, і післявоєнного Дніпр(опетровськ)а послідовно розгортається наступним чином: 1) розмова про *промислові* об'єкти; 2) презентація історико-архітектурного матеріалу щодо сфери *влади* та *публічних* інститутів; 3) матеріал, що стосується *рекреації* та *культури*; 4) розмова про *житлову* зону. Це багато говорить про ієрархію сенсів міського простору за радянських часів.

Показовим для радянського символічного простору здається і той факт, що весь матеріал про промислові об'єкти Катеринослава-Дніпр(опетровськ)а віднесено до частини постреволуційної. І тут знову з'являється – в іншому контексті, але теж послідовно – мотив дисциплінованості та упорядкованості радянського

¹ Там же.

простору: це можна легко зафіксувати там, де мова йде про нові умови життя робітничого класу: «Рабочие поселки первых лет Советской власти не шли ни в какое сравнение со стихийной хаотической застройкой бывших заводских окраин. Строительство велось планомерно по специально разработанным нормам»¹. Впорядкованість vs хаос залишається базовою схемою пояснення для авторів.

На матеріалі радянського періоду міста добре видні зміни в значенні слів – тих, що мали на увазі зміну ідеологічного поля. Таким словом, актуальним для книги, стає, наприклад, «палац». Якщо в дореволюційному просторі він чітко маркував панівні класи, то відтепер за ним закріплені спеціалізовані публічні простори (Палац культури, праці, охорони здоров'я). Як пишуть автори: «Сооружение [палаців] наглядно проиллюстрировало свершившуюся историческую метаморфозу: пришла очередь на смену царским дворцам строить дворцы для народа»².

З'являються в книзі і свої, радянські «фігури замовчання»: історія – і історія архітектури також – спирається на персоналії, а бути персоналією в перші десятиріччя радянського суспільства – справа трохи ризикована. Таким сюжетом для авторів стає історія архітектурного конструктивізму в радянському Дніпропетровську: активний розвиток його до середини 1930-х років юув перерваним суто адміністративними та насильними мірами. У просторі книжки, правда, це подано як внутрішня вичерпаність стильових можливостей конструктивізму: «Как это ни парадоксально, но внутри казалось бы одного из самых новаторских стилевых направлений, каким был конструктивизм, очень быстро оформились свои собственные каноны и штампы, ослабившие творческую активность всего направления»³. Але імена архітекторів зникають аж ніяк не символічно.

А ось «новий імперський стиль» сталінського СРСР – по

1 Там же.

2 Там же.

3 Там же.

суті, повернення дивовижно знайомих візуально форм, які Дніпро знав ще за часи царату – подавалося як діалектичне сходження на більш високу ступінь радянської архітектури: «Воспряли духом старые мастера, а молодые архитекторы, впервые серьезно соприкоснувшись с историей архитектуры, увлеклись ею, (...) с упоением окунулись в ее изучение»¹.

Нарешті, можна сказати, що в історико-архітектурних описах Дніпра радянського періоду досить показово представлене очарування радянського світобачення проблемою планування та упорядкування (одна з базових міфологем упорядкованості постреволюційного світу в протилежність до хаотичності дореволюційного його існування – гра, що реактуалізує, скоріше, архаїчні моделі космогонії²). Бо розповідати про радянський Дніпропетровськ – це розповідати про плани, що неовов'язково стануть реальністю. *Говоріння* про них, здається, настільки ж ціннісно-важливе, як і їх *реалізація*. А може навіть і важливіше, бо плани завжди є красивішими, ніж реальність, доки залишаються на папері. Ми б ризикнули навіть сказати про «захопленність проектами» – навіть на рівні розповіді про них через півстоліття: сторінки книги, присвячені першому генеральному плану міста 1933 року яскраві та наповнені специфічними нотками: «Овраги предполагалось использовать под парки, которые клиньями вторгались с периферии в центр, неся с собой чистый воздух и прохладу; с помощью искусственных запруд предполагалось соорудить систему озер, каскадами спускающихся к прибрежной зоне»³ та інше.

Зворотнімбокомлюбовідоплануваннябулозамилування можливістю контролю та передбачуваності. Скажімо, проект квартальної забудови міста – в формулюванні «обобществленный сектор квартала» – був орієнтованим

1 Там же.

2 Эдельман О. Легенды и мифы Советского Союза // Логос. 1999. № 5 (15). С. 52-65.

3 Андрущенко Н., Зубарев С., Ленченко В. Указ. соч.

всередину: житлові будинки займали периметр, в центрі мали знаходитися заклади обслуговування: «клуб-столовая, детский сад и детские ясли»¹.

Нарешті, звернемо увагу на мотив, яким можна було б окреслювати політику пам'яті в історії міста в радянський період: мотив, так би мовити, «присвоєння через реконструкцію». Оскільки багато будинків міського пейзажу походили з часів дореволюційних – чи то, містили певну пам'ять про минуле своє становище в системі символічних значень міського пейзажу, – необхідно було їх переозначити. Простим перепорядкуванням, прив'язанням їх до інших систем соціальних зв'язків (як, скажімо, перетворення будинку Англійського клубу в Будинок офіцерів) досягнути цього було неможливо. Тому цілком прийнятною стратегією ставала реконструкція того чи іншого елемента забудови, що проводилася одночасно із переназначенням його міських та соціальних функцій. «В 30-е годы в Днепропетровске велись большие работы по реконструкции старых капитальных сооружений с приспособлением их для новых функций. Наиболее значительными среди них были: перестройка здания гимназии под университет, коммерческого училища – под облисполком и реконструкция здания русского драматического театра им. А.М. Горького»². Після реконструкції, як після ритуалу ініціалізації, з'являється вже інший будинок.

По суті, це звичайна практика створення нових сенсів в радянському просторі з набору вже існуючих символів, які переозначуються, виходячи з актуальних потреб моменту «тут-і-зараз». Міський простір і міська історія не могли бути тут якимось винятком.

Present Perfect: місто, яке завжди з нами

Останнім цілісним на сьогоднішній день проектом синтетичного опису історії міста Дніпро для містян (зробленим, підкреслимо, на принципово офіційному рівні – чи то, використовуючи всю систему активних та

¹ Там же.

² Там же.

актуальних на момент виходу книжки символів та тропів) є книга великого авторського колективу дніпровських науковців та краєзнавців «Дніпропетровськ: віхи історії. Історичний нарис»¹. По суті, книга підводила певний проміжний підсумок переосмислення дніпровської історії вже у межах п'ятнадцяти років державотворення в Україні (і – що виявилось важливим – до світоглядного розколу, який і Україна, і дніпряне переживали після 2004 року). Це – так би мовити офіційніша з можливих версій історії міста Дніпро в межах незалежної України.

У цьому випадку, маючи на увазі вже зафіксовані схеми сприйняття в радянському дискурсі, можна фіксувати співпадіння та відмінності в цьому оновленому наративі.

Перш за все, звертає на себе увагу як розширення сюжетного поля, так і переноси наголосів при його розкритті. Щодо першого, то відмітимо, що звичайний для описів міста сюжет «князь Потьомкін як засновник» починається в книзі лише з третього розділу («Губернське місто (1776-1880 рр.)»). Причому, якщо розділ перший («Наш край з давніх часів до XV ст.») розповідає про сюжети, які є цілком звичними і в попередній – радянській – традиції, то другий розділ, «Степовий кордон України (XV-XVIII ст.)», вводить принципово нові мотиви.

Зокрема, звернемо увагу на мотив Дніпр(опетровськ)а – у вигляді присвоєної національною історичною свідомістю Кодацької фортеці – як воріт до низовій Дніпра. Місто, таким чином, ще до свого заснування, включається в ідеологему «козацького краю». Дещо змінюється тоді й вісь протистояння, яка, згідно авторам, формує особливості козащини в степах Придніпров'я. Вибудовується вона тепер здебільшого по відношенню до мусульманського сходу: Туреччини та татарського Криму; захід – зокрема Польща – виявляються майже не актуалізовані (на відміну від схем, характерних для радянської історичної та краєзнавчої науки). Мінімально – майже до вісімнадцятого століття –

¹ Дніпропетровськ: віхи історії. Історичний нарис. – Д., 2001. – Режим доступу: <http://www.virtlibrary.dp.ua/page/vihi>

актуалізованою виявляється й Росія: принаймні, мова тут майже не йде про «силу російської зброї», про що охоче писала попередня традиція. Не підкреслюється також і роль Росії в освоєнні степової зони – степ є цілком засвоєним вже до приходу сюди Імперії: чи то запорізьким козацтвом, чи то поселенцями, що будують на землях поблизу майбутнього Дніпро(петровськ)а чималу кількість хуторів та поселень.

Навіть розглядаючи в якості ядра майбутнього міста Кодяцьку фортецю, автори «Віх...» цілком традиційні, коли мова йде про ідеологію закладення Катеринославу. Місто – згідно плану – фіксується як спроба створення «третьої столиці», але і тут з'являється нова нотка: суто організаційні та адміністративні зусилля отримують ще й світоглядний сенс: «Планувалося як місто нового типу, його параметри визначалися просвітницькою ідеологією з її принципово новим уявленням про людину та соціальне середовище»¹. При цьому самі соціальні та природні особливості Великого Степу (відсутність великих людських поселень) стають безумовним плюсом для такого гуманізованого дискурсу: відсутність традиції (окрім залишків «січової») створює ідеальні умови для соціального експериментування.

У цілому, третій розділ (з якого, по суті, починається суто історія міста) бачиться нам спробою створення знакової ланки у ланцюгу безперервного наративу, що поєднав би в єдине ціле й степові імперії (скіфів), і слов'янську державність, і запорізьке козацтво – завершивши це в очевидних формах міського простору. Проте, цей ранній Катеринослав все ще не має власного голосу; розповідь про нього рідко виходить за межі вже звичного дискурсу (нехай і трохи «згуманізованого»). Катеринослав доіндустріального (суто адміністративного) періоду раз у раз фіксовано як «просто місто». Навіть голоси подорожніх (а саме вони – як і в радянських описах – є головними живими голосами-з-історії) дозволяють фіксувати Катеринослав того часу як «менш ніж губернське» місто.

Катеринослав як промислове місто – як і для

¹ Там само.

радянського дискурсу – залишається важливим пунктом, що пропонується авторами «Віх...» як одна з «точок збирання» дніпровської ідентичності. Але набір пояснень і в цьому випадку трохи інший, ніж в традиції попередній: нові якості дає місту не просто поява пролетаріату – нові якості залежать від зміни соціальних практик з одного боку і від змін місця міста в системі транспортної мережі півдня України.

Важливою для авторів «Віх...» стає подія цілком формальна – відкриття залізничного мосту, що поєднав обидва береги Дніпра; але значення її виходить далеко за межі того факту. Місто, зв'язане мостом, стає центральним пунктом між двома гірновидобувничими центрами, і тим отримує свою ідентичність «промислового гіганта».

Оскільки автори «Віх...» є поза необхідністю відтворювати радянські схеми, вони опиняються перед можливістю задати більш широкий контекст проживання промислового Катеринослава. Він вже не описується як два антогоністичні проекти: «капіталістичний хаос» та «пролетарський порядок» (із витісненням культури на периферію). Тепер це дві сторони однієї медалі, і відкриття Брянки (одного із заводів, що створив обличчя промислового Дніпр(опетровськ)а) та дні святкування сторіччя закладення Катериною II фундаменту Преображенського собору – стають абсолютно співставимі для ідентичності містян подіями.

Переформатується й набір релевантних для долі міста жителів його: своє місце займають і О. Поль (як «почесний громадянин»), і Д.І. Яворницький (в тому числі як ланка, що пов'язує це промислове місто із традиціями січової волелюбності).

Знову з'являється мотив «Нової Америки» (характерний колись для описів радянського Дніпропетровська в 1920-30-ті роки). Але тепер це елемент дореволюційної розповіді про місто, це поєднання промислових масштабів (зростання населення міста нечуваними темпами за останнє десятиліття

XIX ст.) із «духом підприємництва». «Торгівельне багатство»¹ і взагалі-то позбувається негативних конотацій і стає одним з елементів незмінних характеристик міської ідентичності – цьому, наприклад, сприяє введення сюжету про довгу історію Озерки як одного з центрів торгівельної активності. (Втім, досить часто презентація торгівельного характеру колишнього Катеринослава йде суто через гру цифр та прізвищ промисловців, які мало що говорять сучасному читачеві).

Звертає на себе увагу огинання авторами характерного для містян етнічного питання: єврейська община майже цілком знаходиться поза дискурсом «Віх...», з'являючись або як сухі цифри статистики етнічного розподілу населення міста, або в якості пасивного об'єкту політичних подій буремного початку XX ст.: «У відповідь на це (революційні виступи катеринославських робітників. – Авт.) почалися розправи (погроми) над революціонерами, головним чином євреями»².

Беззаперечною новацією в створенні системи координат для соціальної пам'яті містян є й виокремлення авторами в якості важливого періоду 1917-1920 рр. – чи то двох революцій та громадянської війни. Попередня традиція, як ми пам'ятаємо, обходила ці часи невиразною мовчанкою, перескакуючи від «прапора на поштамті» до відновлення промислового потенціалу міста у середині 1920-х років. Хоча, треба відмітити, що встановлення радянської влади все ще фіксується авторами не як зміна, а як відновлення певного політичного стану (оскільки для 2001 року Жовтнева революція 1917 року все ще залишається точкою пояснення багатьох процесів в країні та місті).

Говорячи про громадянську війну як про час доволі складний в сенсі правил проживання (і виживання), автори «Віх...», фіксуючи неоднозначність дій більшовицької політики, все ж схильні описувати її в термінології виключно політичних репресій – на відміну від дій протилежного

1 Там само.

2 Там само.

табору. Ті ж, інші громадянської війни, послідовно дегуманізуються саме через розбійний характер управління захопленим містом: «Під час перебування у місті махновці, які мали чисельну перевагу, про себе не забували»¹ або ж: «Захопивши Катеринослав, денікінці, особливо казаки, почали масові розстріли, грабунки і насильства над жителями»².

Досить показовим на наш погляд є й те, що звичні нотки радянського дискурсу раптом повертаються у розділі, що стосується політичних репресій 1930-х років («Суперечливі двадцяті-тридцяті»): автори тут наче розірвані між необхідністю побудови дискурсу про радянську країну як про «країну-переможницю» – та необхідністю говорити про діяльність репресивного апарату. Результатом є досить невпевнена фіксація «подвійності» та «складності» років великого терору: «у кожної політично не заангажованої, чесно мислячої людини ця проблема викликає неоднозначні, суперечливі почуття та роздуми; з одного боку, нібито й не вони відображали провідні тенденції суспільного поступу радянської країни, її перетворення в одну з наймогутніших держав світу», але одночасно репресивний апарат був безумовно приведений в дію «обертаючись у кінцевому підсумку в мільйони скривджених душ і знівечених доль наших співвітчизників»³. У цьому розділі, нарешті, майже зовсім зникає суб'єктність міста Дніпр(опетровськ)а, залишаючи лише пафосний заклик «зрозуміти складність неоднозначного періоду».

Але максимізації радянського дискурсу автори досягають у розділі, присвяченому подіям Другої світової війни (розділ «Часи воєнного лихоліття (1941-1945)»). Це помітно від систем тропів, до яких вдаються автори (всі ті описи війни, яка проходить по цих землях «вогняним смерчем» тощо) – і до системи подій, про які автори схильні говорити. Так, наприклад, фіксуючи патріотичний підйом

1 Там само.

2 Там само.

3 Там само.

під час мобілізаційного руху, список відомих – і важливих для авторів – людей, що йдуть добровольцями на фронт, відкривають прізвища Л. Брежнева та В. Щербицького; та й самий список цей складається, здебільшого, з бонз повоєнних партійних структур.

Настільки ж характерно розповідь про підпільну діяльність здебільшого переводиться у простір не життєвих історій, але сухих цифр, які мало що значать поза межами звиклого (пост)радянського контексту: «знищено приблизно 3000 ворожих солдатів та офіцерів, пущено під укіс 22 військові ешелони, виведено з ладу 228 автомашин, 72 паровози, підірвано 30 залізничних і шосейних мостів, 3 склади боєприпасів, пошкоджено більше 60 кілометрів телефонно-телеграфних ліній»¹.

Неоднозначним залишається погляд авторів і на діяльність національного українського підпілля на території Дніпропетровщини та міста. З одного боку, про нього починають говорити (що, безумовно, є величезним кроком вперед – особливо, якщо пам'ятати офіційний характер даного видання). З іншого боку, діяльність ОУН раз у раз фіксується виключно у контексті діяльності окупаційного режиму: «похідні групи ОУН Степана Бандери поступово проникали на Україну слідом за німецькими військами»². Навіть перехід оунівців у підпілля фіксований як інспірований, скоріше, не внутрішніми потребами, а невирішеністю питань із німецькою окупаційною владою («коли німці обмежили легальну діяльність ОУН...»³).

Нарешті, досить специфічними (хоча й характерними при тому) є обрані авторами стратегії говоріння про період, який є включеним у персональну пам'ять містян: про період останніх трьох-чотирьох десятиліть (відносно дати видання книги). Чим ближче до нашого часу розповідь, тим меншою кількістю *персональних* доль, голосів та документів послуговуються автори. Головною риторичною фігурою

1 Там само.

2 Там само.

3 Там само.

стає принцип «як нам всім відомо», що дозволяє ігнорувати протирічивість елементів «соціальних пам'ятей» в умовах реальної відсутності однозначної моделі пояснення переходу від розвинутого соціалізму до української незалежності.

Відсутність персональних рецепцій подій від «пізнього застою» через часи «перебудови» і до контексту сучасності видаються нам принципово характерними моментами для книги. Це, до речі, стосується і відсутності чітко окресленого періоду незалежності України – на рівні, перш за все, слів-знаків: останній розділ «Віх...» носить назву максимально нейтральну: «На межі тисячоліть (1991-2000)» і обіцяє, саме більше, транзитивність, а не аналітику здійсненого факту.

2.4. Образ міста Дніпро в сприйнятті його мешканців

Місто не є суто архітектурним, соціально-територіальним чи соціально-економічним феноменом – це, перш за все, складний соціокультурний простір з унікальним сформованим інтерсуб'єктивним світом, духовними та матеріальними компонентами існування, соціальними формами взаємодії його мешканців.

Місто виступає об'єктом наукового інтересу багатьох дисциплінарних ракурсів – територіально-поселенський, економічний, містобудівельний, психологічний, історико-культурний, філософсько-методологічний, соціологічний. Міждисциплінарний характер урбаністичної тематики дає безмежні можливості для більш детального дослідження міста. Досить часто міський простір репрезентується в наукових роботах як «текст» – символічний, комунікативний, соціальний, інтеракційний та ін.¹ У різноманітті

¹ Демичева А.В. Перспективи міських досліджень: можливі напрямки та практика проведення // Грані. 2013. № 8 (100). С. 149-155; Малес Л.В. Символічні зміни в просторі міста в соціокультурних контекстах ХХ ст. // Грані. 2014. № 9 (113). С. 117-122; Обухова Н.О. Структура символічного простору в образі великого міста (на прикладі м. Донецьк) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер.: Соціологія. 2010. № 1-2. С. 84-87.

текстуальних концептуалізацій місто репрезентується безліччю семантичних зв'язків, які існують в міському середовищі. Форми семантичних інтеракцій безперервно виникають у взаємодії городян між собою і зі своїм речовим оточенням, що включає в себе архітектурні споруди, вироби дизайну, вкраплення природного ландшафту, символи візуальних комунікацій міського простору. Сукупність текстів формує в свідомості містян певний цілісний «образ міста», який можна визначити як локус репрезентації міського буття, ментальності та сприйняття і ставлення до нього його мешканців.

Актуальність обраної проблематики визначається тим, що образ міста, представлений в свідомості городянина у вигляді символічних форм, впливає на процеси структурування та конструювання міського простору. Саме тому дослідження образу міста є безперечно ефективним, необхідним та актуальним в прийнятті управлінських рішень щодо вибору стратегії позиціювання та формування міського іміджу/бренду. Відношення населення до міста та сприйняття його – один із найголовніших елементів створення позитивного іміджу міста, з акцентуацією на унікальність, неповторність та атомарність.

Сучасне місто – це один із просторів конструювання соціокультурної ідентичності особистості, яку в соціологічному дискурсі визначають через концепт «міська ідентичність». Концепти «образ міста» та «міська ідентичність» мають досить сильний зв'язок, оскільки впливають на формування один одного. Приналежність до певного місця в символічному просторі населених пунктів і до певної міської спільноти, близької не тільки територіально, але й на комунікативно-символічному рівні, є одними із основних маркерів міської ідентичності. Міська ідентичність, згідно з поглядами О.О. Мусієздова, це є результатом ідентифікації з міською спільнотою, яка розглядається як спільнота «уявлена» і існує завдяки

тому, що люди поділяють певні уявлення про місто¹. Учений пропонує декілька параметрів, які визначають ідентичність «справжнього» мешканця міста – відчуття емоційної прив'язаності до міста, знання про місто, його історію, культурні особливості, спосіб мислення (розуміння культурних кодів).

Кевін Лінч в роботі «Образ міста» визначає місто як «конструкцію в просторі, але гігантського масштабу, те, що можна сприйняти лише протягом тривалого часу»², при цьому акцентуючи увагу на життєвому світі його мешканців. Сприйняття образу є суто суб'єктивним процесом, існуючим у формі емоційного переживання, асоціацій, вражень та спогадів, однак детермінованим соціокультурними чинниками (соціальний статус, місце проживання, рівень освіти та доходу, приналежність до певних етнічних груп, життєвий досвід, тощо). Кожна суспільна група міста має власне уявлення образу міста, однак узагальнений образ міста створюється на основі поєднання великої кількості його індивідуальних образів. Тому, образ міста є одночасно фрагментарним (в залежності від соціальних груп міста) і, в той же час, цілісним (типовим для усередненого городянина) утворенням.

Соціологічна оптика аналізу передбачає дослідження саме типового суспільного образу міста, який належить множинності мешканців міста. К. Лінч порівнює образ міста з свого роду, зонами згоди, які виникають при спільній взаємодії матеріальної дійсності. Тобто, образ міста безпосередньо конструюється при інтеракційній взаємодії мешканців при вирішенні спільних питань стосовно структурування міського простору.

Образ міста, присутній в уявленнях городян – це прояв масової свідомості, який сформований в процесі соціальної взаємодії між мешканцями міста та його матеріальними компонентами. Серед матеріальних компонентів слід

¹ Мусієздов О.О. Міська ідентичність у (пост)сучасному суспільстві: український досвід: монографія. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. с. 211.

² Лінч К. Образ города: пер. с англ. М.: Стройиздат, 1982. 328 с.

зазначити наступні: міські орієнтири (визначні пам'ятки, значимі для більшості мешканців міські об'єкти, що формують основний каркас ментального образу міста), міські території, міські маршрути (К. Лінч називає їх «шляхи» – напрямки пересування більшості мешканців до значимих міських об'єктів), висотність («поверховість» – суб'єктивне відчуття висоти будинків міста) і динамічність («темпоритм» – швидкість життя в місті, що проявляється у відчутті та сприйнятті темпу швидкості пішоходів, автомобільного руху та його інтенсивності).

У сприйнятті образу міста К. Лінч визначає наступні компоненти, які проявляються одночасно:

1) упізнання (окремі елементи міського буття мають певні унікальні, характерні ознаки, які відрізняють їх від схожих). Емпіричним індикатором цього компоненту виступають символи міста, які можуть бути як спеціально сконструйованими владою, так і створені за спільною згодою містян;

2) співвіднесеність (включає в себе існування просторових та формальних семантичних зв'язків між спостерігачем та середовищем). Емпірично цей компонент можливо зафіксувати визначивши які міські об'єкти є публічними просторами взаємодії та комунікації городян.

3) емоційна та практична значимість (здатність міського середовища бути простором символічної комунікації, поєднувати емоційне переживання та практичну значимість). Для дослідження цього компоненту необхідно враховувати емоційне наповнення сприйняття міста його мешканцями – відчуття гордості за місто, асоціації, пов'язані з містом та визначення іміджевої складової образу міста¹.

На основі запропонованої К. Лінчем методології дослідження образу міста в свідомості його мешканців кафедрою соціології Дніпровського національного університету ім. Олеса Гончара було проведене соціологічне дослідження на тему «Дніпро – моє рідне місто» (квітень

1 Там же.

2018 р.) через інтернет-опитування.

Упізнання. Аналізуючи отриманні данні, будемо їх презентувати виходячи із запропонованої теоретико-методологічної схеми (на основі теоретичних розробок К. Лінча) дослідження образу міста. Перший компонент – це символи міста. Відповіді на відкрите запитання про культурні пам'ятки, які можна назвати символом міста розподілилися наступним чином: «річка Дніпро» – 35%, недобудований готель «Парус» – 29%, «башні» – 28% опитаних, «набережна Дніпра» – 25%, «культурний центр Менора» – 22%, гранд-готель «Україна» – 21%, «фестивальний причал» – 21%, «Кам'яні баби» – 19%, «Преображенський собор» – 14%, «цирк» – 12% та «Південмаж» – 7%. (Отриманні результати перевищують 100% оскільки респонденти могли запропонувати декілька варіантів відповіді)

Співвіднесеність. Щоб визначити даний компонент при дослідженні образу міста респондентам було запропоноване запитання стосовно культурних пам'яток в місті, які можна рекомендувати відвідати туристові.

Серед запропонованих культурних пам'яток респонденти обрали наступні (див. табл. 1).

Таблиця 1. – Основні культурні пам'ятки, які
порекомендують городяни відвідати туристові (у %)

Набережна річки Дніпро	72
Історичний музей ім. Дмитра Яворницького	27
Будинок-музей академіка Дмитра Яворницького	15
Театр імені Т. Г. Шевченка	6
Парк культури та відпочинку ім. Т. Г. Шевченка	16
Монастирський острів	35
Парк ім. Л. Глоби	12
Єврейський культурний центр «Менора»	24
Діорама «Битва за Дніпро»	21

Отриманні дані репрезентують популярність певних культурних пам'яток в просторі міста. Однак, цікавим є також розгляд тих об'єктів, які не є популярним вибором серед респондентів.

Це стосується наступних об'єктів – Палац Григорія Потьомкіна (Палац студентів ДНУ ім. Олеса Гончара) – 5%, Європейська площа та площа Героїв Майдану (менше 3%), Музей учасників АТО – 2,9%, Дніпропетровський академічний театр опери та балету і Дніпровський академічний театр драми та комедії (2%), Аерокосмічний музей, Музей ретро-автомобілів «Машини часу» і Дніпропетровська філармонія ім. Л. Когана (менше 1%). Ці культурні пам'ятки потребують створення більш позитивного іміджу та маркетингового і рекламного позиціонування з метою популяризації їх як туристичних об'єктів.

Емоційна та практична значимість. Змістовне розуміння поняття «рідне місто» лежить в основі сприйняття образу міста та формування міської ідентифікації особистості. Так, згідно з отриманими результатами 80% опитаних мешканців м. Дніпро вважають його рідним містом, 13% - відповіли «скоріше так, ніж ні», 4 % – завагалися відповісти на це запитання, і 3% не відчувають особливої приналежності до міста, тому не вважають його рідним.

Слід відмітити, що порівнюючи отриманні дані за 2018 р. і дані 2014 р. ми не виявили гострих суперечностей в результатах. Майже всі показники знаходяться в діапазоні отриманих раніше даних, навіть позиція «Так, згоден» в 2018 р. має на 2% більше, ніж в 2014 р. Відчуття гордості за місто є одним із важливішим компонентів міської ідентичності.

На запитання, «Чи маєте Ви відчуття гордості за м. Дніпро» респонденти відповіли наступним чином, 30% – мають відчуття гордості, 38% – скоріше мають, ніж ні, 19% – не змогли відповісти на це запитання і майже 11% брали варіанти «скоріше не маю відчуття гордості, ніж маю» і «ні, не можу сказати, що горджуся своїм містом».

Тобто, відчуття гордості за власне місто мають майже 68 % опитних, серед них 38% не зовсім однозначно відповідають – «скоріше мають, ніж ні», тому це питання для конкретизації потребує більш детального розгляду з використанням якісної методології.

У процесі проведення опитування респондентам пропонувалося обрати серед наведених дихотомічних та полярних пар тверджень, ті які більшою мірою викликають асоціації з містом (див. табл. 2).

Таблиця 2. – Розподіл відповідей на запитання «Серед запропонованих показників оберіть ті, які відображають образ міста» (у %)

Показники	Згодний	Скоріше згодний	Важко сказати так, чи ні	Скоріше не згодний	Не згодний
Привітне	21	27	24	15	2
Світле	22	30	20	14	2
Перспек- тивне	36	36	14	2	3
Чисте	2	5	19	34	29
Провін- ційне	4	10	14	27	34
Чуже	1	3	10	21	54
Брудне	29	30	16	12	4
Незатишне	5	15	23	25	20
Інноваційне	20	31	22	12	5
Традиційне	8	22	32	17	10
Культурне	14	33	23	16	3
Гостинне	17	36	22	14	1
Компактне	8	20	25	23	12

Сучасне	20	43	18	6	5
Промислове	45	26	11	7	3

Позитивні відповіді (згодний і скоріше згодний) на запропоновані твердження пропонують наступний асоціативний ряд образу міста Дніпро – «перспективне» (72%), «промислове» (71%), «сучасне» (63%), «брудне» (59%), «гостинне» (53%) та «інноваційне» (51%). Цікаво розглянути позиції «не згодний» та «скоріше не згодний». Так, містяни не згодні з тим, що місто – «чисте» (63%), «провінційне» (61%), «чужим» і «незатишним» місто не вважають 75% і 45% відповідно.

Серед запропонованих тверджень є категорія «компактне». Передусім під цією категорією розуміється не тільки зручне планування міського простору, але й шляхи, напрямки пересування більшості мешканців до значимих міських об'єктів. Так, 28% опитаних вважають місто компактним для проживання, а 35% – ні, четверть не змогли визначитися, можливо не зрозумівши, що мається на увазі за даною категорією. У таблиці 3 висвітлена різниця, отриманих результатів з позиції згоди із запропонованими твердженнями.

Таблиця 3. – Співвідношення позицій «згодні» – «не згодні»
серед запропонованих тверджень (у %)

	Згодні	Не згодні
Привітне	47	17
Світле	52	16
Перспективне	72	5
Чисте	7	63
Провінційне	14	61
Чуже	4	75
Незатишне	20	45

Інноваційне	51	17
Традиційне	30	27
Культурне	37	19
Гостинне	53	15
Компактне	28	35
Сучасне	63	11
Промислове	71	10
Брудне	59	16

Дане співвідношення ілюструє парність та дихотомічність тверджень, у яких, так чи інакше, втілюється та репрезентується різноманітність уявлень образу міста.

Уявлення про образ міста тісно переплітається з пропонованим міською владою іміджем/брендом міста, оскільки презентація певної іміджевої символіки в міському просторі впливає на репрезентації щодо образу міста. Саме тому, одним із завдань проведеного соціологічного дослідження було фіксування в уявленнях містян певного образу, безпосередньо пов'язаного з обраною стратегією формування іміджу.

За даними дослідження в уявленні мешканців Дніпро – це індустріальний центр (70%), центр освіти і науки (58%), місто відкрите світові (57%) і центр ракетобудування (54%) (див. табл. 4).

Таблиця 4. – Розподіл відповідей на запитання стосовно вибору відповідей на твердження «Дніпро – це...» (у %)

Твердження	Так	Скоріше так, ніж ні	Важко сказати так, чи ні	Скоріше ні, ніж так	Ні
Індустріальний центр	38	32	8	5	3
Освітньо-науковий центр	23	35	16	7	3

Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро

Місто з активною територіальною громадою	14	28	22	15	2
Місто, в якому співпрацюють влада і бізнес	18	13	23	18	11
Інформаційний центр	16	31	21	11	5
Місто з високим рівнем та якістю життя	3	12	26	29	13
Місто ракетобудування	28	26	15	12	6
Місто комфортне для життя	13	29	24	13	7
Фінансовий центр	16	31	23	8	5
Місто з конкурентним виробництвом	12	24	23	17	7
Транспортно-логістичний центр	9	24	28	16	6
Місто відкрите світові	29	28	17	7	5
Територія вільного підприємництва	7	14	37	15	11
Центр інноваційного розвитку	9	21	37	12	4

Показовими є відповідь на твердження «Дніпро – це місто з активною територіальною громадою» – 42% опитаних респондентів, тобто майже половина опитаних городян вважають себе громадою з достатньо активною громадянською позицією.

Однак, вважаємо за потрібне, активізувати соціальні відносини на рівні «влада-громадськість» зі збільшенням участі городян в прийнятті управлінських рішень на рівні вирішення міських проблем.

Серед запропонованих показників образу міста економічні складові представлені наступним чином: Дніпро – це фінансовий центр (46,4%), інформаційний центр (65,4%), транспортно-логістичний центр (40%). Що стосується відношення влада-бізнес, то позицію «місто, в якому співпрацюють влада і бізнес» обрали 31%, не вважають його таким – 29%. З твердженням, що Дніпро – це територія вільного підприємництва згодні 22% опитаних респондентів, 37 % – не змогли відповісти на дане твердження, можливо із-за відсутності підприємницького досвіду, або з метою не актуалізації певних проблем, пов'язаних з підприємництвом.

Комфортність проживання в місті відзначили 42% опитаних мешканців міста. Комфортність життя в місті складається із сукупності декількох чинників: економічне благополуччя, задоволеність жителів станом комунального господарства (водопостачанням, каналізацією, тротуарами, вивезенням сміття, муніципальним транспортом, дитячими садами і школами), безпека життя і екологічна обстановка, можливість і готовність городян відвідувати інші країни і переймати чужий досвід. За рейтингом комфортності українських міст (дослідження проводилося журналом «Фокус» серед 22 міст України) Дніпро посів 11 місце. Перші три місця за комфортністю проживання займають – Київ, Львів, Луцьк.

Зважаючи на сучасну соціально-економічну ситуацію в країні, лише 15,5% опитаних відмічають Дніпро, як місто з високим рівнем та якістю життя. Нажаль, екологічна ситуація в місті також досить несприятлива і бажає бути кращою – 82,% мешканців міста підтверджують це, лише 8 % опитаних вважають, що місто з гарною екологією, в порівнянні з іншими містами.

Порівнюючи отриманні данні на це запитання за 2018 і 2014 роки, можна відзначити зменшення майже показників за усіма твердженнями. В порівнянні з 2014 р., позиції «Дніпро – це місто ракетобудування» та «індустріальний центр» обирають дещо більше респондентів (див. табл. 6)

Таблиця 6. Порівняння розподілу відповідей на запитання стосовно вибору відповідей на твердження «Дніпро – це...» у 2014 і 2018 рр. (у %)

	2014	2018
Індустріальний центр	65	70
Освітньо-науковий центр	76	58
Місто з активною територіальною громадою	51	42
Місто, в якому співпрацюють влада і бізнес	46	31
Інформаційний центр	65	47
Місто з високим рівнем та якістю життя	48	15
Місто ракетобудування	50	54
Місто комфортне для життя	68	42
Фінансовий центр	65	47
Місто з конкурентним виробництвом	62	36
Транспортно-логістичний центр	65	33
Місто відкрите світові	70	57
Територія вільного підприємництва	55	21
Центр інноваційного розвитку	45	30

Таким чином, городяни міста Дніпро вважають його рідним містом, мають відчуття гордості та визначають його як місто досить комфортне для життя. Серед запропонованих варіантів тверджень вони визначають місто як індустріальний, інформаційний та фінансовий центр, центр освіти та інновацій.

Однак, в той же час, мешканці міста відмічають наявність соціальних проблем в просторі міста, які потребують більш ретельного розгляду та прийняття управлінських рішень.

2.5. Здоров'я в ціннісній свідомості мешканців міста

Тематика «здоров'я» і «хвороби» до недавніх часів традиційно знаходилася в фокусі дослідження медичної науки і лише нещодавно стала предметом цілісного соціологічного вивчення. Поштовхом до актуалізації саме соціологічного модусу вивчення здоров'я вважаються зміни в структурі суспільної свідомості, що відбулися на фоні глобальних трансформацій, пов'язаних з руйнування усталених поглядів на добро, зло, справедливість. Наростаюча ентропія призвела до порушення системи соціального гомеостазу, трансформації традиційних уявлень про норму і патологію, здоров'я і хворобу. В кінці ХХ століття стало дедалі очевиднішим, що сама лише медицина не в змозі осмислити багатогранність такої категорії як здоров'я, що стало розглядатися в контексті гуманістичних традицій як феномен соціального, духовного і культурного порядку. Про зростаючу значимість для міжнародного співтовариства проблематики здоров'я свідчить низка міжнародних документів, що визначають не лише правове поле діяльності світової спільноти в сфері охорони здоров'я, а й необхідність міждисциплінарного аналізу, зокрема, відзначимо Віденську декларацію ВООЗ, рамкову основу «Здоров'я-2020 – основи європейської політики і стратегії для ХХІ ст.», Європейську декларація з охорони психічного здоров'я, Декларацію з охорони здоров'я дітей і підлітків з обмеженими інтелектуальними можливостями й їхніх сімей¹. Ще в 1989 році на I Міжнародному симпозиумі в бельгійському Louvain-la-Neuve, присвяченому вивченню культури здоров'я, було наголошено на необхідності глибокої «ревізії» уявлень про здоров'я і було введено поняття «науки про здоров'я» не як нової академічної дисципліни, а як міждисциплінарного напрямку дослідження з метою теоретичної і практичної трансформації і переорієнтації

¹ Important statements of or about WHO policy in the European Region. – Access mode: <http://www.euro.who.int/ru/publications/policy-documents>

наукового аналізу, виявлення фундаментальної природи здоров'я, розробки теорії і моделей для дослідження. В рамках дискусії було запропоновано розглядати здоров'я крізь призму біомедичної, екзистенційно-антропологічної та культурологічної парадигми аналізу здоров'я людини¹.

Ми виходимо з того, що саме соціологічна інтерпретація даних щодо стану здоров'я населення, факторів, які його детермінують, а також прогнозування показників здоров'я в залежності від соціально-економічних процесів, що реалізується в сфері державної політики - одна з найважливіших завдань соціології в контексті актуальних реалій в українському соціумі. Адже сьогодні ми є свідками реформування в Україні системи охорони здоров'я, посилення розшарування суспільства, зростання нерівності різних груп населення, що посилює негативні демографічні тенденції та ставить суспільство перед необхідністю радикальних змін в сфері охорони здоров'я та медицини. То ж актуальність соціологічного аналізу проблематики здоров'я в українському суспільстві, загалом, і в місті Дніпро, зокрема, обумовлена рядом причин, а саме:

По-перше, на фоні погіршення демографічних показників, серйозну стурбованість викликають негативні тенденції, пов'язані зі станом здоров'я майже всіх вікових груп українців. У 2016 році чисельність населення України зменшилася внаслідок природного та міграційного рухів населення. на 176,0 тисяч осіб. В Україні сформувалася структура населення, для якої характерна висока питома вага осіб старшого віку і низька молодшого. На 1 січня 2017 року чисельність осіб у віці 0-15 років становила 16,2% загальної чисельності постійного населення, у віці 60 років і старше – 22,5%. За даними головного управління статистики в Дніпропетровській області на 1 січня 2017 р. чисельність постійного населення становила 3227,1 тис. жителів. Упродовж року чисельність населення регіону

1 Глазачев О.С. Современные подходы к анализу понятия «здоровье» в аспекте формирования экологической культуры. – Режим доступа: <http://www.ecogeo.info/publications/7>

скоротилась на 24,5 тис. осіб, що становило 7,6 особи на 1000 жителів¹. Відмітимо, що переважання рівня смертності над народжуваністю характерно практично для всіх регіонів України. Ми можемо констатувати, що наша держава посідає перше місце в Європі за смертністю від серцево-судинних захворювань. За даними ВООЗ, тільки в 2011-2012 роках від ССЗ померло 440 тисяч українців. Україна очолює рейтинг смертності серед європейських країн через «епідемію» інсультів, інфарктів та інших серцево-судинних захворювань. Переважна кількість померлих – це люди найбільш продуктивного, працездатного віку – від 30 до 59 років. За даними Європейського співтовариства кардіологів, українські чоловіки відносно молодого віку (30-44 роки) помирають у шість разів частіше, ніж їхні однолітки з країн ЄС. Це свідчить про занадто низьку культуру профілактики, діагностики та лікування серцево-судинних захворювань, адже за даними європейського кардіологічного товариства, 80% інфарктів та інсультів можна запобігти².

По-друге, ситуація ускладнюється відсутністю конструктивної державної політики в сфері охорони здоров'я. Як зазначає ряд експертів, сучасна система охорони здоров'я, яку успадкувала Україна у спадок від УРСР, знаходиться в кризовому стані. Вона погано пристосована для того, щоб за нинішніх умов соціально-економічного розвитку країни належним чином реагувати на потреби населення. За роки незалежності ця чи не найважливіша складова сфери соціального захисту набула спонтанної деформації без належної адаптації до сучасних вимог та суспільних потреб³. Системний аналіз інформаційних матеріалів Міністерства охорони здоров'я України доводить, що за останнє десятиліття прийнято 45 загальнодержавних

1 Розподіл постійного населення Дніпропетровської області за статтю та віком на 1 січня 2017 року // Статистичний збірник / за ред. Данилової І.В., відп. за вип. Лукашова С.В. Д., 2017, с. 8.

2 Індекс здоров'я. Україна – 2017 // Результати загальнонаціонального дослідження / уклад.: Степурко Т.Г., Семігіна Т.В. К., 2018, с. 65.

3 Бідучак А.С. Ставлення медичних працівників до здорового способу життя // Буковинський медичний вісник. 2014. Т. 18, № 1 (69), с. 179.

програм, та 10 затверджених на урядовому рівні комплексних заходів, спрямованих на покращення і продовження середньої тривалості очікуваного життя громадян, що, як зазначають автори колективної монографії «Державна політика в сфері охорони здоров'я» певною мірою дублюють, або лише доповнюють одне одного. Так, стосовно стимулювання народжуваності і формування здорового покоління їх прийнято 15, щодо профілактики і лікування СНІД – 5, ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС – 5, боротьби із туберкульозом – 4, розвитку медицини катастроф – 3, здоров'я літніх людей – 3, боротьби з наркоманією – 3. У той же час спостерігалось вкрай недостатнє ресурсне забезпечення з метою ефективного виконання задекларованих програм, оскільки 4% з них взагалі не фінансувались, фінансування 6% було обмеженим на третину, 10% – майже на половину, 26% програм було профінансовано частково. Наслідком цього стала надзвичайно низька ефективність реалізації державних цільових програм¹.

По-третє, система охорони здоров'я, яка до моменту радикальних соціально-економічних перетворень, пов'язаних з розпадом радянської моделі надання медичних послуг, забезпечувала певний якісний рівень суспільного здоров'я, позбулася свого підґрунтя - патерналістської основи, що покладала відповідальність за здоров'я на державні інституції. Відповідно, українці сьогодні поставили перед необхідністю змінити ставлення до здоров'я, взявши на себе особисту відповідальність. Але, в силу дії культурної інертності суспільної свідомості, населення виявилось нездатним адекватно реагувати на нові реалії зміною поведінки в сфері здоров'я. Наслідки українці вже відчули на собі, адже спалах епідемії кору в Україні в 2018 році не в останню чергу став відлунням недбалого ставлення громадян до профілактичних щеплень. За даними всеукраїнського опитування найбільша частка респондентів відмовлялася від обов'язкових щеплень

¹ Державна політика у сфері охорони здоров'я: у 2 ч. / передм. та заг. ред. проф. М.М. Білинської, проф. Я.Ф. Радиша. Ч. 1. К.: НАДУ, 2013, с. 13

свої дитини в Івано-Франківській (39,1%), Тернопільській (38,5%), Львівській (37,5%) і Київській (36,5%) областях. В місті Дніпро ця цифра склала – 27, 9%¹.

По-четверте, низький рівень санітарно-гігієнічної культури населення в поєднанні з відсутністю державної ідеології здоров'я обумовлює постійне зростання девіантних форм поведінки, пов'язаних зі здоров'ям – збільшується розповсюдженість наркоманії, алкоголізму, зростає кількість ВІЛ-інфікованих. Так, за даними департаменту охорони здоров'я облдержадміністрації в 2017 р. в Дніпропетровській області вперше зареєстровано 3581 випадок ВІЛ, рівень захворюваності на ВІЛ-інфекцію склав – 111,0 на 100 тис. населення (в 2016р. – 94,8; 2015р. – 88,0). В порівнянні з минулим роком наявне зростання показника захворюваності і темп приросту склав +17,1%. В межах міста Дніпро захворюваність на ВІЛ становила в 2016 – 76, 2 на 100 тис. населення в порівнянні з 2017 роком – 81,1 на 100 тис. населення, тобто темп приросту склав +6,4%².

До основних причин затяжної системної кризи в галузі охорони здоров'я доктор медичних наук, заслужений лікар України Бахтеєва Т. зараховує: відсутність у вищого керівництва країни розуміння того ступеня загрози, який несе в собі демографічна криза; хронічне недофінансування медицини й украй неефективне використання бюджетних ресурсів, що виділяються; відсутність у суспільстві ідеології здоров'я й свідомого ставлення громадян до необхідності його збереження і зміцнення: «скоріше можна говорити про інфляцію здоров'я в нашій державі»³.

Нарешті, зважаючи на нестачу державних коштів, на сьогодні бракує ґрунтовних соціологічних досліджень, спрямованих на виявлення особливостей відношення українців до стану свого здоров'я, здорового способу

1 Індекс здоров'я. Указ. твір, с. 21.

2 ВІЛ-інфекція в Дніпропетровській області. 2017 рік // Інформаційний бюлетень / уклад.: Чухалова І.В., Козіна І.Г. Д., 2018, с. 11.

3 Бахтеєва Т. Медицина – не та галузь, що може почекати до «кращих» часів // Ваше здоров'я. 2009. 29 травня, с. 3-4.

життя, та оцінки медичної реформи. Виняток становить лише загальнонаціональне репрезентативне соціологічне опитування «Індекс здоров'я. Україна», яке організовано та проведено Міжнародним фондом «Відродження» у травні-червні 2017 року.

Таким чином, враховуючи вищезазначене, не викликає сумніву безумовна актуальність подальших теоретичних і практичних розробок в царині соціології, спрямованих на всебічне вивчення особливостей відношення до здоров'я на рівні індивідуальної і суспільної свідомості, місця здоров'я в ціннісній шкалі особистості, визначення факторів та інституцій, що детермінують відношення до здоров'я.

Дефініція «здоров'я» – складна і багатогранна. Проведений аналіз різних наукових джерел, дозволяє говорити про відсутність уніфікованого тлумачення поняття «здоров'я» і різноманітність концептуальних підходів до його змістовного наповнення. В межах міжнародного співтовариства, відповідно до Преамбули Статуту ВООЗ від 1948 р. загальновживаним є розуміння здоров'я як «стану повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не відсутності хвороб або фізичних вад»¹. Саме це визначення і закріплено в основах законодавства України про охорону здоров'я. Також з позиції ВООЗ здоров'я визначається як одне з головних умов продуктивного соціального і економічного розвитку: «реалізація інтелектуального, морально-духовного, фізичного і репродуктивного потенціалу можлива тільки в здоровому суспільстві»². О. Марків на основі вивчення думок українських та іноземних вчених, здоров'я визначає як «філософську, соціальну, економічну, біологічну, медичну категорію, як об'єкт споживання, вкладу капіталу, індивідуальну та суспільну цінність, явище системного характеру, динамічне, постійно взаємодіюче з оточуючим

¹ Статут Всесвітньої організації охорони здоров'я ВООЗ від 22.07.1946 р. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_599

² Там само.

середовищем»¹.

У цілому на рівні наукового дискурсу, можна говорити, про наявність декількох домінуючих підходів, або ж концептуальних моделей здоров'я, а саме:

- медична модель – здоров'я як відсутність хвороби і її симптомів, що підтверджено кваліфікованим спеціалістом;
- біомедична модель – здоров'я як відсутність органічних порушень і відчуття недомагання;
- біосоціальна модель – здоров'я як стан фізичного і соціального благополуччя, що означає оптимальне функціонування організму і рівновагу між індивідом і соціальним середовищем;
- ціннісно-соціальна модель – здоров'я як елемент ціннісної свідомості людини, що є основою для задоволення матеріальних і духовних потреб.

У межах соціології здоров'я розглядається з позиції біосоціальної і ціннісно-соціальної моделі. Біосоціальна модель органічно пов'язана з функціоналістською методологією аналізу. Т. Парсонс в роботі «Системи дії і соціальні системи» підкреслює значущість для суспільства здорового індивіда, фізичний і психічний стан якого відповідає системним вимогам. Захворюваність і її негативний вплив на суспільні процеси необхідно мінімізувати, оскільки, на думку американського вченого, це може слугувати причиною соціальної напруженості і деструкції². Представники теорії конфлікту, зокрема, І. Зола, К. Маркс, В. Наварро, Е. Фрідсон піддавали критиці експансію медицини в суспільстві, коли система охорони здоров'я взяла на себе функції соціального контролю і покладала на індивіда основну відповідальність за виникнення хвороби. Однак, саме в недрах конфліктологічної парадигми зміщується акцент з дослідження хвороб та медицини на вивчення здоров'я і соціальних інститутів, які на нього

1 Марків О.Т. Здоров'я людини як соціальна проблема // Нова парадигма. 2009. №. 88, с. 72.

2 Парсонс Т. Системы действия и социальные системы. – Режим доступа: https://sociology.mephi.ru/docs/sociologia/html/parsons_modern_soc_systems.html

впливають.

Ціннісно-соціальна модель знайшла своє втілення в мікросоціологічних стратегіях наукового аналізу: здоров'я розглядається як особистісне надбання і відображає абсолютний зв'язок фізичного, психічного, соціального самопочуття людини з її ментальним простором і культурним середовищем. В руслі соціокультурного підходу визначається, що система взаємозалежних культуроутворюючих символів «здоров'я – здоровий спосіб життя – нездоров'я» зберігає цілісність культури за допомогою її відтворення в кожній окремій особистості: «здоров'я не є природним феноменом, це соціальний артефакт, нерозривно пов'язаний з соціальним контекстом... здоров'я, так само як і нездоров'я, задаються в рамках культурних семіотичних уявлень»¹. Прихильники постструктуралізму, зокрема, М. Фуко стверджував, що тіло, природа, здоров'я – поняття, які є продуктом соціального конструювання, а хвороба – продукт когнітивної людської діяльності. П. Бурдьє вводить в дослідницьке поле поняття «*habitus*», що є теоретичним інструментарієм, для пояснення поведінки, в якій відтворюються соціально-культурні правила, стилі життя різних соціальних груп, формується те чи інше ставлення до здоров'я.

Зважаючи на розглянуті теоретичні підходи до аналізу здоров'я, які присутні в соціологічному дискурсі, в подальшому нашому дослідженні ми зосередимо увагу саме на визначенні здоров'я в ціннісній свідомості особистості. З точки зору ціннісно-соціальної моделі здоров'я розглядається як елемент соціального уявлення, що є результатом дії механізмів типізації та ідеалізації, і включається в так звану «ідентифікаційну матрицю», на основі чого ідентифікуються і упорядковуються нові знання членів суспільства. Тобто найбільш характерні і типові соціальні уявлення про здоров'я, які виникають в тому чи іншому суспільстві є «інтерпретаційними стереотипами»,

1 Розин В.М. Здоровье как философская и социально-психологическая проблема // Мир психологии. 2000. № 1 (21), с. 14.

саме їх структурою і змістом характеризується індивідуальна і колективна практика по відношенню до здоров'я.

Відношення до здоров'я, як зауважує І. Журавльова є одним з центральних понять соціології здоров'я, одним з компонентів системи цінностей особистості, комплексом мотивів, що пов'язують особистість із суспільством та культурою¹. Дослідниця вказує на доцільність комплексного підходу до визначення категорії «відношення до здоров'я» з позиції:

- мікрорівня – «відношення до здоров'я індивіда» – «оцінка індивідом власного здоров'я, усвідомлення його значущості, а також дії, спрямовані на зміну його стану»². На мікрорівні дослідження аналізуються показники:

1) самооцінки індивідом стану власного здоров'я;
2) відношення до здоров'я як життєвої цінності;
3) задоволеності станом свого здоров'я і життя в цілому; 4) особистої діяльності по збереженню здоров'я.

- макрорівня – «відношення до здоров'я на рівні суспільства» – «система суспільних думок і настроїв, що існують в суспільстві по відношенню до здоров'я і, які втілюються в діях, які направлені на зміну стану суспільного здоров'я на різних рівнях управління»³. На макрорівні дослідження аналізуються показники: 1) оцінки стану здоров'я населення і тенденцій його змін; 2) системи соціальних норм по відношенню до суспільної значущості здоров'я; 3) соціальної політики в сфері суспільного здоров'я.

Предметом нашого наукового інтересу є *ціннісне ставлення до здоров'я, яке ми визначаємо як компонент ціннісної свідомості особистості, який знаходиться в стані динамічної рівноваги і характеризується певною сукупністю знань про здоров'я, що склалися на основі наявних культурних компетенцій і виявляється та реалізується у*

1 Журавлева І.В. Отношение к здоровью индивида и общества / Ин-т социологии РАН. М.: Наука, 2006, с. 32.

2 Там же, с. 37.

3 Там же, с. 39.

свідомо обраному способі життя. Ціннісне ставлення до здоров'я є відображенням цінності здоров'я в суспільній свідомості, яке завдяки механізму культурної ідентифікації знаходить вираження в індивідуальній цінності здоров'я. В запропонованій нами моделі показниками ціннісного ставлення до здоров'я є 1) самооцінка стану здоров'я; 2) задоволеність станом здоров'я та медичною допомогою; 3) (не)здоровий спосіб життя.

За визначенням І. Журавльової, самооцінка стану здоров'я – оцінка індивідом свого фізичного і психічного стану, ключовий показник відношення до здоров'я, для якого характерні три основні функції: регулятивна, оціночна, прогностична: «самооцінка здоров'я як інтегральний показник містить в собі оцінку не тільки наявності або відсутності симптомів захворювання, але психологічного благополуччя в цілому. Це і обумовлює регулятивну функцію самооцінки. Оціночна функція пов'язана з реальним фізичним і психічним станом людини. Прогностична функція самооцінки здоров'я дозволяє використовувати самооцінку здоров'я для прогнозу майбутньої смертності у літніх людей, з огляду на відомі фактори ризику та соціально-демографічні показники»¹. У контексті соціологічного аналізу особливого значення набуває вивчення не тільки об'єктивних показників, стільки суб'єктивної оцінки індивідами стану свого здоров'я. Саме така оцінка допомагає індивіду активно пристосовуватись до мінливих умов актуального культурного контексту.

Результати національного щорічного моніторингового опитування 1992-2016 рр. «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін» дозволяють зафіксувати динаміку зміни суб'єктивної оцінки українцями стану свого здоров'я. Зокрема на запитання «Як ви загалом оцінюєте стан свого здоров'я?» в 2016 році як «дуже поганий» вказали 3,6% опитаних, «поганий» – 17,7% , «задовільний» – 51,3%, «добрий» – 23,6%, «відмінний» – 3,6%. Можемо порівняти ці дані з показниками середини 1990-х, наприклад, з 1996

¹ Там же, с. 51.

роком, свій стан здоров'я як «дуже поганий» оцінили 6,5% респондентів, «поганий» – 24,7%, «задовільний» – 47,7%, «добрий» – 18,8%, «відмінний» – 2,4%¹. Отримані дані дозволяють зробити висновок, що українці в більшості протягом усього незалежного існування держави вважать своє здоров'я задовільним. Вказане підтверджується показниками служби Державної статистики України. За результатами опитування, проведеного в жовтні 2017 року стан здоров'я як «добрий» оцінила майже кожна друга особа. Найвища частка таких осіб (81-78%) була серед підлітків та молоді у віці 18-29 років та дітей до 14 років (за оцінкою батьків). Серед населення у працездатному віці добрий стан здоров'я зазначили 61% чоловіків та 53% жінок. Серед населення похилого віку добре себе почували 11% чоловіків і 6% жінок. «Задовільним» охарактеризували свій стан здоров'я 41% осіб: серед дорослих – 45%, серед дітей у віці до 14 років – 21%, а серед підлітків у віці до 18 років – 17%. «Поганий» стан здоров'я вказала кожна десята особа. Найбільша частка населення, яке погано себе почувало, спостерігалася серед осіб непрацездатного віку: так оцінили стан свого здоров'я кожна третя жінка та кожен четвертий чоловік. Найбільша частка населення, яке оцінило стан свого здоров'я як «добрий», спостерігалась у Львівській, Тернопільській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Закарпатській, Київській, Одеській та Волинській областях (66-56%), а найнижча – у Дніпропетровській, Запорізькій Черкаській, Чернігівській та Харківській областях (42-34%). Порівняння суб'єктивних оцінок стану здоров'я серед міського та сільського населення засвідчило відсутність суттєвого впливу місцевості проживання на самопочуття респондентів². Втім незважаючи на те, що за даними Держкомстату кожний другий українець оцінює свій стан здоров'я як «добрий», на запитання щорічного

1 Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / гол. ред. В.М. Ворона, М.О. Шульга. К.: Інститут соціології НАН України, 2016. Вип. 3 (17), с. 488

2 Здоровим себе вважає кожен другий українець – Держстат. – Режим доступу: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/3951530-zdorovym-sebe-vvazhaie-kozhen-druhi-ukrainets-derzhstat>

моніторингового опитування «Чого з наведеного Вам не вистачає... здоров'я?» 40% респондентів відповіли ствердно, тобто «не вистачає»¹

Отримані дані кількісних досліджень, на наш погляд, доцільно доповнити матеріалами якісного характеру. Тому з ціллю вивчення ціннісного ставлення до здоров'я мешканців м. Дніпро, та його порівняльного аналізу з загальнонаціональними тенденціями, нами було проведено авторське дослідження, методом напівструктурованого інтерв'ю: «Здоров'я в ціннісній свідомості мешканців м. Дніпро» (N=9), в період січень-лютий 2018 року, в межах якого нам вдалося зафіксувати суб'єктивну оцінку містянами стану власного здоров'я, а також її змістовну наповненість. Зазначимо, що як і в випадку з показниками соціологічного моніторингу загалом простежується пряма залежність між віком інформантів і суб'єктивною оцінкою стану власного здоров'я: чим менший вік, тим вища оцінка. Нижче приведемо фрагменти з інтерв'ю:

Олексій (студент, 19 років) «хорошо могу оценить. Вот медкомиссию проходили месяца два над, сказали, что все good»;

Анна (бухгалтер, 30 років) «какую я бы дала оценку своему здоровью. Да – неплохую. Я себя хорошо чувствую, последние годы не помню, что бы болела, ну так существенно»;

Олексій (службовець в приватному секторі, 41 рік) «я могу сказать, что здоров. Я конечно не ходил к врачам, но не жалуюсь»;

Надія Миколаївна (пенсіонерка, 62 роки) «здоров'я вже не дуже, не так як раніше»;

Ігор Леонідович (пенсіонер, 67 років) «здоровье – нормально. Ну как, то там заболит, там заколит, там защитит. Не ну, а что Вы хотите, это и так хорошо».

Стосовно змістовної наповненості показово, що здоров'я розглядається не лише в площині фізіологічного стану, а як маркер успіху, можливості повноцінної інтеграції в соціум. Так, відповіді носили приблизно такий зміст:

¹ Українське суспільство. Указ. твір, с. 488.

«здоровье – это движение вперед», «...то, без чего очень тяжело добиться чего-либо», «... можливість повноцінно жити», «... здорова духовність», «...психическая стойкость», «...залог успешности», «...можливість спокійно дивитися в майбутнє», «... краса тіла і духу ». Подібне позиціонування здоров'я дозволяє віднести його до категорії інструментальних цінностей, тобто головна цінність здоров'я полягає в можливості його експлуатації задля задоволення потреб іншого рангу, наприклад, досягнення матеріального добробуту, просування в кар'єрній ієрархії і т.д.

Однією зі складових, що визначає ціннісне ставлення до здоров'я є оцінка факторів що потенційно впливають на здоров'я та готовність / неготовність до активних дій. У результаті дослідження вдалося типологізувати мешканців міста на тих, хто займає пасивну позицію і чинники здоров'я / не здоров'я пов'язує з зовнішніми обставинами – «усвідомлено пасивний тип»:

Олексій (студент, 19 років) «здоровье зависит... Ну от чего оно зависит... Да не от чего...Можно идти и машина сбила, а ты не пил, и не курил, а здоровья больше нет»;

Надія Миколаївна (пенсіонерка, 62 роки) «здоров'я залежить від того що ми їмо, яким повітрям дихаємо, яку воду п'ємо, тому і немає у нас зараз здорових»;

Олексій (службовець в приватному секторі, 41 рік) «плохое питание, неостаточный сон, конфликты на работе, бедность».

Інший тип умовно можна кваліфікувати як «усвідомлено активний», у даному випадку індивідуальна цінність здоров'я пов'язана з життєвою позицією і визначається як результат власних дій, чи бездіяльності:

Валерія (студентка, 21 рік) «здоров'я це дар, і від тебе залежить що з ним робити. Ті, хто цей дар мають не цінують, а ті хто не має, розуміють цінність здоров'я...»;

Анна (бухгалтер, 30 років) «это 50 % генетика и 50% то как ты себя ведешь, сон, питание, спокойствие, отдых ну и все в таком духе. А еще и спорт, это очень важно»;

Олег Іванович (менеджер з продаж, 48 років) «мое здоровье зависит от меня, вот посещаю я врачей, ем я гамбургер или суп, пью чай или что-то покрепче».

Маємо можливість порівняти результати нашого дослідження з даними загальнонаціонального репрезентативного соціологічного опитування «Індекс здоров'я. Україна», яке організовано та проведено Міжнародним фондом «Відродження» у травні-червні 2017 року. Так на запитання «Як Ви вважаєте, що впливає на стан Вашого здоров'я» найчастіше респонденти називали психологічне напруження (38,9%) та економічні проблеми (30,8%). Опитані дещо частіше обирали чинники, ендогенного характеру, на які складно вплинути самотійно, тим самим демонструючи пасивно орієнтовану позицію: стан навколишнього середовища (25,8%) та умови праці (14,3%). Ще 7,4% респондентів посилалися на спадковість. Проте певна частина відповідей також припала на чинники способу життя – неправильне харчування (20,6%), шкідливі звички (16,7%), нестача фізичного навантаження (5,0%) та неуважність до самого себе (21,4%). Ще 10,6% опитаних вважали, що нічого не впливає негативно на їхнє здоров'я¹.

Оцінка ціннісного ставлення до здоров'я включає визначення індикатора задоволеності, що характеризується як «відгукливість» (responsiveness) системи, тобто, зворотній зв'язок, що є основою розроблення державної політики, прийняття рішень та відстежування змін у системі охорони здоров'я.

Задоволеність станом здоров'я, та діяльністю держави в сфері його охорони, стало невіддільною частиною оцінювання якості життя в країнах Європейського Союзу, Канаді, США, Австралії починаючи з 50-60-х років ХХ століття, коли охорона здоров'я набула рис ринку, «гроші стали йти за пацієнтом», і, крім того, пацієнт став розглядатися здебільшого як споживач: більш активний суб'єкт, залучений до прийняття рішень щодо діагностики

1 Індекс здоров'я. Указ. твір, с. 27.

та лікування, відповідальний за власне здоров'я¹. Відносно задоволеності якістю медичних послуг, містяни в цілому, позитивну оцінюють кваліфікацію лікарів:

Валерія (студентка, 21 рік) «я задоволена якістю медичних послуг в Україні. Мої знайомі, які виїхали в Сполучені Штати, навіть, приїжджають до рідного міста і відвідують наших лікарів. «Дешево і сердито», – говорять»;

Олег Іванович (менеджер з продаж, 48 років) «я вважаю, медицина у нас на рівні. Врачи старой закалки. Только вот оборудования у них нет дорогостоящего, поэтому и необходимо ехать в Израиль»;

Людмила Миколаївна (тимчасово безробітна, 57 років) «у нас было бы все неплохо, если бы не разрушалось, то, что строилось. У меня даже брат приезжал с Москвы к нам в больницу Мечникова, операцию делать, просто дешевле. Но то, что для них дешевле, для нас не очень, а врачи хорошие, ну только те, что с опытом».

При цьому, поряд з високою оцінкою професіоналізму лікарів, інформанти відмічають вплив рівня доходу на якість медичної допомоги. В першу чергу річ йде про так звані «витрати з кишені»:

Олена (домогосподарка, знаходиться в декретній відпустці 32 роки) «качество медицинских услуг удовлетворительное. Все зависит от твоего дохода, есть деньги, значит будут лечить, нет, ну, что ж...»;

Олексій (службовець в приватному секторі, 41 рік) «трудно сказать. Двойко. Я лично не хожу по врачам, сейчас все так коммерциализировано, пришел, выписали рецепт, пошел в нужную аптеку. Не факт, что на Западе не так, но у нас это приобрело просто немыслимые масштабы»;

Ігор Леонідович (пенсіонер, 67 років) «да не совсем удовлетворен. Вот пытаются там что-то менять, не понятно теперь к какому врачу идти. Анализы нужные тоже заплати, то, что не нужно и так сделают...».

¹ Crow H., Gage H., Hampson S., Hart J., Kimber A., Storey L., Thomas H. Measurement of satisfaction with health care: Implications for practice from a systematic review of the literature. Health technology assessment. – Access mode: <http://uhra.herts.ac.uk/bitstream/handle/2299/1073/102382.pdf;sequence=1>

Цікаво, що витрати на медичну допомогу, які впливають на її якість, також були відмічені і в висновках загальнонаціонального дослідження «Індекс здоров'я. Україна», зокрема у звіті зазначалося, що тривожним є зростання частки осіб, у яких вимагали плату за стаціонарну допомогу, про що вказав кожен другий респондент (2016 р. – кожен третій). Зауважимо, що порівняно з 2016 роком майже вдвічі зросли середні витрати респондентів за надану медичну допомогу як офіційні, так і неофіційні. Так, офіційно респонденти у 2017 році сплачували $3356,67 \pm 627,29$ грн (2016 р. – $1950,58 \pm 287,60$) грн; розмір неформальних платежів становив відповідно $2520,95 \pm 574,19$ проти $1859,71 \pm 275,83$ ¹.

Особливу гостроту і актуальність в контексті сучасного українського суспільства набуває питання оціночного ставлення громадян до реформування системи охорони здоров'я. На офіційному рівні визначено, що «державна політика у сфері охорони здоров'я спрямована на підвищення рівня здоров'я, поліпшення якості життя і збереження генофонду українського народу. Її реалізація має забезпечити доступність кваліфікованої медичної допомоги кожному громадянину України, сприяти запровадженню нових ефективних механізмів фінансування та управління галуззю... При цьому слід особливо наголосити на тому, що в сучасних умовах ефективна реалізація державної політики України в галузі охорони здоров'я неможлива без здійснення стратегії інтеграції до Європейського Союзу, розширення і зміцнення міжнародних зв'язків»².

Дотримуючись євроорієнтованої стратегії в Україні розпочато системну медичну реформу. На сайті Міністерства охорони здоров'я України знаходимо інформацію від 01 січня 2018 року про старт реформи, що повністю завершиться до 2021 року. Причина реформування, пов'язана з недосконалою моделлю фінансування: «незважаючи на офіційно безоплатну медицину, часто вже у лікарні нас питають, чи маємо гроші на ліки та лікування. Проблема

1 Індекс здоров'я. Указ. твір, с. 114.

2 Державна політика у сфері охорони здоров'я. Указ. твір, с. 17.

не тільки в дефіциті фінансування державної медицини. Система не функціонує через неефективне використання наявних бюджетних коштів»¹. І далі: «реформа, розроблена командою Міністерства охорони здоров'я України спільно з міжнародними експертами, – це реформа фінансування системи охорони здоров'я, щоби кожен українець мав рівний доступ до медичних послуг та ліків, гарантованих та покритих державою». На міжнародному рівні високо оцінюють перспективи реформування вітчизняної системи охорони здоров'я, зокрема директор Бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я в Україні, зазначила, що ВООЗ підтримує стратегічні завдання щодо реформування охорони здоров'я України. Д. Нітцан підкреслила, що світ зараз бачить прагнення України знайти стратегію та визначити правильний напрямок розвитку, та запевнила, що ВООЗ і надалі надаватиме підтримку МОЗ України у намаганнях проводити системну реформу².

Однак успішність реформування загалом залежить від суб'єктивної оцінки населенням тих змін, які передбачається запровадити. 18 березня 2018 року на прес-конференції в інформаційному агентстві «УНІАН» було презентовано результати опитувань громадської думки з питань впровадження реформ в Україні, яке було проведено громадською організацією «Лігавиборців», керівник проекту – кандидат соціологічних наук Ганна Падалка. Передумовою для проведення загальноукраїнського соціального дослідження стали регіональні опитування, проведені восени 2017 року. Представляючи результати регіонального дослідження, Г. Падалка зазначила, що тоді на питання «Наскільки ви підтримуєте медичну реформу саме у вашому регіоні?» 20,9% відповіли, що повністю її підтримують. 36,6% респондентів тоді не підтримували її. «На майбутнє

1 Медична реформа розпочнеться в 2018 році. Чого від неї чекати пацієнтам та лікарям. – Режим доступу: <http://moz.gov.ua/article/reform-plan/medichna-reforma>

2 Устінов О. Реформа охорони здоров'я: широкий погляд на проблему // Український медичний часопис. – Режим доступу: <http://www.umj.com.ua/article/68728/>

буде цікаво подивитися, у яку ж сторону піде цей тренд», – зауважила керівник проекту, висловивши припущення, що вже зараз результати були б інакші, оскільки медична реформа знаходиться в активній фазі запровадження. В ході дослідження українцям пропонувалося оцінити освітню, медичну, пенсійну і земельну реформи. В результаті 50,3% опитаних вказали, що жодна з перерахованих реформ не буде нести в собі якісь покращання... Майже 20% взагалі не змогли дати відповідь на це питання. Інші респонденти здебільшого можуть щось впевнено сказати лише про освітню реформу – 12,8% опитаних сказали, що, можливо, ця реформа принесе користь». 8,8% респондентів вважають, що саме медична реформа найбільш позитивно вплине на стан українського суспільства. За словами Г. Падалки, такий низький загальний показник щодо реформ вказує на те, що підтримки їх у суспільстві немає¹. Втім, за результатами опитування «Індекс здоров'я. Україна» 12% опитаних вважають, що в результаті поточної медичної реформи нічого не зміниться. Разом з тим досить великий відсоток опитаних (38%) вважає, що наслідки реформи будуть негативними: передусім респонденти побоюються гіршої доступності (як територіальної, так і фінансової) медичної допомоги. Не спостерігається особливої відмінності у думці щодо потреби реформування за ознакою статті. У цілому молодь більш сприйнятлива до змін в порівнянні з особами старшої вікової категорії. Серед опитаних найвища підтримка потреби в реформі в тих, у кого є базова або повна вища освіта (відповідно 72,8% та 78,4%). Також показово, що респонденти з нижчими доходами менше підтримують потребу у проведенні реформи, ніж багатші².

Стосовно позиції опитаних жителів міста Дніпро, також можемо констатувати, відсутність позитивної оцінки медичної реформи, оскільки досить часто інформанти або ж негативно характеризували вектор змін:

1 Горбунова К. Медична реформа в дії: як до неї ставляться українці? – Режим доступу: <https://www.apteka.ua/article/454445>

2 Індекс здоров'я. Указ. твір, с. 143-145.

«Олексій (студент, 19 років) «да, я слышал, что у нас появилась некая доктор смерть, так по-моему зовут нашего Министра»;

Ігор Леонідович (пенсіонер, 67 років) «по-моему, все делают для того, что бы нас ставало все меньше и меньше, потому что платит все больше и больше»;

Олена (домогосподарка, знаходиться в декретній відпустці 32 роки) «это как с новой полицией, идея хорошая, но то, что получается в реальности, далеко не соответствует задумке».

Або ж висловлювали не обізнаність з ключовими пунктами реформування системи охорони здоров'я:

Олег Іванович (менеджер з продаж, 48 років) «а, что вообще подразумевает эта реформа? Прайсы должны повесить или что?»;

Олексій (службовець в приватному секторі, 41 рік) «ну я не совсем осведомлен. Знаю, что все должны заключить договора с врачами. Потом слышал, не будет советских талончиков, электронные очереди. Только говорили, что система эта не работала»;

Анна (бухгалтер, 30 років) «ну меняют что то необходимо ,только не совсем понятно как эта страховая медицина будет работать у нас. У нас все же работают не «черную зарплату»;

Надія Миколаївна (пенсіонерка, 62 роки) «я пішла до лікаря сімейного з паспортом, договір підписала. Тепер у нього безкоштовно лікуюсь, а що дальше я не знаю. Але в новинах говорили, що реформа необхідна, і стане легше з нею».

Досить неоднозначно нововведення характеризують і самі лікарі: «Оскільки наш регіон був пілотним у медичній реформі, то вибір пацієнтами лікаря не є нововведенням для Дніпра, – коментує поточний стан лікар сімейної медицини Олена Білецька. – певні «перекуси» в навантаженні мають місце: що краще показує себе лікар, то більше його навантаження. На жаль, гроші при цьому поки що за

пацієнтом не йдуть, і коли підуть невідомо»¹

Таким чином, можемо зробити висновок, дійсно, в українському суспільстві реформи викликають здебільшого негативну оцінку в суспільній свідомості. На наш погляд, подібна реакція є наслідком процесів неорганічної модернізації, що проявляється в культурній інерційності, дуальності інституційного середовища і супротиву радикальним структурним змінам. Соціально-економічні трансформації початку 1990-х номінально внесли суттєві корективи в ієрархію цінностей. На рівні державної політики зникли гасла щодо цінності індивідуального здоров'я як суспільного багатства. «Піклування про здоров'я – особисте діло кожного» – гасло, що корінним чином заперечує патерналістську диспозицію свідомості. Однак, виникає справедливе питання: наскільки українці сьогодні готові взяти відповідальність на себе за своє здоров'я і відмовитись від державної опіки?

Ціннісне ставлення до здоров'я визначається не лише когнітивним (змістовне наповнення категорії), емоційним (самооцінка, відчуття задоволеності/незадоволеності), а й діяльнісно-поведінковим компонентом (практична діяльність). У даному випадку, ми зосереджуємо увагу на уявленнях і конкретних діях щодо (не)здорового способу життя. Т. Бабюк дає наступну характеристику окресленого поняття: «здоровий спосіб життя – це система ціннісно-змістових установок, знань, мотиваційно-вольового досвіду особистості, який безперервно трансформується; це практична діяльність суб'єкта, спрямована на збереження та розвиток здоров'я в процесі адаптації до змінених умов життєдіяльності у відповідності з віковим розвитком»². «Процесуальність» пов'язується з опосередкованістю

1 Желдак Я. Медична реформа: що зміниться для дніпрян вже незабаром. – Режим доступу: http://dniprograd.org/2017/02/11/medichna-reforma-shcho-zminitsya-dlya-dnipryan-vzhe-nezabarom_53925

2 Бабюк Т.Й. Теоретичні аспекти проблеми здоров'я та виховання здорового способу життя особистості // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: збірник наук. праць. К.: Інститут проблем виховання АПН України, 2005. Вип. 8, кн. 2, с. 116.

поведінкових практик більш широким культурним контекстом. «Здоровий спосіб життя в тренді», «Серед українців стало модним вести здоровий спосіб життя», «Мода уважно ставитись до свого здоров'я прийшла до України з Європи» – ось короткий перелік заголовків статей популярних «глянців», присвячених «трендовій» тематиці здорового способу життя. Зауважимо, що подібна популяризація, з одного боку, є елементом комерціалізації здоров'я, адже органічно поєднана з розвитком фітнес – індустрії, фармацевтичної індустрії, харчової, косметичної індустрії в вигляді популяризації «екопродуктів». З іншої сторони, означене є ефектом модифікації механізму соціального контролю в вигляді «біовлади» (М. Фуко), адже, як зауважує І. Журавльова, ми є свідками того, що поряд з позитивним і негативним ставленням до здоров'я з'явився новий різновид – «зверх здоровий спосіб життя»: надмірна увага до здоров'я, яка придбала хворобливі форми і стала наслідком інтенсивного нав'язування ЗМІ «канону здорового»¹.

Проаналізуємо результати всеукраїнського опитування. На питання «Якою мірою Ви піклуєтесь про стан свого здоров'я?» 49, 7% респондентів сказали, що піклуються про своє здоров'я «посередньо» і ще третина – що піклуються «скоріше добре» (33,5%). Лише кожний десятий опитаний зазначив, що піклується про власне здоров'я «скоріше погано» (8,0%) або «зовсім не піклується» (2,8%). 6,1% вказали, що піклуються про власне здоров'я «дуже добре». За соціально-демографічними характеристиками краще оцінили піклування про своє здоров'я молодші люди, містяни, люди з вищою освітою та вищим доходом. Між чоловіками й жінками не було статистично значущої різниці в оцінюванні піклування про своє здоров'я². Отже, враховуючи отримані дані, можемо констатувати, що українці здебільшого націлені на піклування про власне

1 Журавлева І.В. Здоровье и болезни в европейском обществе // Социологические исследования. 2008. № 2, с. 15-16.

2 Індекс здоров'я. Указ. твір, с. 17-20.

здоров'я. Для конкретизації ціннісного ставлення до здоров'я мешканців міста Дніпро в межах авторського дослідження було виявлено змістовну наповненість поняття «здорового способу життя», а також (не) готовності до конкретних дій. Зокрема, здоровий спосіб життя здебільшого асоціювався з фізичною активністю, раціональним харчуванням та відсутністю шкідливих звичок. Досить типово інформанти визначають дане поняття: «...спорт, физическая активность, сон», «...правильне, повноцінне харчування», «...активность, спокойствие», «...не пить, не курить, правильно и часто питаться», «...занятия спортом».

Незважаючи на чіткі уявлення щодо здорового способу життя, досить неоднозначно інформанти визначають готовність дотримуватись проголошених дій, зазнаючи при цьому лише деякі аспекти здоров'язберігаючої поведінки:

Олексій (студент, 19 років) «я наверное не веду здоровый образ жизни, но спортом занимаюсь»;

Надія Миколаївна (пенсіонерка, 62 роки) «я намагаюсь правильно харчуватися, не вживаю «хімію», продукты беру на базарі, вони там «натуральні»; Олексій (службовець в приватному секторі, 41 рік) «я за здоровый образ жизни..., но в наших условиях его тяжело вести»;

Валерія (студентка, 21 рік) «я занимаюсь спортом, не професійно, а для підтримки ваги, стараюсь на вечер не їсти, сон, ну це не совсем вдаётся»;

Анна (бухгалтер, 30 років) «я забочусь о своем здоровье, не понимаю, как люди не посещают врачей, я считаю лучше предупредить, чем лечить»;

Олег Іванович (менеджер з продаж, 48 років) «да как все, стараюсь не переборщить, на здоровье не жалуюсь».

Таким чином, підведемо підсумки, актуалізація соціологічного модусу дослідження проблематики здоров'я пов'язана із становленням ціннісно-соціальної парадигми, в межах якої здоров'я розглядається як цінність, суб'єктивна оцінка якої опосередкована більш широким соціокультурним контекстом. Відповідно ціннісне ставлення до здоров'я знаходиться в стані динамічної рівноваги і уособлює в

собі певну сукупність знань про здоров'я, що склалися на основі наявних культурних компетенцій та реалізується у свідомо обраному способі життя. В межах запропонованої аналітичної моделі дослідження ціннісного ставлення до здоров'я, визначається, що останнє є відображенням цінності здоров'я в суспільній свідомості, яке завдяки механізму культурної ідентифікації знаходить вираження в індивідуальній цінності здоров'я. Індикаторами ціннісного ставлення до здоров'я є самооцінка стану здоров'я; задоволеність станом здоров'я та медичною допомогою; (не)здоровий спосіб життя.

Аналізуючи ціннісне ставлення до здоров'я мешканців міста Дніпро, можливо говорити про існування *«усвідомлено активного»* і *«усвідомлено пасивного»* типу індивідів, які характеризуються рівнозначним оцінкою здоров'я як цінності, але різною позицією відносно визначення факторів, що впливають на здоров'я та діяльнісно-поведінковим компонентом. У той же час порівнявши результати всеукраїнських опитувань і авторського дослідження, варто відзначити, що здоров'я в ціннісній свідомості українців переважно визначається як цінність інструментального порядку, тобто, мається на увазі, що здоров'я розглядається не в якості фундаментальної цінності, а скоріше як засіб досягнення «чогось» більш значущого: матеріального добробуту, успіху, кар'єрного зростання, тощо.

Розділ 3

Соціальна сфера сучасного міста

3.1. Соціальна мапа проблемного поля м. Дніпро

Місто являє собою складне соціально-територіальне утворення, до якого, крім природного і матеріально-речового компонентів, входять населення, виробництво і споживання матеріальних благ, тому воно і вивчається багатьма суспільними, економічними та географічними науками. Оскільки місто є певною соціальною системою, то воно також є об'єктом вивчення й соціологічної науки. З проблемами вивчення міста як соціально-поселенської спільності пов'язана спеціальна соціологічна теорія – соціологія міста. Соціологія міста – це галузь соціологічної науки, яка вивчає закономірності виникнення, функціонування і розвитку міста як однієї з форм соціально-територіальної організації суспільства.

Соціологія міста як галузь соціології сформувалась у 1920-30-ті рр. у США. Виникнення її пов'язане з різким зростанням міст і кількості міських жителів, а внаслідок цього – із загостренням соціальних проблем міста. Соціологічні дослідження, що поклали початок цій галузі соціології, почали проводити представники Чиказької школи Р. Парк, Е. Берджес, Р. Маккензі, які вперше окреслили міську поселенську спільність як окремий об'єкт соціологічного дослідження у праці «Місто: пропозиції щодо вивчення людської поведінки у міському оточенні»¹.

В Україні соціологія міста почала розвиватись у 50-ті рр. XX ст., коли швидко зростання кількості міст

1 Соціологія міста: навч. посібник / [Л.В. Малес, В.В. Серeda, М.О. Соболевська, Ю.Г. Сорока та ін.]; за заг. ред. О.К. Міхеевої. Донецьк: видавництво «Ноулідж», 2010, с. 55.

поставило проблему про шляхи їх подальшого розвитку. На даному етапі свого розвитку українська соціологія міста спеціалізується на дослідженнях локальних міських спільностей. Це важливий напрямок науково-пошукової роботи, оскільки аналіз окремих об'єктів рано чи пізно дозволить перейти до узагальнень. Серед праць українських дослідників в галузі соціології міста необхідно відзначити роботи О. Міхеевої з дослідження м. Донецьк, харківського соціолога О. Мусієздова, В. Середи з інтерпретації львівського міського простору, напрацювання дніпровської дослідниці А. Демичевої.

Загалом, у західній і вітчизняній соціології виділилось три основних напрямки, в яких проводить свої дослідження соціологія міста. Перший напрям охоплює такі питання як специфіка урбанізації в різних соціальних умовах, взаємозв'язок урбанізації та індустріалізації, проблеми управління, соціального прогнозування і планування міста. Другий напрям має своїм предметом дослідження внутрішніх структур міста, вивчення у цьому зв'язку соціально-демографічної і соціально-професійної структури міста, особливостей функціонування його соціальних інститутів, міського способу життя та міської культури. Третій напрям соціологічного дослідження міста передбачає аналіз закономірностей змін у розвитку і функціонуванні міста, звертає увагу на його соціальну інфраструктуру (різні форми побутового, соціального і культурного обслуговування).

Таким чином, до кола проблем, які досліджує соціологія міста можна віднести такі:

- визначення ролі міста у суспільному житті;
- соціальна структура населення міст;
- проблеми містян та міського способу життя;
- соціальна стратифікація міста та соціальна мобільність у ньому;
- особливості міського способу життя і міської культури;
- соціальна і культурна роль міст;

– типологія міст та ін.

Зі зростанням кількості міст, чисельності їх жителів, зростанням їхньої ролі в суспільстві і різноманіттям функцій, що вони виконують в сучасній соціології, виникла необхідність дослідження проблем, з якими стикаються жителі міст. Загалом, ставлення громадян до свого міста в змістовому ракурсі визначається рівнем життя в ньому й складається з таких критеріїв як екологічна безпека, психофізичний комфорт, побутова інфраструктура, структура соціального захисту та зайнятості населення, структура рекреації, статусні характеристики. Отже, стан регулювання проблем у межах міста – один із чинників, що впливають на формування сукупності переконань і відчуттів людей із приводу особливостей міста та його іміджу загалом.

Першими дослідниками-соціологами, які звернули увагу на питання дослідження саме проблем міста, містян та розвитку урбанізму як процесу були представники Чиказької соціологічної школи – Р. Парк, Е. Берджесс,

Р. Маккензі, Л. Вірт. Концепція дослідження міста, що розроблялась у межах Чиказької школи соціології, стала теоретичною реакцією на різноманіття соціальних проблем, що охопили місто на початку та в середині ХХ ст. У цей період Чикаго, як і багато інших американських міст, характеризувалось зростанням промислової індустрії, масовим переселенням мігрантів із Старого Світу і невеличких американських містечок. Місту були притаманні всі проблеми, якими супроводжується прискорена урбанізація: перенаселення, високий рівень девіацій, велика кількість мігрантів і безпритульних тощо¹.

Чиказькій соціології від самого початку притаманний пафос соціального реформізму – засновник чиказького університету В. Харпер основним завданням соціологічних досліджень вважав вирішення конкретних соціальних проблем. А. Смол – перший декан соціологічного факультету – також дотримувався цього принципу у

¹ Там само

розвитку соціологічної дисципліни. Тому становлення і розвиток соціологічної традиції в Чикаго відбувалось із орієнтацією на ефективний соціологічний аналіз, який би сприяв колективним зусиллям у вирішенні конкретних проблем міста.

Проблеми міста в загальному їх розумінні мають широкий спектр прояву: політичний, соціально-економічний, культурний, соціальний, етнічний, структурний, демографічний та ін. У сучасній соціологічній науці існує багато підходів щодо класифікації проблем міста. Розуміючи проблеми міста як певний стан напруженості, який виникає внаслідок невідповідності між наявними в розпорядженні суб'єктів (окремих осіб, груп, громади міста в цілому) можливостями / ресурсами та їх соціально значущими позитивно орієнтованими потребами, можна визначити такі їх типи:

- життєво важливі для їх носіїв, ті, без задоволення яких життєдіяльність соціальних суб'єктів перебуватиме під загрозою або буде неможливою (як у медико-біологічному, так і в соціальному плані);

- проблеми, наявність яких істотно ускладнює соціальне життя як їх безпосередніх носіїв: певних осіб, сімей, – так і громади міста в цілому, знижує його якість. Ці проблеми за умови відсутності їх ефективного регулювання, урешті-решт, здатні трансформуватись у соціальні проблеми першого типу¹.

Демичева А. В. соціальні проблеми міста пропонує групувати наступним чином:

- проблеми, обумовлені великою територією (складність управління; інфраструктурні проблеми – в першу чергу транспортні – пробки, стан доріг, паркування та ін.; висока вартість житла; проблеми з утилізацією сміття; транспортна втома городян тощо);

- проблеми, обумовлені кризовим станом економіки (безробіття, скорочення населення, високий рівень

¹ Савка В.Є. Регулювання соціальних проблем на рівні міської громади та його вплив на формування іміджу міста // Соціологічні студії. 2016. № 2 (9), с. 89.

захворюваності, забруднення та стан екології в місті);

– проблеми, обумовлені культурною специфікою великого міста (соціальна нерівність та сегрегація в місті, стресовість середовища; інформаційна перевага городян; девіація, самотність, значна конкуренція на ринку праці)¹.

Таким чином, ми приходимо до висновку, що розгляд соціальних проблем міста можливий у двох ракурсах: з позиції виробничо-економічної та соціокультурної парадигм. Виробничо-економічна парадигма зосереджує свою увагу на проблемах соціальної справедливості; проблемах раціональної організації економічного життя; соціально-екологічних проблемах. Соціокультурна парадигма – на соціокультурній гетерогенності міста та її наслідках; соціокультурній динаміці міського життя.

Досліджуючи характер проблемного поля м. Дніпро, ми звернулись, перш за все, до результатів соціологічного опитування городян. Для цього кафедрою соціології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара було проведене дослідження громадської думки мешканців м. Дніпро методом онлайн-опитування в період квітня 2018 р. (N = 601).

Щоб з'ясувати характер основних проблеми міста на думку дніпрян, нами було задане відкрите питання щодо головних проблем міста та його жителів. Найбільш цінним є перелік проблем міста, який сформуvalи самі респонденти. Запропонували респондентам записати, які проблеми міста вони вважають найважливішими, ми отримали п'ятірку найбільш значущих. Найголовнішою проблемою міста дніпряни вважають поганий стан доріг. На другому місці – проблема поганої екологічної ситуації в місті. В межах цієї проблеми особливо турбує мешканців міста низька якість питної води, забрудненість повітря, відсутність на виробництвах сучасних очисних фільтрів. Наступна значуща проблема – підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги. Передостанньою в п'ятірці

1 Демичева А.В. Перспективи міських досліджень: можливі напрямки та практика проведення // Ірані. 2013. № 8 (100), с. 152.

найважливіших проблем за оцінками мешканців міста виявилась неякісна робота громадського транспорту. В межах цієї проблеми городяни особливо виділяли необхідність заміни маршрутних таксі на більш зручний громадський транспорт, такий як автобуси, тролейбуси, метро. Завершує рейтинг найважливіших проблем корупція в органах місцевої влади.

Отже, ми відзначаємо що найбільш актуальними, на думку городян, виявилися проблеми, що носять, перш за все, виробничо-економічний характер. Звертаючись до відомої класифікації людських потреб – піраміди А. Маслоу, ми можемо відзначити, що задоволення найвищого рівня людських потреб – потреби в самоактуалізації та самореалізації, індивід може досягти лише тоді, коли досягнуто певного високого рівня задоволення базових потреб – потреб у якісному житті, харчуванні тощо. Тобто, потреб, що в своїй основі спираються на високий рівень економічного розвитку. Саме тому у фокусі нашого аналізу виявилися соціально-економічні проблеми дніпрян, адже Дніпро є потужним сировинним та продовольчим центром України, і рівень економічного благоустрою міста є досить суттєвим показником економічного розвитку нашої країни, а сам рівень розвитку економіки в місті є фактором підвищення якості життя в цілому регіоні.

Також у своєму дослідженні ми спиралися на дані Третього всеукраїнського муніципального опитування IRI, проведеного у січні-лютому 2017 року Соціологічною групою «Рейтинг» від імені Міжнародного республіканського інституту¹. Отже, згідно з даними всеукраїнського дослідження, переважна більшість – 81% дніпрян, відчуває гордість за свою місто, 40% городян однозначно пишається своїм містом, ще 41% – пишається певною мірою.

Проте ці, здавалося б на перший погляд, високі показники є досить середнім рівнем в межах всієї України і

1 Третє всеукраїнське муніципальне опитування. 20 січня-12 лютого, 2017 р. / Center for Insights in Survey Research; Соціологічна група «Рейтинг». К., 2017. 232 с.

забезпечують Дніпру 12-те місце серед 22-х. Так, перші місця у рейтингу «гордості» посідають такі міста як Львів – 95% (54% однозначно пишається своїм містом, 41% – пишається в певній мірі), Вінниця – 89% (60% однозначно пишається своїм містом, 29 % – пишається в певній мірі), Харків – 89 % (56 % однозначно пишається своїм містом, 33 % – пишається в певній мірі). Тобто, потенціал у Дніпра сприятливий, але є деякі проблеми, які стримують його мешканців у почуттях гордості¹

Проаналізувавши, що ж виступає причиною гордості за своє місто та навпаки, зменшує це відчуття у дніпрян, зафіксували наступні дані. Виявилось, що 29 % мешканців пишаються тим, що Дніпро – місто привабливе для інвесторів, 29 % вважають його привабливим для туристів та гостей, 27% вбачають у ньому широкий простір для самореалізації, 26 % пишаються тим, що місто береже культуру та традиції регіону/країни, 25 % – побутовими умовами для життя.

Якщо порівняти ці показники з іншими містами, то виявляється, що лише привабливість для інвесторів та можливість самореалізації є найвищими показниками серед усіх міст України. Всі інші причини для гордості дніпрян мають значно вищі показники серед інших міст України. Так, привабливість для туристів та гостей у Чернівцях сягає 61 %, у Львові – 58 %, Ужгороді – 56 %, Вінниці – 52 %. Рівень збереження культури та традиції регіону/країни: Львів – 59 %, Луцьк – 57 %, Івано-Франківськ – 53 %, побутовими умовами для життя – Хмельницький – 54 %, Вінниця – 53 %, Тернопіль – 47 %. Тобто, Дніпро виділяє серед усіх міст не його культурний спадок, а саме можливість економічного розвитку, хоча саму ефективність економіки мешканці оцінили на рівні 16 %, в той час як, наприклад, у Запоріжжі – 26 %, а рівень Дніпра співпадає з рівнем Луцька та Маріуполя – також 16 %.

Ми здійснили спробу з'ясувати, в чому ж вбачають основні проблеми міста Дніпро його мешканці. Для цього

¹ Там само.

респондентам був запропонований перелік проблем із 22 пунктів.

Після попередньої класифікації було відібрано 11 проблем, що набрали 50% і більше по критерію «дуже важлива проблема». Побудувавши зведений рейтинг найбільш важливих проблем на думку городян, ми отримали наступні результати.

До основних проблем дніпрян відносяться: зростання тарифів на комунальні послуги – 78,1%, низька якість доріг, мостів, тротуарів 75,0%, погана екологічна ситуація в місті – 69,4%, корупція серед представників місцевої влади – 64,3%, низький рівень заробітної плати в місті – 63,7%, високі ціни на продукти харчування, товари першої необхідності, ліки 63,5%, низький рівень благоустрою міста (чистота вулиць, своєчасне вивезення сміття) – 62,3%, низька якість необхідних медичних послуг – 61,7%, зростання рівня наркоманії та алкоголізму серед населення – 55,8%, занедбаність придомових територій – 54,4%, низький рівень особистої безпеки – 52,9 %.

Отже, найбільш вагомими виявилися проблеми, що стосуються особистісного рівня потреб дніпрян – високі ціни та зростання тарифів на комунальні послуги, низький рівень заробітної плати та корупція. Проблеми, що стосуються більш загального рівня та управління містом – відсутність інвестицій, закриття підприємств, розвиток малого бізнесу – виявилися менш важливими. Найвищий відсоток як неважливі проблеми отримали наступні: відсутність умов та місць для культурного відпочинку – 20,5%; зупинки громадського транспорту в необладнаних для цього місцях – 18,9%; відсутність якісних освітніх послуг – 13,2%; недостатня кількість дитячих садків, шкіл, центрів розвитку для дітей – 12,6%; погана робота громадського транспорту – 11,9%.

Також необхідно вказати, що було виявлено кілька специфічних проблем, відсотки розподілу яких наводити неправомірно, бо вони були відзначені городянами в довільній формі, але через це можемо стверджувати, що

ці проблеми є вельми специфічними саме для м. Дніпро. Це спилювання дерев, відсутність сучасних транспортних розв'язок, а, як наслідок, перевантаженість основних транспортних магістралей в години пік, відсутність сучасного аеропорту, російськомовна освіта в дитячих садочках, паління в громадських місцях. У контексті проблем благоустрою міста респонденти особливо відзначали необхідність добудови метро, оновлення парків міста («...щоб не гірше, ніж у Харкові»), необхідність реконструкції привокзальної площі, вирішення питання покинутих історичних будинків в центрі міста. Хоч і не отримала великий відсоток у порівнянні з найголовнішими проблемами, але помітно набрала значущості проблема своєчасного вивезення сміття в місті. Також респонденти актуалізували необхідність побудови заводу з переробки сміття (виключно з екологічно чистими технологіями). Нажаль, актуальною виявилась також проблема безпеки на дорозі, респонденти відзначали необхідність посилення контролю за роботою світлофорів та патрульної поліції; відсутність обладнаних пішохідних переходів.

Загальний рейтинг проблем, що були виявлені шляхом аналізу питань відкритого типу (респонденти самі вписували важливі, на їх думку проблеми) та закритого типу (респонденти мали змогу вибирати із запропонованого переліку проблем) виявився дуже схожим (див. табл. 1 та 2).

Таблиця 1. Рейтинг найбільш важливих проблем, які були названі самими респондентами.

5 місце	Корупція в органах місцевої влади
4 місце	Погана робота громадського транспорту
3 місце	Зростання тарифів на житлово-комунальні послуги
2 місце	Погана екологічна ситуація
1 місце	Низька якість та стан доріг

Таблиця 2. Ретинг найбільших проблем, які були вибрані із запропонованного списку

5 місце	Низький рівень заробітної плати в місті
4 місце	Корупція серед представників місцевої влади
3 місце	Погана екологічна ситуація в місті
2 місце	Низька якість доріг, мостів, тротуарів (покриття, освітлення)
1 місце	Зростання тарифів на комунальні послуги/високі ціни на послуги ЖКГ

Однак картина проблемного поля міста не буде повною без урахування базових демографічних факторів. Тому розглянемо більш детально гендерний, віковий та територіальний аспекти аналізу проблемного поля міста.

Для жінок найбільш важливими виявились економічні проблеми. Так, зростання тарифів на комунальні послуги вважають важливою проблемою 80,3% жінок у порівнянні з 71,1% чоловіків, тоді як зростання рівня наркоманії і алкоголізму серед населення міста є важливою проблемою для 63,3% чоловіків у порівнянні з 51,9% жінок (див. табл. 3).

Таблиця 3. Проблемне поле м. Дніпро: гендерний аспект (у %)

	Чоловіча	Жіноча
Зростання тарифів на комунальні послуги/високі ціни на послуги ЖКГ	71,1	80,3
Низька якість доріг, мостів, тротуарів (покриття, освітлення)	75	74,3
Погана екологічна ситуація в місті	72,3	67,7
Корупція серед представників місцевої влади	73,2	61

Низький рівень заробітної плати в місті	61,1	68,9
Високі ціни на продукти харчування та товари першої необхідності, ліки	62,8	63,2
Низький рівень благоустрою міста (чистота вулиць, своєчасне вивезення сміття)	67,1	59,5
Низька якість медичних послуг	61,6	61,3
Зростання рівня наркоманії та алкоголізму серед населення	63,3	51,9
Занедбаність придомових територій	60,4	51,3
Низький рівень особистої безпеки (злочинність)	55,1	52,8

Найбільш виражену різницю в оцінці мають проблеми саме економічного характеру, в інших яскраво вираженої гендерної специфіки не було зафіксовано.

Аналізуючи віковий аспект формування проблемного поля міста Дніпро, можна зафіксувати наступні цікаві тенденції. Для респондентів старшої вікової групи (56 років і старше) найбільш важливими виявились проблеми зростання тарифів на комунальні послуги – 92,3%, зростання рівня наркоманії та алкоголізму – 87,8% і погана екологічна ситуація 82,7%. Респонденти середнього віку (36-55 років) до найбільш важливих проблем також віднесли проблему зростання тарифів – 85,8%. На відміну від інших вікових груп як значущу вони оцінили також проблему низької якості доріг – 83,0% та корупції серед представників міської влади – 72,3%. Для молоді найбільш характерною виявилась тенденція найнижчої серед всіх вікових груп оцінки проблем міста, жодна з проблем не виявилась в оцінках молоді більш важливою, ніж в оцінках інших вікових груп (див. табл. 4).

Таблиця 4. Проблемне поле м. Дніпро: віковий аспект (у %)

	17-35	36-55	56 і старші
Зростання тарифів на комунальні послуги/високі ціни на послуги ЖКГ	68,4	85,8	92,3
Низька якість доріг, мостів, тротуарів (покриття, освітлення)	69,1	83	82,!
Погана екологічна ситуація в місті	63,9	71,6	82,7
Корупція серед представників місцевої влади	59	72,3	72,!
Низький рівень заробітної плати в місті	64,6	61,9	72,3
Високі ціни на продукти харчування та товари першої необхідності, ліки	67,6	53,8	73,1
Низький рівень благоустрою міста (чистота вулиць, своєчасне вивезення сміття)	61,1	62,4	73,1
Низька якість медичних послуг	54,9	66,7	65,4
Зростання рівня наркоманії та алкоголізму серед населення	43,8	68,1	87,8
Занедбанність придомових територій	54,2	54,8	73,1
Низький рівень особистої безпеки (злочинність)	46,5	59,9	78

Територіальний аспект проблемного поля міста виявився також досить цікавим. Проаналізувавши найвищі показники оцінки проблем, найбільшу їх кількість було зафіксовано для мешканців Новокодацького та Чечелівського районів міста. Для мешканців Новокодацького району найбільш важливими виявились проблеми низького рівня заробітної плати в місті – 74,5%, низької якості необхідних медичних послуг – 72,3%, зростання рівня наркоманії та алкоголізму серед населення – 70,2% та низького рівня особистої безпеки – 69,1%. Для мешканців Чечелівського району на

перший план вийшли такі проблеми як низька якість доріг – 91,1%, корупція серед представників міської влади – 85,7%, низький рівень благоустрою міста – 83,9%, занедбаність придомових територій 73,2%.

Ще одним цікавим для кореляційного аналізу соціально-демографічним фактором виявився дохід респондентів. Основна частина респондентів – представники групи із середнім рівнем доходу, яких в першу чергу, хвилюють проблеми зростання тарифів – 35,5%, низька якість доріг – 32,9%, корупція – 29,1%. Респондентів з низьким рівнем доходу хвилює, перш за все, низький рівень заробітної плати – 16,17%, зростання тарифів – 15,9%, високі ціни на продукти харчування – 15,9%. Респонденти зі рівнем доходу вищим за середній переймаються поганою екологічною ситуацією в місті – 25%, низькою якістю доріг – 22,7%, занедбаністю придомових територій – 22,2%. Тобто, чим вище рівень доходу, тим менше значення економічних проблем, а значущість проблем неекономічного характеру – зростає, тобто, підвищується рівень свідомості городян щодо важливості соціальних проблем міста.

Для ефективної реалізації управління містом та його розвитком важливо побудувати соціальну мапу проблем міста, оскільки саме вона може посприяти прийняттю максимально ефективних управлінських рішень. При побудові соціальної мапи проблем міста ми можемо враховувати різноманітні аспекти, в залежності від специфіки рішень, які необхідно прийняти. В першу чергу, основою для побудови мапи проблем може служити їх безпосередня класифікація за сферами виникнення: економічні, соціальні, культурні та ін. Соціальну мапу проблем міста можна побудувати, спираючись і на основні демографічні характеристики населення (стать, вік, рівень доходу, освіти та ін.). У деяких випадках ключовим фактором може виступити територіальна специфіка міста. базові економічні звіти та показники, а й зафіксувати суб'єктивну оцінку проблемного поля мешканцями міста. Це допоможе більш точно розставити пріоритети в розробці стратегії

вирішення проблем міста, оскільки досягнення соціальної стабільності і зменшення рівня невдоволеності серед городян є дуже важливим етапом реалізації ефективного міського управління.

У Стратегічному плані розвитку міста Дніпро до 2020 року¹ наведено результати SWOT-аналізу розвитку громади, де перелічено значущі слабкі сторони розвитку міста. До безпосередньо внутрішніх слабких сторін віднесено наступні: неухильне скорочення кількості та старіння населення; незначна кількість підприємств переробної промисловості (екологічно чистих), працюючих на місцевій сировині; зношеність інженерних мереж, застаріла комунальна інфраструктура; відсутність логістичних парків; перевантаженість транспортної системи міста, невпорядкованість міських транспортних потоків; відсутність кільцевої (окружної, об'їзної) автодороги; зношеність доріг, незадовільний стан транспортного парку; відсутність житла, доступного для молоді; високий рівень забрудненості довкілля; низький рівень зворотного зв'язку у стосунках влади з бізнесом; висока концентрація металургійних підприємств, що є небезпекою не тільки в екологічному, але й в економічному сенсі; спад обсягів виробництва у промисловості; значна залежність економіки від зовнішніх джерел постачання енергоносіїв; низька якість освіти порівняно з міжнародними стандартами; велика кількість промислових підприємств з застарілими технологічними процесами; невідповідність сфери послуг міжнародним стандартам; відсутність захисних прибережних зон, визначених нормативними актами; недостатньо розвинуте конкурентне середовище; відсутність прозорості у земельних відносинах; відсутність інституцій підтримки бізнесу в районах міста².

Нажаль, ми бачимо, що й на сьогоднішній день велика кількість з них не втратила актуальності і так і залишається

1 Стратегічний план розвитку міста Дніпропетровська до 2020 року. – Режим доступу: <http://old.dniprorada.gov.ua/images/stories/1.pdf>

2 Там само.

проблемним аспектом функціонування міста. Однак, як вже зазначалось раніше, до проблем, які турбують мешканців Дніпра сьогодні найбільше, ми віднесли, перш за все, проблеми економічного характеру: зростання тарифів на комунальні послуги, корупцію серед представників місцевої влади, низький рівень заробітної плати в місті, високі ціни на продукти харчування та товари першої необхідності (невідповідне співвідношення заробітної платні та цін). Трохи менш важливими для городян виявились проблеми низького рівня благоустрою міста та низької якості доріг, занедбаність придомових територій. Стабільно важливою залишається проблема погіршення екологічної ситуації в місті.

У Стратегічному плані розвитку міста Дніпро до 2020 року в якості основних стратегічних напрямів розвитку виділено створення території вільного підприємництва, здорового довкілля та високоякісної міської інфраструктури¹. Тобто, розв'язання проблем міста зосереджується саме в цих пріоритетних сферах розвитку. Як ми можемо побачити, на сьогоднішній день окреслені пріоритетні сфери в досить повній мірі корелюють з соціальною мапою проблем міста Дніпро, яку наразі можна використовувати як індикатор та показник ефективності змін, що запроваджуються міською владою.

Таким чином, можемо сказати, що проблемне поле міста Дніпро виявилось досить широким та різноплановим, найбільш цікавими для аналізу та подальшої роботи є його віковий та територіальний аспекти. Отримані дані можуть бути використані у подальшій роботі муніципальної влади м. Дніпро.

¹ Там само.

3.2. Місто Дніпро: ефекти екологічної репрезентації

Однією з характеристик сучасного етапу розвитку світу є зростаючий рівень забруднення довкілля, стихійних лих і техногенних катастроф, виснаження природних ресурсів. Екологічні загрози є факторами ризику для життя і здоров'я людини та, як наслідок, дестабілізації соціальних структур і зв'язків. Фактори доступу до природних ресурсів та можливість експлуатації навколишнього середовища зумовлюють відмінності в умовах життєдіяльності різних соціальних груп, опосередковано впливають, таким чином, на соціальну діяльність і соціальні відносини у суспільстві, а також формують певну екологічну культуру.

Світова наукова спільнота розуміє значимість сучасних екологічних загроз та закликає до об'єднання. В ООН працює спеціальна комісія з проблем зміни клімату та соціально-економічних наслідків екологічних катастроф.

На форумі Міжнародної соціологічної асоціації в Барселоні (2008 р.) дискусія з соціально-екологічних проблем в дослідницькому комітеті «Середовище та суспільство» була найдовша. Засідання відбулося двадцять шість разів. Підтвердженням того, що екологічні проблеми займають перше місце серед викликів сучасності є те, що основною тематикою на XVII Міжнародному соціологічному конгресі у Гетеборзі була екологічна. Конгрес навіть отримав назву «антикарбонного»¹.

Актуальність екологічної проблематики та рекомендації, щодо коеволюційного розвитку, знаходимо у доповідь Римського клубу 2017 р. «Come On! Капіталізм, короткозорість, населення та руйнування планети». Вчені ще раз нагадали людству про глобальні проблеми як нові, так і ті, які були, та є не вирішеними, і ще більше, на сьогодні, набирають обертів та значення для формування

1 Бабенко С. Соціологія і соціологи у глобальному вимірі (коментар учасника XVII світового конгресу із соціології Міжнародної соціологічної асоціації «Соціологія в русі») // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2010. № 4, с. 196.

гармонійних стосунків між людиною та природою. Якщо 45 років головними загрозами та викликами були межі економічного та демографічного зростання цивілізації в умовах поступового зменшення не відновлюваних природних ресурсів, то сьогодні це:

- виродження капіталізму;
- наступ Антропоцена (епоха коли діяльність людини є визначальною для планети);
- надмірне споживання;
- тотальна урбанізація;
- диджиталізація;
- техноутопізм.

Учені Римського клубу вбачають можливість вирішення та уникнення загроз у докорінній зміні парадигми розвитку нашої цивілізації – переходом до «Нового просвітництва». Це першочергова необхідність в процесі навчання сучасних студентів. Нова ідея полягає у фундаментальній трансформації мислення, результатом якої є формування цілісного світогляду. Вільного від антропоцентризму, відкритого розвитку, гуманістичного, що цінить сталість розвитку та турбується про майбутнє. Ідея «Нового просвітництва» у пошуку балансу, синергії. Баланс повинен бути встановлений в таких галузях:

- в стосунках між природою та людиною – стійкий розвиток, екологічна свідомість; між короткостроковою та довгостроковою перспективою;
- між швидкістю та стабільністю – зміни не повинні сприйматися в якості самоцінності;
- між індивідуальним та колективним – з визнання особистісної автономії необхідно враховувати загальне благо, а це означає, що держава повинна встановлювати правила для ринків, а не навпаки;
- між чоловіками та жінками – баланс не означає механічне зрівняння у реалізації можливостей, а пошук балансу в перерозподілу, типології функцій;
- між рівністю та справедливою нагородою – держава повинна забезпечувати механізми, що гарантують соціальну

справедливість; стосунки між державою та релігією – основа яких секулярність, але релігія має позитивне значення¹.

Важливо, що у зазначених сферах пошуку балансу вчені акцентують увагу на взаємодії людини та навколишнього середовища. Пошуку їх гармонійної взаємодії. Міста є простором побудови комфортних та коеволюційних стосунків людей та природи. Науковці також визнають, що майбутнє людства пов'язано з містами. Зараз існує близько сотні міст-мільйонерів, а ще двісті років назад був один – Лондон. Організація міського способу життя потребує збільшення споживання, просторової організації, облаштування екологічного навколишнього середовища.

Зазначені світові тенденції розвитку людства, є змістовними орієнтирами та парадигмальними підвалинами у наших подальших наукових пошуках. Пошук шляхів встановлення балансу між людиною та навколишнім середовищем у містах – як просторі реалізацій цих можливостей. Ми прагнемо приділити увагу проблемі взаємодії людини та навколишнього середовища та, предметно розглянути екологічне місто як соціальний конструкт, застосовуючи структуралістко-конструктивістський підхід, та зхарактеризувати реальний екологічний стан міст України та, зокрема, міста Дніпро.

В Україні склалась вкрай загрозлива екологічна ситуація. Внаслідок безвідповідального господарювання, нераціонального використання природних ресурсів, перенасичення водних і земельних ресурсів залишками та відходами хімічного, металургійного, гірничорудного і т.п. виробництва, особливо радіоактивними викидами Чорнобильської АЕС, Україна перетворилась в одну з екологічно найбрудніших країн європейського простору. Без нагальних екологозабезпечуючих змін, спрямованих на радикальне оздоровлення природи і суспільства, підвищення та формування екологічної культури, відвернути екологічну катастрофу, здається, майже неможливо. Неefективна

¹ Come on! Fresh ideas in difficult times. The new Report by the Club of Rome. – Access mode: <https://www.youtube.com/watch?v=p6hsuQL6M04>

в екологічному відношенні політика держави та система виробництва у поєднанні з нерозвиненістю інших соціальних інститутів та економізацією суспільного життя сприяють поступовій девальвації екологічних цінностей – зниженню усвідомості громадян реальної вартості ресурсів природного середовища. Всі ці явища – недоліки механізмів нормативно-правового й економічного регулювання, низького рівня екологічної свідомості та екологічної культури населення, недостатньої поінформованості громадян про стан довкілля, їх необізнаність з власними екологічними правами, а також певна стурбованість окремих соціальних груп станом навколишнього середовища, підтверджують існування в сучасному українському суспільстві проблемної ситуації та її актуальності.

У межах соціоекологічного (інвайроментального) дискурсу, з позицій неklasичної методології, знаходимо підтвердження важливості коеволюційного підходу до розуміння взаємодії людини та природи. Дж. Уррі, в роботі «Соціологія природи» розставляє акценти стосовно важливої місії соціологічної науки – знайти шляхи гармонійного існування природи і людини¹. Дослідник зазначає, що соціологія виникає як наука, яка прагне виокремити особливу предметно-об'єктну галузь – соціальні факти (Е. Дюркгейм), тому тяжіла до натуралістського підходу та відокремлення від природи та протиставлення їй. Довгий час існував в академічних колах умовний розподіл між світом природних фактів та світом соціальних фактів. Роль суспільствознавця в такому випадку зводилась до ролі соціального інженера, маніпулятора, що сприяє життєдіяльності суспільства. За нових обставин необхідно зосередитись на пошуках точок перетину між природним та соціальним. Вчені здійснили певний історичний екскурс природи і дійшли висновку, що не існує ніякої природи самої по собі, а є «природи». Ці природи формуються історично,

1 Урри Дж., Макнотен Ф. Социология природы // Теория общества / вступ. статья, сост. и общ. ред. А.Ф. Филиппова. М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 1999. С. 260-290

соціально та географічно. Більше того, вчені визнають, що ідеї про природу були тісно пов'язані з філософськими ідеями про суспільство. Проблеми оточуючого середовища набирають обертів в соціологічному середовищі наукових досліджень. Зокрема, можливості соціології розглядаються в ракурсі реконструкції в сучасних суспільствах «соціального» та «природного»¹. З огляду на зазначені ракурси, Уррі та Макнотен вдало виокремлюють напрями рефлексивної соціології оточуючого середовища: соціологія екологічних знань, соціологічне прочитання існуючих «природ», соціологія екологічної «шкоди» та проблема «інвайроменталізму та суспільства».

Отже, розгортання соціологічних пошуків за цими напрямками сприяє отриманню корисної інформації стосовно вирішення проблем навколишнього середовища людини та сприяти деконструкції методології та методів соціологічного дослідження. Наприклад, зазначають вчені, соціологія екологічної шкоди покликана аналізувати екологічні загрози спричинені процесами, що відбуваються у суспільстві споживання. Зміни в значенні та характері споживання відбуваються в чотирьох спектрах: значне розширення доступних людині товарів та послуг, завдяки інтерналізації ринків та смаків; збільшення семіотизації продуктів, так що знак, фірмова марка, а не споживницька вартість є ключовим елементом споживання (але треба зазначити, що зараз простежується протилежна тенденція); перерозподіл горизонтальної влади (М. Фуко) – традиційні соціальні інституції втрачають вплив. Споживання стає ознакою сучасного буденного життя індивіда, тією формою соціальної взаємодії, що поєднує суспільство. Природа відтворюється як підробка для споживницького вибору. Зразки сучасного споживання мають згубні наслідки для навколишнього середовища. Саме ці наслідки і повинна вивчати соціоекологія»².

Також, Дж Уррі на основі запропонованої теорії

1 Там же.

2 Там же.

соціальних мереж та потоків представляє простір життєдіяльності людини в контексті процесів глобалізації суспільства, коли природне та соціальне реконструюється, з'являються нові прояви їх взаємозалежності та взаємозв'язку. Дж. Уррі відзначає, що природа менше пов'язана з окремим національним суспільством, а більше залежить від глобальних, інформаційних, комунікативних структур; локального, що враховує складну різноманітність ідентичностей у ставленні до природи та часу. Теорія потоків демонструє, що природне та соціальне взаємопов'язане та відкриває нові напрямки наукових пошуків для соціологів, наприклад, формування екологічної культури, екоідентичності, екопоселення, проблеми ринку зеленої продукції, екологізація суспільства. Для вивчення зазначених проблем Уррі пропонує нові методи: аналіз метафор, дискурс аналіз, фрейм аналіз, соціально-екологічного метаболізму.¹

Отже, аналіз основних ідей англійських вчених показав, що соціоекологічний напрям досліджень набуває неабиякого значення як для соціологічної науки, так і для подальших відповідей на поставлені нами завдання в даному дослідженні. Дж. Уррі чітко описує ті напрями, за якими соціологічні інтервенції будуть мати евристичний характер та надавати конкретний матеріал для вирішення гловної проблеми існування людства в гармонії з природою. Приведення в стан гармонії навколишнього середовища та природи.

Таким чином, беручи до уваги ті акценти, що розставлені раніше, перейдемо до концептуалізації основного поняття – навколишнє середовище людини (місто, як його форма), в соціоекологічному дискурсі. Слід зазначити, що на сьогодні, присутній теоретична неузгодженість у визначенні понять «життєве середовище» «навколишнє середовище людини», «середовище людини».

Відомий учений Данило Ж. Маркович вважає, що

¹ Уррі Дж. Социология за пределами обществ: виды мобильности для XXI столетия: пер. с англ. Д. Кралечкина. М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2012. 336 с.

під навколишнім середовищем людини мається на увазі сукупність умов і впливів оточуючих людини. Таке визначення дослідник вважає досить умовним і пропонує оперувати терміном «середовище людини». На думку Данило Ж. Марковича, поняття середовище людини в самому загальному вигляді може бути визначено як сукупність природних і штучних умови, в яких людина реалізує себе як природна і суспільна істота. Середовище людини складається з двох взаємопов'язаних частин: природного і суспільного.

Природний компонент середовища складає сукупний простір, безпосередньо або опосередковано доступний людині. Це, перш за все, планета Земля з її різноманітними оболонками. Як елементи природного середовища (у вузькому її розумінні) Данило Ж. Маркович розглядає атмосферу, гідросферу, літосферу, рослини, тварин і мікроорганізми. Суспільну частина середовища людини складають суспільство і суспільні відносини, завдяки яким людина реалізує себе як суспільна діяльна істота.

Реймерс Н.Ф. так само оперує категорією середовище людини, тільки застосовує дещо інший підхід до опису її структури. Він виділив в навколишньому середовищі чотири нерозривно взаємопов'язані компоненти-підсистеми: а) природне середовище, б) середовище, породжене агротехнікою – так звану другу природу, або квазіприроду, в) штучне середовище – «третю природу», або артеприрода, г) соціальне середовище. Природний компонент середовища людини складають чинники природного або природно-антропогенного походження, прямо або побічно впливають на окрему людину або людські спільності. Середовище «другої природи» (квазіприроди) – це всі елементи природного середовища, штучно перетворені, модифіковані людьми. Вони, на відміну від власне природного середовища, не здатні системно самопідтримувати себе, вони руйнуються без постійного регулюючого впливу з боку людини. «Третьою природою» (артеприрода) Реймерс називає весь штучно створений,

людиною світ, який не має аналогів в природному середовищі і без постійної підтримки та оновлення людиною неминуче починає руйнуватися. Нарешті, четвертий компонент середовища людини складають суспільство і різноманітні суспільні процеси. Соціальне середовище – це, на думку Реймерс Н.Ф., перш за все, культурно-психологічний клімат, навмисно або ненавмисно створюваний самими людьми в результаті впливу людей один на одного, здійснюваного безпосередньо, а також за допомогою засобів матеріального, енергетичного та інформаційного впливу.

Дрідзе Т. запропонувала більш осучаснений соціально-психологічний підхід до розуміння саме життєвого середовища людини. Життєве середовище складається з наступних компонентів:

- природний – флора, фауна, вода, атмосферне повітря;
- рукотворний – плоди техніко-технологічної цивілізації, штучне середовище;
- інформаційний – потоки знаків і символів, які транслиються та зв'язують людей один з одним – комунікаційні мережі, візуальний ряд;
- соціопсіхоантропологічний – люди з їх менталітетом, способом мислення й стилем життя¹.

Запропоновані підходи для пояснення навколишнього середовища людини ґрунтуються на міждисциплінарному підході та запозичують ідеї соціоекології природничого ґатунку.

Розвиток соціологічної теорії надав змогу розглядати життєве середовище людини з позицій просторової теорії. Постструктуралісти, а, зокрема, П. Бурд'є, по іншому, визначає соціальний простір, як абстрактне простір конституований ансамблем просторів або полів (економічного, політичного, інтелектуального і т.д.) розподіл яких залежить від видів капіталу². Соціальне

¹ Дрідзе Т.М. Экоантропоцентрическая модель социального познания как путь преодоления парадигмального кризиса в социологии // Социологические исследования. 2000. № 2, с. 22

² См.: Бурдье П. Социальное пространство: поля и практики: пер. с франц. Н.А. Шматко. М.: Институт экспериментальной социологии, 2005. 576 с.

простір фізично реалізовується в фізичному просторі (місце проживання – соціальне кваліфіковане фізичне місце, місто, житло, блага і послуги). Соціальний простір – елемент середовища людини, в якому здійснюється соціальна взаємодія.

Отже, соціоекологічний підхід розширює методологічне поле науково-дослідницького пошуку від досить вузького розуміння навколишнього середовища, як середовища взаємодії природи і людини до більш широкого – природа, людина, соціум. Більш того, в рамках даного підходу відкривається можливість доповнити цю тріаду просторовим розумінням соціального середовища.

Виходячи з такої теоретичної посилки, навколишнє середовище людини ми будемо визначати, як простір, що складається з компонентів біосфери, техносфери і штучний простір (фізичний) – місце (місто, село), житло, а також соціум, представлений трьома рівнями: соціоетальний (культура, політична влада), інституційним (інститути суспільства, що об'єднує статуси і ролі індивідів); статусно-рольової. Всі перераховані компоненти впливають на здоров'я і життєдіяльність людини.

Для сучасного індивіда навколишнім середовищем існування, створеним штучним шляхом є місто. В рамках соціоекологічного підходу місто розглядається як штучне середовище (фізичний простір) організації життєдіяльності сучасного індивіда. Штучне середовище – це сторони матеріального світу, створені людиною для задоволення соціальних потреб. З розвитком економіки країни, матеріального виробництва – індивід, перетворює середовище, що його оточує та створює штучне довкілля для існування. Штучне середовище є результатом складних процесів історичного, соціально-економічного, соціокультурного характеру. Штучне довкілля складається як з неживих предметів, які створені людиною і не існують в природі, так і з живих організмів: тварин, рослин, а також організмів створених людиною завдяки генній інженерії та штучному відбору.

Соціоекологів цікавлять перш за все соціокультурні механізми організації штучного середовища суспільства, його «вписування» реінтеграція в природне середовище та організацію соціального простору. Місто, в такому контексті, розуміємо з позицій конструктивістської парадигми. Сучасне місто – це простір проживання індивіда, його організація залежить від об'єктивних та суб'єктивних особливостей суспільного розвитку та форм соціальної комунікації в широкому розумінні. Очевидно, що візуальність міста є, на сьогодні значимим його компонентом. Навколишнє середовище містянина насичене візуальними зображеннями різноманітного ґатунку, якості та значення: архітектура, скульптури, пам'ятники, реклама, як комерційна так соціальна, культурних заходів, природний ландшафт, графіті. Місто – є епіцентром сучасності, де відбувається наповнення життєвих історій містян; зосереджено різноманітні форми соціальної комунікації, де взаємодіють публічні та приватні простори і все це підкоряється часу, який формує єдиний стрімкий ритм повсякденних режимів – транспортного, інформаційного, політичного, індустріального, культурного. Екологічний стан міського середовища безпосередньо визначає якість життя і здоров'я людини.

Екологічне місто в рамках зазначеного дослідницького напрямку, ми будемо розуміти як соціальний конструкт, який набуває своїх означень за певної оціночної характеристики його суб'єктів, має просторові (територіальні) ресурси, властивості. Наприкладі міста Дніпро, спробуємо визначити наскільки воно екологічне, придатне для безпечного проживання людей та вдало поєднує природне та штучне середовище існування людини.

Отже, маємо теоретико-методологічне підґрунття розглядати сучасне екологічне місто як певний простір, наповнений диспозиційними (кожен індивід має певну ієрархію позицій у полі простору), соціокультурними, комунікативними, інформаційними, фізичними характеристиками, що відтворюються, структуруються та

підтримуються повсякденними практиками індивідів в рамках певних полей, в залежності від домінування форм капіталу. Для більш детальної картини екологічного міста ми розглянемо об'єктивні ресурси території, екологічні показники, за якими можна визначити стан екології у місті: рівень забруднення повітря, доступність і чистота води, ретельність прибирання сміття, стан каналізаційних мереж. Саме за наявності базового ресурсу території ми можемо зафіксувати певні соціально-екологічні практики які відтворюють екологічний простір міста. За дослідженням суспільної думки населення міста проаналізуємо екологічні проблеми, екологічні практики та бачення екологічного міста мешканцями.

За даними щорічного екологічного паспорту м. Дніпро за 2016 рік ми можемо охарактеризувати основні показники екологічного стану міста.

Зазначимо, що Дніпро – багатofункціональний обласний і промисловий центр, важливий транспортний вузол міжобласного значення, центр міської агломерації, він знаходиться у степовій зоні в середній течії Дніпра на північному боці великого Дніпровського закруту, там, де в нього впадає р. Самара. Площа міста – 405 км², у т.ч. забудованої частини – 55%, ландшафтно-рекреаційних територій – 30%, водних та інших поверхонь – 15%. Одне з найбільших індустріальних міст України має складну екологічну ситуацію з екологічними проблемами техногенного та природного характеру. На його території розташовані підприємства чорної металургії, хімічної промисловості, машинобудування, виробництва будівельних матеріалів тощо, виробнича діяльність яких є головним чинником негативного впливу на навколишнє середовище, насамперед на стан атмосферного повітря.

Розвитку міста сприяє його розташування на перехресті всіх видів шляхів сполучення: водних, залізничних, автомобільних, повітряних і наявності необхідної інфраструктури, що дає можливість здійснювати значні

обсяги перевезень пасажирів та вантажів¹.

Загальний обсяг викидів в атмосферне повітря міста здійснюється понад 7 000 стаціонарними джерелами забруднення, з яких 6 200 (89%) – організовані. Значний внесок у забруднення повітряного басейну міста вносить автотранспорт. На автомобільний транспорт приходить близько 40% від сумарного обсягу викидів токсичних речовин в атмосферу по місту. У місті продовжує здійснюватися комплекс організаційних заходів, направлених на реалізацію сучасної політики в сфері контролю за забрудненням атмосферного повітря в місті. Дніпропетровський регіональний центр з гідрометеорології постійно здійснює контроль за станом атмосферного повітря у місті на 6 стаціонарних постах спостереження та мобільних. Для контролю за станом атмосферного повітря у місті продовжується робота щодо вдосконалення автоматизованої системи екологічного моніторингу м. Дніпро. Для промислового центру це особливо важливо, оскільки саме викиди підприємств викликають найбільшу тривогу жителів м. Дніпро. Автоматичні пости контролю забруднення атмосфери повинні бути розташовані у всіх функціональних зонах міста, починаючи від чистих, фонових територій природних парків і закінчуючи міськими осередками забруднення. Серед основних забруднювачів повітря є підприємства металургійної галузі та автотранспорт. Важливим є той факт, що об'єми атмосферного забруднення поступово зменшуються. В 2013 році – 104, 8 тис.т., 2014 р. – 87,7 тис.т.,² 2015 р. – 48,5 тис.т., 2016 р. – 80, 7 тис.т. Однак, рейтинг м. Дніпро серед міст України за рівнем забруднення повітря залишається на рівні третьої позиції.

Складна ситуація у місті з водними ресурсами. За даними

1 Екологічний паспорт м. Дніпро (2016) / Департамент транспорту та охорони навколишнього середовища Дніпропетровської міської ради. – Режим доступу: <https://dniprorada.gov.ua/upload/editor/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82.PDF>

2 Там само.

статистики скид промислових і комунально-побутових стічних вод міста в природні водойми річок Дніпра, Самари, Мокрої Сури в межах м. Дніпро за 2014 рік збільшився на 69,6 млн. м³ і склав 858,4 млн. м³ стічних вод. У порівнянні з 2010 роком в 2014 році обсяг скидів промислових і комунально-побутових стічних вод міста збільшився з 718,9 млн. м³ до 858,4 млн. м³. На правобережній частині міста існує 78 випусків зливової каналізації в р. Дніпро, які не облаштовані очисними спорудами, з них: 69 випусків поверхневого і промислового стоку та 9 випусків аварійних і промивних вод¹.

Як і для багатьох міст України для Дніпра важливою є проблема ефективної утилізації сміття, в тому числі його сортування. За останнє десятиліття характерний прогресуючий зростання обсягу утворення ТПВ – понад 800 т/день. Норма утворення ТПВ затверджена в 2007 році (розраховувалася на 5 років), становить – 2,01 м³/чол. (багатоповерхові будинки), 2,42 м³/чол. (приватний сектор)². Отже, екологічний стан міста Дніпро за трьома основними об'єктивними показниками не є добрим та потребує негайного вирішення з боку місцевої влади та громади.

Значним доповненням характеристики екологічного простору навколишнього середовища міста Дніпра є уявлення містян стосовно його екологічного стану. Думки та обізнаність громади міста стосовно екологічних проблем, шляхів їх вирішення та, головне, їх власні екологічні практики, ми маємо можливість проаналізувати за результатами соціологічного дослідження, методом опитування (інтернет анкетування), проведеного кафедрою соціології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара в березні 2018 року. Цільова аудиторія дослідження – мешканці міста Дніпро віком від 18 років, які обрані за спеціальною процедурою.

Соціологічне дослідження показало, що екологічний стан

1 Екологічний паспорт м. Дніпро (2016)...

2 Там само

довкілля є важливою складовою у формуванні комфортної зони проживання для мешканців у місті. Як з'ясувалось, за результатами дослідження екологічні проблеми дуже важливі та значимі для – 66,5% опитаних. Більшу стурбованість викликає тільки проблема зростання тарифів на комунальні послуги – 75% респондентів. Подальший аналіз показав, що серед існуючих екологічних проблем у місті лідерами є: забруднення водоймів – 89%; забруднення атмосферного повітря – 84%; погіршення якості питної води – 80%; стан сміттєзвалищ – 79% (див. табл. 1).

Таблиця 1 – Рейтинг екологічних проблем, які більше всього турбують мешканців міста (у %)

		Дуже значима	Скоріше значима ніж ні	Скоріше не значима ніж значима
1	Забруднення води в річках (ставках, водосховищах) міста	89.5	5.8	0.6
2	Забруднення атмосферного повітря	84	11.6	1.3
3	Погіршення якості питної води	80	12.7	1.9
4	Санітарний стан сміттєвих звалищ	79	13.7	3.4
5	Безгосподарське ставлення до відходів, їх нераціональний збір	77	16.6	2.3
6	Підвищення захворюваності людей під впливом екологічних чинників	74.4	12.4	7.8
7	Сміття та бруд на вулицях міста	71.7	20.4	4.4

8	Стан каналізаційних мереж міста	69	19.6	1.2
9	Якість продуктів харчування	56	28.3	2.3
10	Погіршення санітарної ситуації в комунальних закладах (лікарні, школи, дитячі садки)	54.6	25.7	3.3

Серед не значимих проблем міста помітно виділяється проблема підвищення захворюваності людей під впливом екологічних чинників – 7,8% опитаних. Однак і стурбованість цією проблемою достатньо висока серед респондентів – 74,4%.

Важливою складовою престижності району проживання є екологічний чинник. 69% містян саме так вважають. Це не найбільш значимий фактор для містян.

Вочевидь, проблематику обрання району проживання та її престижності, слід вивчати більш тонкими методиками за якісними стратегіями соціологічного дослідження, так як часто при обранні району проживання спрацьовують як ситуативні фактори, так і об'єктивні.

На фоні загальної стурбованості мешканців міста екологічними проблемами міського довкілля важливим є питання реальної участі громадян у екологічних заходах, як значимої діяльнісної складової екологічної культури особистості (див. табл. 2).

Таблиця 2. Екологічні практики городян (у %)

	Так	Ні
Використовував(ла) екологічно чистий транспорт	5	36
Сортував(ла) сміття	46	20
Економив(ла) воду	53	21

Економив(ла) електроенергію	21	10
Купував(ла) екологічно чисті продукти	8	30
Читав(ла) літературу з екологічної проблематики	7	38
Вживав(ла) чисту воду	51	19

Як ми бачимо у табл. 2, найбільш розповсюдженими практиками мешканців міста є споживати очищену воду (51%), економити воду (53%), сортували сміття (46 %). За позицією «економили електроенергію» вибір респондентів склав 21%. У всіх інших заходах громадяни практично не приймають участь. Отримані дані свідчать про низький рівень екологічної активності мешканців міста.

Складається парадоксальна ситуація: містяни розуміють, що екологічний стан навколишнього середовища жахливий, але активіської позицій у діяльності по його покращенню не займають, натомість, всю відповідальність за ситуація, що склалась та важелі вирішення екологічних негараздів, покладають на міську владу та керівників промислових підприємств, природоохоронні установи, і тільки на останньому місці на особисту діяльність, мешканців міста та громадські організації.

Важливою характеристикою суспільної думки городян про екологічність навколишнього середовища є їх уявлення про ідеальне екологічне місто. Найбільш вживані відповіді: екологічне місто, чисте повітря, зелене місто та інші.

Вражаючими є результати відповідей громадян стосовна екологічного стану довкілля. Дніпро – є містом з поганою екологією. Забруднення річок, неякісна питна вода, забруднення повітря, вулиць – це основні проблеми, що відмічають громадяни. Нажаль, мешканці міста не проявляють активності в діяльності по запобіганню погіршення екологічної ситуації, та покладають всю відповідальність на місцеву владу. У цілому, стан

довкілля за оцінками опитаних, не сприяє формуванню комфортного міського середовища проживання. У ситуації, що склалась необхідно докласти суттєвих сумісних зусиль як з боку громади міста, та і місцевої влади для покращення екологічного ресурсу довкілля.

Отже, екологічне місто як конструкт поки що репрезентовано на рівні суспільної свідомості городян. Ефекти репрезентації екологічності просторової організації міста знаходяться в стані усвідомлення як з боку громади так і місцевої влади. Світовий досвід організації екологічних міст свідчить, що розгортання засад вирішення екологічних проблем потрібно із залученням трьох складових:

по-перше, політика місцевої влади, яка полягає у розробці та реалізації дієвих екологічних програм, сприяння діяльності екологічних громадських організацій та контролює порушення екологічних правил та законів як на рівні підприємств та організацій міста, так і мешканців;

по-друге, активна екологічна позиція та діяльність громади міста (роз'яснювальна, просвітницька, охоронна), що призведе не тільки до констатації суспільством екологічних загроз, а і у дійсному усвідомленню та конкретним діям;

по-третє, залучення потужного наукового, освітнього ресурсу міста, дієвої та активної позиції самих науковців (екологів, соціологів, урбаністів).

3.3. Гендероване місто: спроба соціологічної інтерпретації

Останній час науковці всього світу спостерігають стійку тенденцію до збільшення населення, що обирає міський спосіб життя. Місто є штучним середовищем організації життєдіяльності людини, яке в сучасних умовах глобалізації, соціокультурних трансформацій технологічний інновацій стрімко розвивається. Практично всі його елементи, як

живі так і штучні, створені людиною в залежності від їх соціальних потреб та вимагають постійного вдосконалення, інновацій, переформатування.

Для сучасного індивіда постіндустріальне місто, міський спосіб життя пов'язаний не тільки з економічними та матеріальними благами та атрибутами, а в значній мірі, визначається соціокультурними складовими якості життя, комфортом, можливостями саморозвитку та самовдосконалення, а також успішної, позитивної соціалізації дітей та поліваріативної рекреації. Однак, в українських містах спостерігається прихована гендерна сегрегація, дискримінаційні практики у «праві на місто». Саме в такому ракурсі в соціологічному науковому дискурсі розгортається актуалізація наукового дослідження сучасного українського міста.

Зокрема, у фокусі гендерної соціології постає проблема пізнання гендерного простору міста, його сегрегованості, візуальних змістів, семіотичних значень та ракурсів репрезентації. Пізнання запропонованої проблематики, з огляду на її структурну складність та багатоаспектність, передбачає застосування комплексного дослідницького підходу (зазначимо його як мікспідхід (mixapproach)). Комплексний підхід складається з поєднання евристичних можливостей теорій розроблених в рамках соціокультурного, соціоекологічного та гендерного підходів. У даному дослідженні використовуємо два аспекти дослідження міського середовища: просторовий та гендерний.

Перший, зосереджує увагу на питаннях конструювання сучасного життєвого приватного та публічного просторів (А. Леффевр, Ф. Джеймисон, П. Бурдьє, Е. Гідденс, О. Мусієздов). Другий, додає гендерну оптику та гендерний мейнстримінг в організації публічного простору міста (У. Бауер, К. Кнейс, М. Кімел, О. Стрільний, Г. Фесенко).

Просторова теорія передбачає осмислення міста, як специфічної локації, структурованої публічними та приватними просторами для економічної, соціокультурної активності населення. Уся різноманітність міських просторів

може розглядатись у контексті множинності повсякденних практик містян. Наприклад, люди інтегровані традиційною вулицею у різний спосіб: ринковий (через «шопінг»), соціокультурний (через різноманітні масові заходи – соціальні зібрання, святкування релігійних подій, фестивалі тощо), освітній (освітні заходи: тренінги, конференції). Значимі соціокультурні комунікації утворюють у місті місця діалогу, «місця вироблення смислів», а також підтримують у їхніх учасників відповідні почуття приналежності.

Сутність просторової парадигми зводиться до розуміння того, що простір життєдіяльності містянина конструюється соціумом в процесі економічної та соціокультурної діяльності. В основі міста знаходиться фізична просторова організація, яка утворює специфічні соціальні практики, які певним чином засвоюють та перетворюють «тіло» міста. В процесі змін міської території відбувається формування нових соціальних практик, форм міського проживання. Таким чином, на думку Лефевра, і відбувається розвиток міст¹.

Культурне середовище сучасних міст трансформується. Всі види публічних просторів видозмінюються, зникають або змінюються класичні простори, виникають і функціонують перехідні види просторів, з'являються нові види активності городян. Наукове переосмислення таких змін ми знаходимо в роботах західних вчених. Зокрема, в роботі Баумана З. «Плинні часи», де автор аналізує головну тенденцію сучасного суспільства – це те, що простір втрачає цінність, а час набуває її, т.п. змінюється зв'язок між часом та простором, що значно впливає на функціональну організацію життєдіяльності людини у місті². Ця концепція перегукується з ідеями мобільної соціології Дж.Уррі. Вчений доводить, що традиційна соціологія мислить в термінах стабільних структур, що звужує рамки дослідження сучасних суспільств, які мобільні за

1 Див.: Лефевр А. Производство пространства. М.: StrelkaPress, 2015. 432 с.

2 Див.: Бауман З. Плинні часи. Життя в добу невпевненості: пер. з англ. А. Марчинський. К.: Критика, 2013. 176 с.

своєю природою на фізичному та інформаційному рівнях. Саме ці форми мобільності змінюють міське середовище, сприяють перетину публічних та приватних просторів сучасної міської спільноти. Це призводить до виникнення гібридних просторів, які є перехідними між публічними та приватними просторами нового типу¹.

Виникнення нових публічних просторів на сучасному етапі розвитку міст представляється можливим пояснити за допомогою концепції «третього міста» Р. Олденбурга. Вчений аналізує міста з огляду на процеси трансформації публічних територій від класичних (існують давно і є звичними для городян: парки, сквери, пляжі, набережні) до нових форм публічності. Третє місце – це похідне поняття для представлення різноманіття місць міського простору, де відбуваються регулярні, неформальні, добровільні зустрічі людей поза домом та роботою. Таким чином, для містянин просторова організація виглядає наступним чином: перші місця – це будинок, помешкання, де вони проживають, т.з. первинні території; другі місця – це офіс, робота, де людина проводить більшу частину часу протягом дня; треті місця – це території (книгарні, кафе, ресторани, анти кафе, коворкінг центр), де люди зустрічаються, спілкуються, знайомляться, а головне, що вони не пов'язані з їх соціальним статусом, вони можуть як без обмежень потрапити на ці території так і просто залишити їх. Треті місця дозволяють формувати локальні спільноти².

Отже, сучасні форми суспільного життя мобільні та різноманітні. Вони не потребують постійної, що належить тільки їм території, часто користуючись тим простором, який виявляється вільним. Ці форми (виключно міське прояв суспільного життя), обіграють існуючу міську культуру і інфраструктуру, вони не вимагають створення

1 Див.: Урри Дж. Социология за пределами обществ: виды мобильности для XXI столетия: пер. с англ. Д. Кралечкина. М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2012. 336 с.

2 Олденбург Р. Третье место: кафе, кофейни, книжные магазины, бары, салоны красоты и другие места «тусовок» как фундамент сообщества: пер. с англ. А. Широкаковой. М.: Новое литературное обозрение, 2014, с. 341.

спеціальних просторів, але дозволяють реалізовувати потребу городян в співіснуванні, провокують як на заплановану, так і спонтанну комунікацію.

У подальшому дослідженні ми будемо спиратись на розглянуті теоретичні позиції, але вважаємо, що значимою характеристикою просторів - місць перебування городян є їх гендерне забарвлення.

Гендерний підхід в соціологічному науковому дискурсі набирає обертів у застосуванні. Поняття «гендер» з'являється у соціально-гуманітарному знанні другої половини ХХ ст. як похідне від поняття статі. Гендер – це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої та жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі¹.

Гендерний підхід в академічному середовищі починають застосовувати в 1970-ті роки. Він формується як опозиція дослідженням стосунків між статями. Під гендерним підходом в соціології ми розуміємо аналіз стосунків влади, організованих на підставі культурно-символічного визначення статі. Культурно-символічне визначення статі (те, що називається гендером) – це комплексна характеристика статусу, яка виникає на перетині безлічі ознак індивіда і/або групи².

З розвитком гендерних досліджень та змінами соціальної реальності тлумачення гендера здобуло нових відтінків. Гендер конструюється соціальнота зумовлений культурою суспільства в конкретний історичний період, а стать задається природньо. Гендер характеризує соціальну

¹ Здравомыслова Е., Темкина А. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии // Социологические исследования. 2000. № 11, с. 20.

² Кирилина А. Проблемы гендерного подхода в изучении межкультурной коммуникации // Гендер как интрига познания. М.: Рудомино, 2000, с. 23.

поведінку осіб і жіночої, й чоловічої статей, будучи продуктом соціалізації. В процесі критики представлень класичної соціології про природу стосунків між статями оформляється гендерний підхід. У його рамках статус статі перестає бути приписаним.

Таким чином, гендерний підхід є варіант стратифікаційного підходу, в ньому завжди є присутньою теза про нерівний розподіл ресурсів за ознакою приписаної статі, про стосунки панування-підпорядкування, виключення-визнання людей, яких суспільство відносить до різних категорій статі. Гендер стає «корисною» багаторівневою категорією соціального аналізу, яка «працює» на рівні аналізу ідентичності, міжособистісних стосунків, на системному і структурному рівні. О. Здравомислова та А. Тьомкіна, в структурно-конструктивістському підході в гендерних дослідженнях припускають поєднання двох концептів – соціального конструювання гендера і гендерної композиції. Перший концепт розглядає динамічний вимір гендерних стосунків на макрорівні – процес створення і відтворення статі / гендера в процесі взаємодії. Другий – концентрується на структурних чинниках, що визначають рамки гендерних стосунків. Поєднання цих підходів створює методологічний інструмент, придатний для аналізу мікро і макрорівнів соціального світу і їх взаємопроникнення. Структурні чинники системи гендерних стосунків задають інституціональні можливості, у рамках яких відбувається відтворення статево-рольової поведінки¹.

Марценюк Т. розглядає гендерну структуру суспільства на засадах принципів гендерної рівності. Гендер, на думку вченої, є стратифікаційною категорією, а гендерні студії базуються на соціально-конструктивістських методологічних засадах, згідно якому гендерні відносини – це відносини влади, які пронизують всі соціальні інститути суспільства. Гендер – це радше базова ідентичність, за якою люди визначають та позиціонують один одного, відповідно до якої очікується наша діяльність у суспільстві. Гендеру

¹ Здравомислова Е., Темкіна А. Указ. соч., с. 18.

«навчаються» шляхом соціалізації і гендер конструюють протягом усього життя. Нерівномірний розподіл основних ресурсів – влади, грошей, а також часу, визначається гендерною нерівністю суспільства. Жінки і чоловіки – різні. Вони відрізняються за віком, економічним становищем (класом), національною приналежністю, сексуальністю, станом здоров'я, регіоном, проживання тощо. Тому не слід ототожнювати усіх чоловіків і жінок¹.

Отже, враховуючи розглянуті підходи, в подальшому дослідженні гендерної системи міського середовища, ми будемо спиратись на структурно-конструктивіський підхід, запропонований Р. Коннеллом. В рамках його структурно-конструктивістського підходу процес організації гендерних стосунків розглядається як взаємодія агента і соціальних структур, де структура складається історично, і тоді жіночність і мужність з'являються як постійно створювані ідентичності. Цей підхід виходить з визнання влади як виміру гендерних стосунків і розглядається як основа практичної політики, що виходить з нового розуміння суб'єкта як агента і дійової особи, обмеженої структурами і змінюючи їх. Таким чином, об'єднувальна парадигма дозволяє аналізувати гендерні стосунки як процес взаємодії агентів і соціальних структур. Завдяки запропонованому підходу вчений виокремив важливий аспект гендерного підходу – визнання того, що на відміну від так названої паспортної статі, яка може бути чоловічою або жіночою, гендерних груп (інакше кажучи, гендерів) може бути декілька, і склад їх різний у різних суспільствах. Найбільш поширеним типом гендерної системи вважають систему, в яку входять дві гендерні групи: чоловіки і жінки. Говорити, про гомосексуалів, транссексуалів, трансвеститів та інших як про самостійні гендерних групах в кожному окремому суспільстві можна по мірі формування в ньому соціальних і

¹ Марценюк Т. Гендерна рівність і недискримінація: посібник для експертів і експерток аналітичних центрів. К., 2014, с. 12.

правових норм, що регулюють існування цих груп¹.

Гендерний підхід привносить у розуміння міського простору питання різноманітності соціального досвіду проживання повсякденних практик індивіду з урахуванням соціокультурних особливостей інституціональних структур. Гендерний фокус передбачає розуміння різноманіття соціальних ролей індивіда та можливостей їх реалізації в міському середовищі. При чому враховується гендерна ситуативність та множинність, а не тільки чіткий поділ «жінки», «чоловіки». Гендерний мейнстрімінг — це підхід до планування міста, який ставить на перше місце особливі потреби уразливих груп із увагою до їх статі, віку, фізичного стану. Поняття мейнстрімінг використовується для підкреслення, що ці потреби мають стати частиною домінантної планувальної та будівельної культури².

На перший погляд місто є цілком гендерно нейтральним, але при детальному спостереженні виокремлюються простори, що репрезентують та закріплюють певні форми гендерної сегрегації. Зокрема, у феміністському критичному дискурсі звертається увага на те, що у модерному місті жінка маргінальна і змушена використовувати «маскулінні» просторові форми. Будинки стають своєрідним «прихистком» для жінок, а вулиці – небезпечною територією з усіма гендерними асоціаціями. Гендерний дискурс поглиблює ідеї феміністичного і наголошує на суттєвих дискримінаціях не тільки за статтю, а і за віком. Наприклад, наскільки вразливими в міському середовищі є дівчатка – підлітки, або чоловіки похилого віку, чоловіки та жінки з інвалідністю.

С сучасному соціологічному дискурсі міста досліджують у різних гендерних аспектах. Так, урбаністка Фесенко Г.

1 См.: Коннелл Р. Современные подходы к рассмотрению гендера // Хрестоматия феминистских текстов. Переводы / под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. СПб: Д. Буланін, 2000. С. 251-280.

2 Попова Ю. Місто багатьох: як гендерний підхід робить міста справедливими. – Режим доступу: <https://mistosite.org.ua/uk/articles/m%D1%96sto-bagatox-yak-gendernyj-p%D1%96dx%D1%96d-robty-m%D1%96sta-spravedlyv%D1%96shymy>

розглядає міста як перетин публічних просторів з усім їх різноманіттям, де реалізуються стратегії вирівнювання гендерної асиметрії. Облаштовуються простори турботи - дитячі майданчики, пішохідні та транспортні мережі. Але, дослідниця звертає увагу на те, що повсякденні гендерні практики мешканців стають видимими, коли простори набувають певного гендерного смислу. Наприклад, жінка обмежена в пересування містом, коли стає мамою. Саме тому, наголошує дослідниця, важливо створюватитакі урбандизайни публічних просторів, які зроблять міста безпечними для жінок, а це, у свою чергу, може розширити їхні можливості – соціальні, економічні, культуротворчі тощо¹.

Гендерні характеристики міського простору знаходимо в публікаціях Л. Малес. Дослідниця розглядає специфічне явище міста – геттоїзація материнства. Основними проявами та характеристиками цього явища є те, що міський простір є гендерно сегрегований та поділений на чоловічий та жіночий. Коли жінка народжує дитину, то її переміщення залежить від простіру поселення та замикається на концентраційних колах – дім, двір, торгівельний центр, на відміну від чоловіків чий світ має більші масштаби. Але, навіть така позиція для жінки з дитиною ускладнюється ще і тим, як це влучно Л. Малес, що міське середовище практичне не облаштоване для переміщення з візочком (вузькі місця для проїзду, круті підйоми на пандусі та інше)².

Важливе питання гендерного порядку та безпеки жінки у міському середовищі підіймає дослідниця М. Домашенко. Аналізуючи інтерв'ю з мамами, мешканками м. Києва, авторка приходить до висновків, що міський простір Києва спрямований на потреби здорової працюючої людини, у той час як жінкам із дітьми той же самий простір значно обмежує свободу вибору та коло можливостей. Для матері дуже важливо почувати у безпеці разом з дитиною. Міський

1 Див.: Фесенко Г. Гендерночутливі локації в урбанізованому просторі // Гендерний журнал «Я». 2015. № 2. С. 4-6.

2 Малес Л. Геттоїзація материнства // Гендерний журнал «Я». 2015. № 2, с. 15.

простір має специфіку – часову – час пік, що значно ускладнює пересування жінки, а також облаштування міського транспорту не сприяє зручному поводженню жінки та дитини. Звісно, серед загроз міського середовища особливої уваги набуває злочинність. Мати змушена навчати маленьку дитину зовнішнім ознакам рольової поведінки як злочинця так і поліцейського, а також бути закритими до інших, не спілкуватися з незнайомцями¹.

Отже, розглянемо гендерну специфіку міського середовища на прикладі міста Дніпро, за такими просторами, як другі, треті місця, а також за критеріями: корисність, комфортність, якість, безпека:

- громадський транспорт, автомобільний простір;
- повсякденні маршрути (пішохідні та транспортні) мешканця/мешканки міста з точки зору їх комфортності та доступності, безпечності;
- рекреаційні території – бульвари, парки (гідропарки, лугопарки, лісопарки, парки культури та відпочинку), сквери, набережні та ін. з точки зору створених умов для відновлення «життєвих сил» мешканця/мешканки міста;
- міські території загального користування – рівень доступу до закладів культури, торгівельно-розважальних центрів, закладів з надання побутових послуг тощо.

Нажаль, привнесення гендерного дискурсу в розуміння міського середовища має фрагментарний характер як в науковому середовищі урбаністів, соціологів, так з боку міської влади та обізнаності громади міста. Наприкладі міста Дніпро, розглянемо його гендерні акцентуації. Слід зазначити, що у «Стратегії розвитку міст Дніпро 2020», яка декларує досягнення європейських стандартів життя, поки що відсутні гендермейнстрімінгові підходи до формування соціокультурного ландшафту міста. Але було б невірним стверджувати, що питання гендерної рівності не обговорюється в публічному середовищі як владою так і громадськими організаціями.

¹ Домащенко М. Сприйняття міського простору матерями: уявлення, переживання та проблеми // Гендерний журнал «Я». 2015. № 2, с. 18.

У 2012 році за сприянням Дніпропетровської облادміністрації, підтримки та фінансування Канадським бюро міжнародної освіти, Канадської агенції міжнародного розвитку та науковців регіону був підготовлений гендерний портрет Дніпропетровської області на основі аналізу даних статистики та результатів соціологічного дослідження. В документі представлений аналіз демографічних показників, політичної сфери, зайнятості та безробіття, охорона здоров'я, освіта з урахуванням гендерного ракурсу¹. Сьогодні є нагальна потреба в оновленні таких даних, нажалі більше таких видань не відбулося.

Періодично відбуваються круглі столи, форуми, виставки, публічні обговорення питань гендерної рівності в політичному середовищі, питань соціальної незахищеності жінок, насильства, проявів сексизму в міському середовищі.

Значна роль у гендерному просвітництві та діяльності відводиться громадським організаціям, які активували свою діяльність останніми роками. Помітною є активність громадської організації «Гендерний клуб Дніпро» в організації публічних заходів, гуртування жіноцтва області з питань гендерної політики, насильства сексизму, гендерної сегрегації в умовах міста.

У лютому 2018 року було анонсовано про створення платформи GenderStream. Це простір для дискусій, обміну інформацією і думками мешканок/-ців Дніпра, які підтримують питання гендерної рівності та фемінізму. В спільноті можна створювати теми для обговорення, порушувати наявні питання гендерного та феміністичного дискурсу. Вказувати на гендерні проблеми в Дніпрі, та спільно знаходити шляхи вирішення, ділитися корисними статтями, дослідженнями і анонсувати події та заходи. Головною вимогою є повага прав людини².

Зазначимо, що більшість заходів акцентують увагу на

1 Див.: Гендерний портрет Дніпропетровської області / уклад.: Рудік О., Кіреєва О., Колохіна А., Моргун О., Маслова О. Д. 2012. 103 с.

2 Громадський рух у Дніпрі. – Режим доступу: <https://genderindetail.org.ua/news/gromadskiy-ruh-gender-stream-134366.html>

соціальному становищі жінок, що обумовлено об'єктивними обставинами. Саме жінки мають слабші соціальні позиції в публічному просторі міського середовища, розподілу владних стосунків в більшості суспільних сфер. Менше уваги приділяється питанням дискримінації чоловіків в міському середовищі, наприклад, відсутність чоловічих туалетів, де можна змінити памперс немовляті. Йдеться про реалізацію права чоловіків на батьківство.

Місцями локацій публічних громадських заходів є, як правило «треті місця», які у місті Дніпро активно з'являються останнім часом. Коворкінг центри – це міста, де можна прийти особисто або з друзями попрацювати над інноваційним проектом. Провести публічний захід – презентацію публікації, тренінг, обговорення проблем міста.

Антикафе – ще один приклад інноваційного комунікативного середовища. Відвідувачі сплячують не за їжу, а час перебування в кафе. В антикафе збираються для спілкування, обговорення проектів, нових ідей. Це галасливий простір, тому не призначений для індивідуальної праці. Особливо цей простір подобається студентам при виконанні колективних проектів.

Поява третіх місць у місті Дніпро – це яскравий приклад, що відбувається переформатування міського простору. Місто набуває за певними соціокультурними ознаками рис постмодерного.

Гендерний аналіз публічного простору м. Дніпро, здійснений методом спостереження виявив, що у місті є асиметрія в автомобільному та пішохідному русі міста (жінки частіше користуються громадським транспортом або подорожують з дитиною в дитячому візочку). Жінки здебільшого виконують роботу догляду, проте, належної інфраструктури для виконання такої роботи немає: позапаркованих тротуарах неможливо проїхати з дитячим візочком, спускатися в підземні переходи не тільки небезпечно, але й важко з купленими продуктами. Важливе значення для жінок мають т.з. жіночі маршрути, вони не

обмежуються як у чоловіків лінійним пересування «робота-дім». Жінки виконують роботу по догляду зародиною (закупівлі, школа чи дитячий садок, дитячі гуртки, додаткові заняття, хімчистка, стадія краси). Наприклад, у центрі уваги мають бути визначені міські райони, де жінки переживають почуття незахищеності/ небезпечності у різний час доби (неосвітлені вулиці; «бар'єри» пішого маршруту тощо).

Значимим показником комфортного міського середовища є візуальний простір міста. Нами були зафіксовані проявисексизму в міському візуальному середовищі у вигляді агресивної реклами яка періодично з'являється на білбордах.

Щодо з'ясування обізнаності мешканців міста з гендерних питань, нами були проаналізовані результати соціологічного дослідження, методом опитування (інтернет анкетування), проведеного кафедрою соціології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара в березні 2018 року. Цільова аудиторія дослідження – мешканці міста Дніпро, віком від 18 років, які обрані за спеціальною процедурою. Розуміння гендерних аспектів організації суспільних відносин і міського середовища є однією з вагомих компетенцій сучасного індивіда. Вміння критично споживати гендерну інформацію, розрізняти прояви дискримінації, сексизму бути гендерно чутливим для оточуючих – це основні навички та знання, що надає гендерна освіта.

Так, 38% опитаних містян вважають, що дискримінація за ознакою статі в міському середовищі не зустрічається. Вагомим показником є 29% респондентів, які відмітили, що їм важко відповісти на це питання, т.п. можемо передбачити, що вони взагалі не знаються на питанні гендера.

Однак 17% опитаних зазначили, що все ж таки дискримінація існує стосовно жінок і чоловіків. Це вагомий показник, який підтверджує гіпотезу, що ці респонденти знаються на проблемах гендера і, дійсно, можливо особисто стикались з випадками приниження за ознакою статі. Також 15,6%, а це переважно жінки відмічають випадки

дискримінації. Також респонденти вважають, що в місті створені рівні можливості для самореалізації незалежно від статі – 50%. Однак, цей показник відносний, так як 35% опитаних взагалі було важко визначитися із своєю думкою, а ще 15% респондентів, не вбачають можливості для самореалізації, т.п. думки розподілились практично полярно – як за, так і проти можливостей самореалізації у різних сферах міста чоловікам та жінкам.

Неочікувано розподілились відповіді респондентів на питання про найбільш придатні сфери для самореалізації чоловіків та жінок (див. табл. 1). За гіпотезою ми очікували, що розподіл сфер буде обраний респондентами стереотипно та відсотки за полярними позиціями чоловіки/жінки більш значимими. Однак, як свідчать відповіді опитаних, всі сфери є придатними для самореалізації як чоловіків так і жінок. От тільки сфери політики та великого бізнесу більш придатні для чоловіків – 57% та 58% відповідно. А от для жінок більш сприятливою є сфера освіти та соціального захисту – 26% та 27% відповідно (див. табл. 2).

Таблиця 1 – Розподіл відповідей на питання: «Яка, із запропонованих нище, сфер суспільного життя є найбільш придатними для самореалізації мешканців міста Дніпро?» (за ознакою статі) (у %)

Сфера	Є більш придатною для жінок	Є придатною як для чоловіків, так і для жінок	Є більш придатною для чоловіків	Важко відповісти	Усього
Освіта	26	65	3	6	100
Охорона здоров'я	14	72	5	9	100
Культура	17	74	3	6	100
Політика	2	36	58	4	100

*Особистість і соціальні інститути в урбанізованому
суспільстві: місто Дніпро*

Соціальний захист	27	57	8	8	100
Великий бізнес	0	32	57	11	100
Середній бізнес	4	65	26	5	100
Малий бізнес	3	82	8	7	100
Індивідуальне підприємництво	5	65	24	6	100
Право	5	65	25	5	100
Фінанси	4	66	25	5	100

Цікавим виявився розподіл думок респондентів стосовно сфер за якими дискримінують індивідів за ознакою статі. Виявилось, що дискримінація стосовно жінок існує в сферах: політики – 42% та сфері бізнесу – 26%, а от гендерно нейтральною є сфера дозволів – так думають 50% респондентів (див. табл. 2). Показовим є зафіксована стереотипна думка при відповіді на питання стосовно дискримінації чоловіків. На думку 3% опитаних, дискримінація стосовно чоловіків існує в сім'ї. А от паритет стосовно дискримінації існує в сфері праці та зайнятості, сім'ї, вважають 26% і 24% відповідно.

Таблиця 2 – Розподіл відповідей на питання: «В яких сферах суспільної взаємодії індивідів, на вашу думку, існує дискримінація людини за ознакою статі?» (у %)

Сфера		Так, дискримінація існує стосовно жінок	Так, дискримінація існує як стосовно чоловіків, так і стосовно жінок	Так, дискримінація існує стосовно чоловіків	Ні, не існує дискримінації, жінки і чоловіки рівні	Важко відповісти	Усього
1	Праця та зайнятість	18	26	1	32	23	100

2	Політика	42	12	1	26	19	100
3	Сім'я	23	24	3	35	15	100
4	Бізнес	26	17	1	30	26	100
5	Дозвілля	3	13	4	50	30	100

Отже, аналіз результатів соціологічного дослідження показав, що містяни в цілому є обізнані з гендерного питання в традиційному контексті, але не вважають його головним в організації та структуруванні міського середовища. Здійснений описовий аналіз міського середовища надав змогу зхарактеризувати його як гендерно неакцентованим. У місті поступово відбуваються зміни, що відповідають загальним тенденціям розвитку європейського постмодерного міста. Поява та активне використання, насамперед, молоддю третіх місць – позитивна риса розвитку міста Дніпро. Більш того треті місця є гендерно нейтральними по відношенню до своїх відвідувачів. Однак, у вітчизняних соціокультурних умовах, вони навіть є прихистком для певних гендерних груп суспільства.

Для подальшої ефективної організації, реконструкції міста необхідно враховувати гендерний підхід, шляхом вирівнювання гендерної асиметрії з урахуванням потреб «права на місто» різноманітних гендерних груп. Ціннісним орієнтиром в урбаністиці життєвого середовища повинні стати антидискримінаційні, не сексистські простори, як приватні, так і публічні.

3.4. Підготовка фахівців вищої кваліфікації в умовах змін ринку праці

Проблема ефективної підготовки та використання людського потенціалу в сучасній Україні набуває першочергового значення. Нинішній ринок праці потребує

професійно підготовлених і мобільних працівників, готових самостійно та оперативно приймати важливі рішення, нести відповідальність за їх втілення, успішно і ефективно знаходити і реалізовувати себе у мінливих соціально-економічних умовах, постійно здійснюючи пошук щодо планування та розвитку своєї професійної кар'єри.

За цих умов загострюється проблема формування, відтворення та використання трудового потенціалу. За результатами досліджень Світового банку, проведених у 192 країнах, на трудовий потенціал припадає 64% загального багатства країн¹. Трудовий потенціал суспільства визначається характером формування і реалізації здатності до праці кожної особи і значною мірою залежить від професійного вибору та успішності здобуття або зміни професії.

Через соціально-економічні зміни, що сталися в Україні з початку 1990-х років, виникла потреба в корегуванні засад усіх сфер суспільного життя, і в першу чергу таких, що пов'язані із зайнятістю населення. У нових умовах (наявність ринку праці, відсутність державних гарантій працевлаштування, розширення прав людини з одночасним підвищенням її особистої відповідальності за вибір життєвого шляху та його змістовне наповнення) попередній механізм управління системою відтворення, збереження та розвитку трудових ресурсів стає неієздатним.

Як показують сьогоденні реалії ситуації на ринку праці, існуючий механізм взаємодії ринку освітніх послуг та ринку праці є неефективним. Тому не дивно, що питанням розвитку освітніх послуг відповідно до вимог мінливого ринку праці останнім часом почали приділяти все більше уваги як науковці, так і політики та управлінці. Проблеми підготовки висококваліфікованих кадрів, взаємодії ринків освітніх послуг та праці аналізують у своїх працях такі вчені, як Н. Анішина, Д. Богиня, В. Васильченко, О. Грішнова, В. Данюк, М. Долішній, Т. Заяць, Л. Колешня, А. Колот,

¹ Молодь України: від освіти до праці / за ред. С. Оксамитної. К.: ВПЦ НАУКМА, 2010, с. 82.

Е. Лібанова, А. Маршалл, О. Мартякова, С. Мельник, В. Петюх, В. Савченко, Н. Черниш, Г. Ярошенко та ін.

Освіта є особливим видом послуг. Традиційно освітню послугу розуміють як процес передачі певної інформації для засвоєння з метою отримання певного результату. Але значно повнішим є трактування освітньої послуги як взаємодії між виробником і споживачем у процесі надання та придбання цього специфічного блага, кінцевою метою якого є отримання певного набору знань, умінь, навичок та компетенцій.

Відповідно поняття «ринок освітніх послуг» частіше всього визначається як середовище та сфера виробництва, просування, реалізації та споживання освітніх послуг. Крім того, під ринком освітніх послуг розуміють також всі матеріальні взаємовідносини учасників освітнього процесу: тих, хто навчається, організацій, які надають освітні послуги, а також фізичних та юридичних осіб, які оплачують їх та певним чином їх регламентують¹.

Ринок освітніх послуг покликаний взаємодіяти з ринком праці як органічною складовою будь-якої ринкової економіки, що виконує функції механізму розподілу і перерозподілу суспільної праці за сферами і галузями економіки, видами та формами зайнятості відповідно до структури суспільних потреб і форм власності.

Ринок праці та ринок освіти суспільства є взаємообумовленими елементами конкурентоспроможності економіки, кожен з яких складним чином впливає на розвиток іншого. Якщо розглядати це співвідношення з точки зору вихідного імпульсу, то пріоритет, безумовно, належить ринку освіти, науково-освітньому потенціалу суспільства, бо саме він в умовах інформаційного суспільства виступає найважливішим чинником відтворення національного багатства і його необхідним елементом.

Нині в Україні склалась ситуація, коли ринок освітніх

1 Романов А.А., Тихомирова Н.В. Проблемы исследования поведения потребителей на рынке образовательных услуг // Открытое образование. 2006. № 3, с. 82.

послуг функціонує, переважно, сам по собі, майже не співпрацюючи із ринком праці. Спостерігається значна невідповідність структури та обсягів освітніх послуг потребам ринку праці. Проявом кількісного і якісного дисбалансу між попитом та пропозицією на робочу силу є, з одного боку, зростаючий в останні роки дефіцит кваліфікованої робочої сили на ринку праці України, а з іншого, ріст кількості безробітних серед випускників вищих навчальних закладів. В Україні нині близько 80% випускників загальноосвітніх шкіл йдуть вчитися до вишів. Кожен другий офіційно зареєстрований безробітний має вищу освіту. А у великих містах, таких як Київ, Харків, Запоріжжя, цей показник вище 80%.

Занадто розповсюдженим стало явище працевлаштування випускників закладів освіти не за фахом. Так, за результатами дослідження особливостей працевлаштування столичної молоді, було встановлено, що тільки чверть випускників вишів працюють за отриманою спеціальністю.

Випуск фахівців вишами різних рівнів акредитації, за офіційними даними Державної служби статистики України, в разі перевищує реальний попит на них з боку роботодавців і цей розрив в останні роки має динаміку до збільшення.

Ці факти, а також значні перекоси в оплаті праці, розмивання меж між формальною і неформальною зайнятістю, між зайнятістю і безробіттям, зростання тіньової зайнятості свідчать про кризу у сфері трудових стосунків. Посилюється протиріччя між працездатністю і зайнятістю населення, погіршується якість трудового потенціалу молоді.

Тобто структура випускників вищих та професійно-технічних навчальних закладів освіти вже багато років не відповідає потребам ринку праці в частині необхідної структури зайнятості за освітнім рівнем, за видами професійної діяльності. Крім того, диспропорції між попитом і пропозицією кваліфікованої робочої сили на ринку праці мають також територіальний, галузевий

та соціально-демографічний характер. У результаті цих диспропорцій складається критична ситуація, коли, з одного боку, неможливо задовольнити потреби суспільства, галузі, організацій, підприємств у працівниках певних професій і спеціальностей, що, в свою чергу, призводить до зниження обсягів та якості товарів і послуг, зниження конкурентоспроможності підприємств і країни в цілому, з іншого боку, з'являються стійкі групи населення, які відчують труднощі у працевлаштуванні, потребують соціальної допомоги з боку держави.

Саме за умов незбалансованості попиту та пропозиції робочої сили, недостатньої дієвості механізмів сприяння зайнятості молоді, невідповідності рівня освітньо-фахової підготовки частини випускників вишів запитам ринку праці і виникають значні проблеми в процесі працевлаштування молодих дипломованих фахівців, що виявляються у протиріччях між вимогами до них роботодавців й очікуваннями стосовно умов майбутньої роботи самих потенційних працівників. Як наслідок, замість здійснення трудової діяльності за отриманою спеціальністю велика кількість випускників українських вишів щорічно знаходяться у пошуках бажаного робочого місця.

Характеризуючи поведінку молоді на ринку праці, не можна не відзначити зміни, що сталися в сфері її трудової мотивації. За результатами досліджень Центру Разумкова, майже у двох третин громадян зафіксована цілком європейська установка на власні сили і самостійність, але при очікуванні адекватної оплати праці¹. Соціологи стверджують, що пріоритетним, а іноді і єдиним мотивом праці для сучасної молоді є заробіток. За даними європейського соціального дослідження саме високий заробіток знаходиться на першому місці за значимістю при виборі роботи для 90,4% жителів України у віці 18-35

1 Злобіна О.Г. Ціннісні орієнтації української молоді в європейському контексті // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наук. праць. 2013, с. 105

років ¹. Тобто представники молодого покоління роботу розцінюють передусім як засіб досягнення матеріального благополуччя. При цьому молоді люди вимушені в умовах непростой ситуації працевлаштування за фахом жертвувати своїми професійними очікуваннями і орієнтаціями.

На ринку праці молодь вимушена пристосовуватися, реалізуючи тактики високої трудової мобільності, тобто готовності зайнятися вигідною з точки зору оплати праці роботою, працювати багато з метою забезпечення матеріального благополуччя, незалежно від того, чи співпадає характер роботи з набутою спеціальністю. Природно, така тактична стратегія адаптації на ринку праці не пов'язана з розробкою та реалізацією довготривалих планів професіоналізації і досягнення успіху в конкретній професійній сфері та часто призводить до депрофесіоналізації молоді.

Гострою проблемою стає також зростаюча міграція молодих фахівців з України в зарубіжні країни. Мирослав Бондар зокрема відзначає, що «масове впровадження в навчальну програму щорічних курсів стажування та проходження практики за кордоном для студентів провідних вишів уже дало свої плоди. Понад 80% українських студентів хочуть працювати за кордоном. Вони навчаються на виробничій базі інших держав, і їх готують під вимоги тамтешніх стандартів. Можна сміливо стверджувати, що більша частина з них після закінчення українських державних вишів поїде працювати в інші країни, на благо іншої економіки»².

Згідно з даними загальнонаціонального соціологічного опитування «Громадська думка, грудень 2015» із проблем освіти в Україні, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва разом із фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс», лише 20% громадян згодні з твердженням, що вища освіта дає можливості знайти

¹ Там само.

² Бондар М. Необдуманість чи зрада? Ілюзія інновацій під заставу найліпших умів України // Дзеркало тижня. 2018. № 12 (31 березня-6 квітня).

хорошу роботу в Україні (не згодні – 58%)¹.

Згідно ж іншого дослідження, проведеного тими ж дослідниками в тому ж 2015 році, тільки 46% українських студентів певні, що у майбутньому працюватимуть за отриманою спеціальністю. Найменше налаштованих на роботу за обраною професією серед студентів технічного профілю – 34%².

За результатами репрезентативного вибіркового опитування студентів Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, проведеного в 2016 році кафедрою соціології цього університету, приблизно половина студентської молоді вважає, що навчання в університеті відкриває багато перспектив, дає можливість влаштуватися на високооплачувану роботу, проте майже та сама кількість студентів відзначила протилежне твердження.

Лише 18% респондентів стверджують, що вони зможуть влаштуватися саме тому, що випускники їхнього вишу високо цінуються роботодавцями. І ще менше – 15% впевнені, що їх старанність та знання – гарант працевлаштування за фахом. За умов відсутності системи централізованого і гарантованого розподілу випускників багато хто із студентів не упевнений, що після закінчення університету зможе знайти роботу за фахом, а частина студентів і не планує працювати по спеціальності, що пов'язано з мотиваційною стороною освітнього вибору та навчання, а також, вірогідно, з оцінкою якості отримуваної освіти.

У ході опитування студентів ДНУ їм була задана низка запитань, що відносяться до визначення рушійних сил, ключових мотивів їх вступу до університету і вибору спеціальності. Результати відповідей засвідчили, що майже половина студентів не впевнена у своєму бажанні працювати за фахом тому що, вибір професії не завжди був

1 Вища освіта в умовах реформи: зміни громадської думки. – Режим доступу: <http://www.prostir.ua>

2 Вища освіта в Україні: громадська думка студентів. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua>

свідомим та обдуманим. За даними загальнонаціонального соціологічного опитування студентів «Громадська думка, грудень 2015», основним мотивом обрання свого навчального закладу 48% студентів назвали власний інтерес, значно менше (18%) – орієнтувалися на престиж професії, можливості подальшого працевлаштування¹. Соціологічні опитування засвідчують, що в умовах масовізації вищої освіти орієнтації на майбутню роботу втрачають позиції в системі освітніх мотивацій абітурієнтів вищих навчальних закладів².

Якість вищої освіти в Україні студенти, згідно загальнонаціонального опитування, оцінюють нижче середнього – у 2,8 бала за 5-бальною шкалою; ця оцінка істотно нижча за ту, що ніж була у 2011 році (3,5 бали). Щоправда, якість освіти у своєму ВНЗ студенти оцінили вище – у 3,2 бали, хоча також дещо нижче, ніж було у 2011 році (3,6 бали).

Результати соціологічного опитування в ДНУ імені Олеся Гончара, проведеного у 2016 р., також засвідчили, що більшістю студентів якість вищої освіти в Україні оцінюється як середнього і нижче середнього рівня. Тільки 3% респондентів оцінили якість нинішньої вищої освіти в Україні як дуже високу, 31% – як швидше високу, 49% – як середнього рівня, 11% студентів вважають освіту вишу швидше низькою, а 3% – дуже низькою. Освіту в своєму навчальному закладі студенти оцінюють дещо вище, ніж загалом по країні, але різниця не значна – в декілька відсотків. Деякі фахівці справедливо підкреслюють, що посилення критичного ставлення студентів до вітчизняної вищої освіти можна сприймати і як результат поглиблення освітніх проблем в Україні, і «як підвищення вимогливості

1 Вища освіта в Україні: громадська думка студентів. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua>

2 Гилун А.В. Студенты-первокурсники о мотивах поступления в университет // Вісник Дніпропетровського університету. Сер.: філософія, соціологія, політологія. 2014. № 9-2. С. 140-145.

студентів, вони самі починають вимагати якості навчання»¹.

Серед основних проблеми вітчизняної вищої освіти студенти ДНУ найчастіше називались такі: відсутність гарантованого працевлаштування після закінчення вишу (55%), застаріла матеріально-технічна база університетів (53%), відсутність реальної мотивації до навчання у самих студентів (47%). Майже половина респондентів вважає, що необхідно реформувати, в першу чергу, безпосередньо зміст освітнього процесу, а також тісніше пов'язувати викладання з потребами майбутньої професії. Абсолютна більшість опитаних студентів (91%) вказали, що для них важливо, щоб зміст навчальних дисциплін розкривав сутність майбутньої професії. Серед студентів поширені сумніви щодо можливості отримання в університеті сучасної практичної професійної підготовки. «Важливо отримати позитивну оцінку, а все, що знадобиться в майбутній роботі, прийдеться потім опановувати на практиці» – з цим твердженням згоджується майже половина опитаних в 2016 р. студентів ДНУ.

Студенти визнають, що знайти роботу за спеціальністю після завершення навчання стало значно складніше, ніж в попередні роки. Розповсюдженою серед них стає думка, що відповідальне ставлення до навчання не є нині головним чинником, що підвищує шанси на вдале працевлаштування; що успішніше вирішують це питання ті студенти, які почали працювати ще в період навчання.

Поеднання навчання з роботою стає досить поширеним явищем у студентському середовищі. Серед опитаних в 2016 році студентів ДНУ ті, які вказали, що постійно поєднують навчання з роботою, складають 22%, ще 37% студентів поєднують навчання з роботою час від часу. Негативним наслідком цієї тенденції є помітне зростання пропусків занять студентами, накопичення ними академічних заборгованостей. Терпиме ставлення викладачів та деканатів

1 Студент став більш зрілим і прискіпливим до якості освіти, а суспільство – вимогливішим до освітян. – Режим доступу: dif.org.ua/student-stav-bilsh-zrilim-i-priskiplitim-do-yak

до таких явищ призводить до пониження відповідальності студентів за своє навчання. Серед причин систематичних пропусків навчальних занять нинішні студенти досить часто називають не бачення практичного застосування тих знань, які надають викладачі. Вища освіта для багатьох молодих людей набуває формального характеру.

Важливим орієнтиром освітньої політики нині має бути не стільки збільшення відсотку осіб, охоплених вищою освітою, скільки підвищення уваги до змісту навчальних програм у вишах, їхнього узгодження з вимогами ринку праці, тобто питання, пов'язані з якістю підготовки майбутніх фахівців. На сьогоднішній день, незважаючи на вимогу Закону України «Про вищу освіту» в частині погодження державного замовлення, ні Міністерство економіки, ні Міністерство праці, ні їх органи на місцях практично не залучаються до формування державного замовлення і не мають впливу на його обсяги та структуру. Внаслідок існуючих вад неефективного механізму саморегулювання ринку освітніх послуг та відсутності дієвої політики державного регулювання, система освіти в Україні не відповідає вимогам ринку та суспільства щодо підготовки фахівців, та взагалі вимогам економіки держави.

Поза увагою профільного освітнього міністерства та і самих вишів часто залишаються вимоги роботодавців до кваліфікації випускників, а тому одержані при навчанні знання в принципі не завжди можна застосувати для подальшої роботи. Особливо роботодавці не задоволені якістю практичної підготовки випускників вишів. На думку роботодавців, найважливіші якості молодих працівників: це практично-професійні навички, уміння вирішувати проблемні ситуації та досвід роботи з клієнтами, і саме їх найчастіше не вистачає випускникам вишів (на брак практичних навичок у випускників, за даними Г. Куценко, скаржиться 61% роботодавців, на невміння вирішувати проблемні ситуації – 38%, на відсутність навичок роботи з клієнтами – 32%, на низький рівень знання іноземних мов, малий досвід письмового та усного спілкування,

менеджерських і аналітичних вмінь, теоретичних знань за фахом – 25% роботодавців)¹.

Деякі роботодавці, які прагнуть отримати кваліфікованих молодих спеціалістів, шукають нові можливості для їх підготовки. Для досягнення цієї мети навчальні заклади встановлюють з підприємствами та організаціями партнерські відносини, виграшні для обох сторін. В результаті таких відносин університети забезпечують себе доходами і новими ідеями зі сфери економіки та бізнесу, зорієнтовують систему підготовки майбутніх фахівців на формування актуальних для сучасного ринку праці професійних компетенцій. Окрім цього, налагоджена система роботи з потенційними роботодавцями підвищує привабливість навчального закладу для абітурієнтів.

Підприємства чи організації, в свою чергу, в процесі партнерства з вищими можуть розвинути систему адресної підготовки майбутніх працівників, які закриватимуть вакансії та матимуть достатньо практичних навичок для успішної роботи. Передові підприємства та організації також можуть приймати безпосередню участь у підготовці кадрів, беручи участь у складанні навчальних програм або направляючи своїх фахівців для викладання у навчальних закладах.

Але поки що багато нинішніх українських роботодавців не задоволені підготовкою кадрів, які приходять до них на роботу, причому не задоволені саме практичними навиками молодих фахівців. Перший заступник міністра освіти і науки В. Ковтунець прямо зізнається: «Ми зараз, наприклад, випускаємо багато інженерів, але наші підприємства мають проблему підбору кадрів, вони не можуть взяти випускника з дипломом магістра – він просто не готовий до роботи»².

Отже, однією з найважчих проблем сучасної української вищої освіти є її відірваність від вітчизняного ринку

1 Формальна освіта не має майже нічого спільного із знаннями людини. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/news/79750.html>

2 В Україні хочуть ввести можливість здобувати вищу освіту на роботі. – Режим доступу: <https://ukr.media/business/343319/>

праці. Подолати цю відірваність неможливо без посилення взаємозв'язку теоретичної і практичної підготовки студентів. А це, як показує світова практика, за нинішніх умов можна ефективно здійснювати через впровадження дуального навчання.

Дуальна освіта (від лат. *dualis* – подвійний) – це такий вид професійної освіти, в якій поєднується навчання осіб у закладах освіти з навчанням (переважно виробничим) на робочих місцях підприємств, установ чи організацій для набуття певної кваліфікації. Родоначальником системи дуальної освіти вважається Німеччина, де в середині 1960-х років вперше в науковий обіг був введений і сам термін «дуальна освіта» – як нова гнучка форма організації професійного навчання. Дуальна освіта в Німеччині має чітку законодавчу базу. Дуальне навчання передбачає спільне фінансування програм підготовки професійних кадрів під конкретне робоче місце підприємствами і організаціями, зацікавленими в кваліфікованому персоналі, та регіональними органами влади, зацікавленими в розвитку економіки і підвищенні рівня життя людей у регіоні.

Студенти заключають трудові договори з роботодавцями, які закріплюють за ними досвідчених наставників. По закінченню освітнього закладу крім диплома випускник отримує від фірми-роботодавця свідоцтво (сертифікат) про трудову практику¹. Німеччини дуальна освіта широко розповсюдилась в інші країни Європи і світу.

Слід відзначити, що елементи дуальної освіти у вигляді поєднання роботи з навчанням як у форматі здобуття освіти за вечірньою або заочною формою навчання, так і у форматі практичної підготовки здобувачів вищої освіти денної форми навчання, успішно розвивались і в Радянському Союзі в період розквіту там планово-адміністративної економіки, але в час переходу до ринкової економіки були знехтувані.

Чиновники Міністерства освіти і науки України в

¹ Аникеев А.А., Артуров Е.А. Современная структура образования в Германии // Alma mater. 2012. № 3. С. 67-68.

останній час почали демонструвати зацікавленість у розвитку вітчизняної дуальної освіти. 26 грудня 2017 року на розширеному засіданні колегії МОН було розглянуто Концепцію підготовки фахівців за дуальною формою здобуття освіти в Україні. У ній передбачається встановлення рівноправного партнерства закладів освіти, роботодавців та здобувачів освіти з метою набуття останніми досвіду практичного застосування компетентностей та їх адаптація в умовах реальної професійної діяльності. Розробку нормативно-правової бази для запровадження дуальної освіти у повному обсязі передбачається здійснити в 2018 році¹.

Як показало соціологічне дослідження «Дніпро – моє рідне місто», що проводилось весною 2018 р, містяни в умовах відчутного протиріччя між ринками освіти та праці позитивно ставляться до нової ідеї дуальної вищої освіти. При цьому, майже половина опитаних відзначила, що впровадження такої освіти повинно починатись тільки зі старших курсів навчання. А кожен п'ятий респондент підкреслив, що впровадження дуальної професійної освіти не повинно бути обов'язковим для усіх вишів чи усіх студентів.

Водночас, як справедливо наголошують в Міносвіти, впровадження дуальної освіти – це величезний обсяг роботи для вишів. Їм потрібно мати пул підприємств, які готові не просто брати студентів на роботу, а навчати їх – організовувати на робочому місці навчальний процес². Опитані жителі міста у своїй більшості також вважають, що саме виші повинні займатись відбором роботодавців (підприємств, фірм), які будуть надавати робочі місця для учасників дуального навчання. Решта прихильників

1 У 2018 році МОН планує підготувати законодавчу базу для дуального навчання. – Режим доступу: https://zaxid.net/u_2018_rotsi_mon_planuye_pidgotuvati_zakonodavchu_bazu_dlya_dualnogo_navchannya_n1447735

2 В Україні хочуть запровадити можливість здобувати вищу освіту на роботі. – Режим доступу: <https://tsn.ua/v-ukrayini-hochut-zaprovaditi-mozhlivist-zdobuvati-vischu-osvitu-na-roboti-1098245.html>

нової освітньої моделі функцію відбору роботодавців для дуальної освіти пропонують віддати самим студентам, їх батькам, або ж службам зайнятості.

Дуальна освіта для України – це не данина моді. Адже вітчизняні підприємства та фірми нині все гостріше відчувають потребу у висококваліфікованих кадрах, університети - у вмотивованих до навчання студентах, а випускники університетів потребують відповідних здобутих кваліфікації робочих місць.

Дуальна система освіти сприяє завчасному вирішенню цих проблем. Підприємство, отримуючи певні пільги від держави, бере на себе витрати на навчання студента за узгодженою програмою та виплачує йому стипендію, а, іноді, і заробітну плату в час проходження практичного навчання на робочому місці. Студент зобов'язується по закінченню вишу почати свою самостійну трудову діяльність саме на цьому підприємстві. Навчальний заклад, в свою чергу, отримує як кошти на свій розвиток, так і цілеспрямованих, вмотивованих на здобуття майбутньої професії студентів.

Підсумовуючи сказане, відзначимо що існуючий нині механізм взаємодії ринку освітніх послуг та ринку праці в Україні є неефективним. Проявом структурного дисбалансу попиту та пропозиції на ринку праці є: невідповідність структури, обсягів та якості підготовки випускників вищих навчальних закладів потребам економіки України та її економічній політиці, неформальна та неповна зайнятість, сумісництво, поширена практика працевлаштування випускників закладів освіти не за фахом, трудова міграція, нездатність ринку освітніх послуг своєчасно реагувати на зміни попиту та пропозиції на ринку праці.

Серед причин, що впливають на вказаний дисбаланс, можна виділити такі: знецінення практичної підготовки здобувачів вищої освіти в умовах її масовизації та розповсюдженості фальсифікації, відсутність надійної інформаційної системи, яка б відображала реальну ситуацію на ринку освітніх послуг, відсутність моніторингу, який би надавав надійну інформацію щодо працевлаштування

випускників закладів вищої освіти за отриманою спеціальністю, неефективна взаємодія ВНЗ із бізнесом та промисловістю країни, відсутність ефективного державного механізму регулювання обох ринків.

Сучасна українська молодь у своїй трудовій діяльності мотивована переважно матеріальним чинником, працю розцінює передусім як засіб досягнення матеріального благополуччя. В умовах непростой ситуації з працевлаштуванням за фахом, вона вимушена жертвувати своїми професійними очікуваннями і орієнтаціями, пристосовуватися до існуючих умов, реалізуючи тактики високої трудової мобільності, тобто готовності зайнятися вигідною з точки зору оплати праці роботою, працювати багато з метою забезпечення матеріального благополуччя, незалежно від того, чи співпадає характер роботи з набутою спеціальністю. Природно, така тактична стратегія адаптації на ринку праці, не пов'язана з розробкою та реалізацією довготривалих планів професіоналізації і досягнення успіху в конкретній професійній сфері, веде до депрофесіоналізації молоді.

Успішний економічний розвиток країни, галузі, регіону напряму залежить від гармонізації інтересів суб'єктів ринків праці та освітніх послуг, подолання протиріч на шляху їх взаємодії, забезпечення підприємств та установ висококваліфікованими професійними кадрами, а також розробки стратегії підготовки фахівців, необхідних для роботи в умовах інтенсивного розвитку економіки високих технологій.

При вирішенні цих питань важливо забезпечити тісний соціальний діалог, з одного боку, між державними органами, профспілками і роботодавцями та, з іншого боку, Міністерством освіти і науки України, Міністерством економіки, Міністерством фінансів і галузевих міністерств, місцевих центрів зайнятості, навчальними закладами, Державним центром зайнятості, а також організувати проведення моніторингу професійного розвитку ринку праці, який збиратиме, оброблятиме і аналізуватиме

необхідну інформацію щодо попиту та пропозиції робочої сили, її ціни, умов праці в галузевому та регіональному аспектах, враховуючи професійно-кваліфікаційний та освітній рівень робочої сили.

Одним із шляхів вирішення названих проблем, подоланню відірваності сучасної української вищої освіти від вітчизняного ринку праці, є впровадження дуального навчання, яке повинно опиратись не стільки на адміністративні механізми, скільки на ринкові засоби і важелі.

УДК 316.344.8 : 316.334.56
ББК 60.54

Наукове видання
Особистість і соціальні інститути в урбанізованому
суспільстві: місто Дніпро

Монографія

За загальною редакцією професора В.В. Кривошеїна

Том 1

Колектив авторів:

Віталій Володимирович Кривошеїн
Олександр Юрійович Висоцький
Вадим Вікторович Ніколенко
Олександр Сергійович Токовенко
Олексій Анатолійович Третьак
Олег Леонідович Тупиця
Ірина Миколаївна Ковальська-Павелко
Олексій Васильович Гилюн
Олеся Зеновіївна Гудзенко
Алла Валеріївна Демичева
Оксана Ігорівна Зубарева
Наталія Григорівна Комих
Павло Миколайович Левчук
Сергій Валерійович Легеза
Надія Костянтинівна Міхно
Андрій Андрійович Шуліка
Катерина Олександрівна Скляренко
Анастасія Євгенівна Стриж

Підписано до друку 09.05.2018. Формат 30×42/4.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 19,2.
Тираж 100 прим. Зам. № 09052018

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ДК № 5373 від 03.07.2017 р.

Віддруковано з готового авторського оригінал-макета